

РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ЛУК'ЯНИК ЛЮДМИЛА ВАСИЛІВНА

УДК 372.461 / 07)

**ФОРМУВАННЯ ЛІНГВОУКРАЇНОЗНАВЧОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ
МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА В УМОВАХ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ**

13.00.02 – теорія і методика навчання (українська мова)

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:
КОВАЛЬ ГАННА
ПЕТРІВНА
доктор педагогічних наук,
професор

Рівне – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ	
ЛІНГВОУКРАЇНОЗНАВЧОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ УЧНІВ	
ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ	11
1.1. Компетентнісний підхід до навчання української мови.....	11
1.2. Українознавчий підхід до навчання учнів рідної мови.....	21
1.2.1. Збагачення словника молодшого школяра власне	
українською лексикою.	29
1.2.2. Місце етимологічного аналізу в розвитку мовлення учнів...	33
1.3. Сутність і структура лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших	
школярів.....	38
1.3.1. Психолого-педагогічні засади формування	
лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів.....	40
1.3.2. Поняття «лінгвоукраїнознавча компетенція».....	42
1.4. Специфіка мовленнєвої поведінки мовців західного регіону.....	47
1.4.1. Мовні деформації у щоденному спілкуванні молодших	
школярів.....	47
1.4.2. Подолання інтерференційних явищ у мовленні школярів як	
загальнопедагогічна проблема.....	51
1.4.3. Культура спілкування. Мовленнєвий етикет.....	58
1.5. Стан сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів 3 – 4	
класів у західному регіоні України.....	63
1.5.1. Аналіз програм, підручників згідно досліджуваної теми.....	75
1.5.2. Характеристика рівнів сформованості лінгвоукраїнознавчої	
компетенції у молодших школярів (констатувальний етап).....	84
Висновки з першого розділу.....	121
РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА МЕТОДИКА	
ФОРМУВАННЯ ЛІНГВОУКРАЇНОЗНАВЧОЇ	
КОМПЕТЕНЦІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	
ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ	124
2.1. Вихідні позиції організації експерименту.....	124
2.2. Експериментальна модель формування лінгвоукраїнознавчої	
компетенції учнів 3 – 4 класів.....	132
2.3. Порівняльна характеристика рівнів сформованості	
лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів на	

констатувальному та прикінцевому етапах.....	160
Висновки з другого розділу.....	199
ВИСНОВКИ	202
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	206
ДОДАТКИ	231

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена пріоритетними напрямками, викладеними в Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті, Державному стандарті початкової загальної освіти, Концепції загальної середньої освіти щодо гуманізації освіти, згідно якої загальноосвітня школа зобов'язана гарантувати державі виконання соціального замовлення – формування національно свідомої мовної особистості, учня-комуніканта, який досконало володіє літературною мовою у будь-якій ситуації спілкування. Цьому сприяє реалізація українознавчого компонента на уроках рідної мови. Саме це відкриває пізнання самого себе як представника української нації, свого народу, його історії, культури.

Як свідчить аналіз літературних джерел, питання формування лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів початкових класів ще не було предметом спеціального вивчення. Лінгводидактичному аспекту роботи над розвитком комунікативної компетенції дошкільнят присвячено дослідження А.Богущ; проблемі розвитку зв'язного мовлення школярів - наукові праці Л.Варзацької, М.Вашуленка, Г.Іваницької, Г.Коваль, В.Капінос, Т.Ладиженської, В.Мельничайка, О.Хорошковської.

Різні аспекти проблеми формування мовленнєвої компетенції знаходимо в низці дисертаційних робіт. Зокрема: формування фонетико-орфоепічної компетенції у студентів (Н.Босак), навчання виразності мовлення у дошкільнят (О. Аматыєва), коригування вимовних навичок першокласників (О.Паскаль); формування граматичної компетенції в дошкільників на матеріалі службових частин мови (К.Крутій), збагачення словникового запасу учнів початкових класів дієслівними формами (Н.Чепелюк). Лексична компетенція студентів стала об'єктом дослідження Н. Ємельянової, у дошкільників - Ю.Руденко, Н.Шиліної, збагачення мовлення учнів 5-7 класів власне українською лексикою (Н. Голуб),

збагачення словникового запасу учнів 5-7 класів етнокультурознавчою лексикою (Т. Левченко), опрацювання етимологічного походження слів учнями початкових класів (А. Мовчун); діамонологічна (А.Чулкова, О.Білан), комунікативна компетенція дошкільників (С.Хаджирадева), культура мовлення молодших школярів (М.Оліяр). Пошуки шляхів розвитку мовленнєвих умінь дітей засобами українознавства відображено в дослідженнях А.Богущ, Н.Луцан (на основі текстів українських народних ігор), Л. Фесенко (засобами української народної казки), О.Трифонові (виховання звукової культури мовлення дошкільників на матеріалі українських малих фольклорних жанрів).

Явище подолання діалектизмів та мовних покручів учнів у місцевому говірковому оточенні досліджували Г.Аркушин, Ф.Бабій, В.Грещук, А.Мановицька, Г.Козачук, З.Омельченко, П.Ткачук, Т.Черняшевський, Проблемі вдосконалення культури усного та писемного мовлення приділяли увагу Н.Бабич, О.Біляєв, М.Жовтобрюх, А.Коваль, А.Медушевський, М.Сербенська, Є.Чак. Питання теорії та практики формування орфографічних умінь та навичок розкрили О.Біляєв, М.Вашуленко, Г.Козачук, Л.Симоненкова, І.Хом'як, Н.Шкуратяна, І.Ющук, С.Яворська. У вітчизняній методичній літературі вивчення мови в умовах діалектного середовища досліджували М.Доленко, А.Загородський, Г.Купрієнко, Л.Симоненкова, С.Чавдаров, І.Хом'як.

Незважаючи на значну кількість психолого-педагогічних та науково-методичних видань щодо розвитку комунікативної компетенції учнів, практика засвідчує, що проблема формування лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів початкових класів в умовах західного регіону ще не посіла належного місця у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл. Протиріччя, що виникло між необхідністю удосконалити рівень володіння нормативною мовою на основі лінгвоукраїнознавства та відсутністю методики щодо розвитку мовленнєвої компетенції молодших школярів в умовах західного регіону й зумовило вибір теми дослідження: "Методика

формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодшого школяра в умовах західного регіону".

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до теми «Формування вчителя як конкурентноспроможного фахівця за умов модернізації освітньої галузі в Україні» (№ 0107U000863), що входить до тематичного плану Рівненського державного гуманітарного університету. Тему затверджено вченою радою Рівненського державного гуманітарного університету (протокол №7 від 28 лютого 2003 р.) і Радою з координації психолого-педагогічних досліджень АПН України (протокол № 8 від 28 жовтня 2003 р.).

Мета дослідження – науково обґрунтувати й експериментально апробувати педагогічні умови формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів в умовах західного регіону.

Завдання дослідження:

1. Науково обґрунтувати сутність і структуру феномена «лінгвоукраїнознавча компетенція молодшого школяра»; уточнити поняття «компетенція», «компетентність».
2. Визначити критерії, показники та схарактеризувати рівні сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів в умовах західного регіону.
3. Визначити педагогічні умови ефективного формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів в умовах західного регіону.
4. Розробити й апробувати експериментальну модель і методику формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів в умовах західного регіону.

Об'єкт дослідження - мовленнєва діяльність молодших школярів на уроках української мови в початкових класах.

Предмет дослідження – методика формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів західного регіону.

Гіпотеза дослідження - формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів у західному регіоні буде ефективним, якщо реалізувати такі педагогічні умови:

- створення україномовного середовища в загальноосвітній школі з урахуванням специфіки мовленнєвого середовища західного регіону України;
- інтеракція мовленнєвого, українознавчого та соціокультурного компонентів у навчальному процесі початкової школи;
- поетапне впровадження сукупності методів творчого характеру, збагачення лексичного запасу учнів лексикою українознавчої спрямованості;
- стимулювання в учнів оцінно-контрольних дій у процесі навчально-мовленнєвої діяльності.

Методи дослідження. *Теоретичні:* аналіз та вивчення досягнень сучасного українознавства, мовознавства, лінгводидактики, програмово-методичної літератури з проблеми формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів. *Емпіричні:* узагальнення передового педагогічного досвіду; відвідування й аналіз уроків, бесіди з учителями й учнями, анкетування й тестування, інтерв'ювання з метою з'ясування обізнаності педагогів щодо формування лінгвоукраїнознавчої компетенції на уроках рідної мови; встановлення рівня зв'язних висловлювань (усних і писемних) учнів початкових класів з метою з'ясування специфіки мовлення західного регіону; педагогічний експеримент (констатувальний і формувальний етапи) з метою визначення рівнів сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів та формування означеної компетенції в учнів початкової школи. *Математичної статистики:* узагальнення експериментальних даних, їх статистична обробка; аналіз та перевірка достовірності одержаних результатів з метою з'ясування ефективності розробленої експериментальної методики щодо формування лінгвоукраїнознавчої компетенції в молодших школярів.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота здійснювалася на базі шкіл західного регіону (ЗОШ №26 м. Рівне, ЗОШ №25 м. Луцька, ЗОШ №5 м. Івано-Франківська, ЗОШ №3 м. Тернополя, ЗОШ №1 м. Броди Львівської області). В експерименті було задіяно понад 500 учнів та опитано методом анкетування близько 200 вчителів.

Наукова новизна дослідження: вперше науково обґрунтовано феномен «лінгвоукраїнознавча компетенція молодшого школяра в умовах західного регіону» та з'ясовано її структуру. Визначено критерії сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів 3-4 класів: фонетико-орфоепічна компетенція з показниками - нормативна вимова звуків, мовний розбір, мовне конструювання, мовленнєва виразність; лексична з показниками - володіння семантикою слова, обізнаність з етимологією власне української лексики, багатство словникового запасу; граматична з показниками - морфемна вживаність у мовленні, морфологічна нормативність мовлення, синтаксична структура мовлення; діалогологічна з показниками - вміння вести діалог, уміння будувати репродуктивні висловлювання, уміння будувати творчі висловлювання; комунікативна з показниками - володіння етикетними нормами, наявність ініціативності спілкування. Визначено педагогічні умови формування лінгвоукраїнознавчої компетенції (створення україномовного середовища в загальноосвітній школі з урахуванням специфіки мовлення західного регіону України; інтеракція мовленнєвого, українознавчого та соціокультурного компонентів у навчальному процесі початкової школи; поетапне впровадження сукупності методів творчого характеру, збагачення лексичного запасу учнів лексикою українознавчої спрямованості; стимулювання в учнів оцінно-контрольних дій у процесі навчально-мовленнєвої діяльності); схарактеризовано рівні сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції молодшого школяра (високий, достатній, задовільний, низький); розроблено експериментальну модель формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодшого школяра в умовах західного регіону; уточнено поняття «компетентність»,

«компетенція»; дістала подальшого розвитку методика навчання молодших школярів української мови.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробці методики формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодшого школяра в умовах західного регіону; системи вправ, спрямованих на збагачення словникового запасу лексику українською мовою, спрямування, корекцію та усунення мовленнєвих помилок, спричинених явищем інтерференції, впливом місцевих говірок, що виникають в умовах діалектного оточення; ситуативних завдань, спрямованих на розвиток діалогових та комунікативних умінь і навичок; укладанні українською мовою словника з етимологічною довідкою, словника формул мовленнєвого етикету. Теоретичні положення та висновки можуть бути використані під час викладання методики навчання рідної мови на факультетах початкового навчання інститутів післядипломної освіти та вищих навчальних закладах і в навчально-виховному процесі ЗОШ.

Результати дослідження з методики формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодшого школяра впроваджено у навчально-виховний процес Рівненської ЗОШ I – III ступенів № 13 (акт № 511 від 16.12. 2009 р.), Рівненського навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа I - III ступенів – спеціалізована спортивна школа» № 26 (акт № 169 від 21.05. 2010 р.), Рівненського навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа I-III ступенів – дошкільний навчальний заклад» № 17 Рівненської міської ради (акт № 51 від 27.05.2010 р.), Івано-Франківської спеціалізованої школи I – III ступенів № 11 з поглибленим вивченням англійської мови (акт № 823 від 17.05. 2010 р.), Івано-Франківської спеціалізованої школи I–III ступенів № 5 з поглибленим вивченням німецької мови (акт № 129 від 17.05.2010 р.), Луцької ЗОШ I–III ступенів № 25 (акт № 159/2-07 від 19.05.2010 р.), Луцького НВК № 26 (акт № 501/2-25 від 19.05. 2010 р.), Тернопільської ЗОШ I–III ступенів № 4 (акт № 91 від 18.05. 2010 р.), Тернопільської спеціалізованої школи I–III ступенів № 3 з поглибленим вивченням

іноземних мов (акт № 92 від 18.05. 2010 р.), Бродівської ЗОШ № 1 (акт № 65 від 20.05. 2010 р.).

Достовірність результатів дослідження забезпечується науковим обґрунтуванням вихідних позицій; використанням системи методів, що адекватні об'єкту, предмету, меті та завданням; якісним та кількісним аналізом одержаних даних; результатами експериментальної перевірки розроблених положень.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дисертаційного дослідження знайшли своє відображення на міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток освіти в умовах поліетнічного регіону» (м. Ялта, 2009 р.) та всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції» (м. Київ, 2008 р.); «Роль педагогічної етики у професійній підготовці сучасного вчителя» (Київ, 2008 р.); «Використання сучасних педагогічних технологій під час викладання дисциплін гуманітарного циклу в дошкільній та початковій ланках освіти» (Херсон, 2008 р.); обговорювалися на курсах підвищення кваліфікації вчителів при Рівненському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти; на районному етапі Всеукраїнського конкурсу «Учитель року - 2009», де автор посіла II місце.

Основні результати дослідження відображено в 9 публікаціях автора, з них 7- у фахових виданнях України.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (276 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 205 сторінок основного тексту. У дисертації вміщено 27 таблиць, 1 рисунок, що займають 5 сторінок основного тексту. Додатки викладено на 84 сторінках.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЛІНГВОУКРАЇНОЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ 3-4 КЛАСІВ

1.1. Компетентнісний підхід до навчання української мови

Після декларації в Конституції України української мови як державної у законодавчих актах «Національна доктрина розвитку освіти України в XXI столітті», Державних стандартах базової та початкової освіти [56],[57],[58],[59], Концепції загальної середньої освіти (12-річна школа)[121] та Концепції мовної освіти [120] наголошується на потребі формування національно свідомої особистості, яка відзначається високою культурою спілкування, усвідомленим ставленням до української (рідної) мови та мовленнєвою компетенцією у різних сферах спілкування. У початковій школі навчання мови спрямоване на всебічний розвиток молодшого школяра.

У Державному стандарті початкової школи в освітній галузі «Українська мова» представлені цілі навчання рідної мови (освітня, розвиваюча, практична та виховна), які взаємопов'язані зі змістом навчання.

Головним завданням вивчення української мови є навчити учнів спілкуватися рідною мовою у різноманітних життєвих ситуаціях. Спроможність учнів невимушено спілкуватися літературною мовою реалізується через формування лінгвоукраїнознавчої компетенції, зміст якої передбачений мовною, мовленнєвою і соціокультурною компетенціями.

Комунікативний підхід або стратегія навчання чи концептуальний напрям передбачає оволодіння правилами україномовного спілкування. Комунікативною лінією змісту навчання передбачено формування в учнів навичок усного і писемного мовлення, оволодіння культурою оформлення цих двох форм спілкування в різних життєвих ситуаціях.

У Концепції навчання державної мови в школах України визначені найважливіші уміння і навички, що складають основу мовленнєвої

компетенції: уміння вести діалог із додержанням вимог українського мовленнєвого етикету в різних життєвих ситуаціях, уміння створювати усні монологічні висловлювання, вміння адекватно сприймати на слух діалог і монолог, що передбачає зосередження уваги на осмисленні висловлювання, вміння створювати письмові тексти різних стилів та типів мовлення, вміння користуватися різними видами читання [122 :17].

Питання компетентнісного підходу в сучасній освіті сьогодні набуває все більшої актуальності, тому що вузловим завданням реалізації означеного напряму є формування навчальних компетентностей. У подальшій роботі вважаємо за доцільне прослідкувати історію становлення та розвитку поняття «компетенція» та «компетентність».

У психолого-педагогічній літературі існують різноманітні трактування понять «компетенція» та «компетентність». У словнику іноземних слів розкрито зміст поняття «компетентний»: competence (англ.) – здібність, competens (лат.) здібний, відповідний та competent (франц.) – компетентний, правомірний» [226, 295]. У словнику іншомовних слів подається таке тлумачення лексичного значення слово «компетенція» – це «коло питань, у яких дана особа має знання, досвід» [222 :431].

У тлумачному словнику є таке трактування понять «компетенція» та «компетентність»:

Компетенція – добра обізнаність з якимось конкретним колом питань.

Компетентний – обізнаний, який має достатні знання, повноваження [39 : 445].

У новому тлумачному словнику розкривається поняття компетенція – це добра обізнаність із чим-небудь; а «компетентний» – який з чим-небудь добре обізнаний, тямущий, який має достатні знання в конкретній галузі [179].

Компетенція є якісним продуктом сукупності знань, досвіду, умінь та здібностей, що сприяють ефективному вирішенню питання у певній діяльній сфері [267].

У російській методичній літературі зустрічаємо трактування сутності термінів «компетенція» та «компетентність», розкриті В.Краєвським та А.Хуторським.

Слово «competentia» (з лат.) означає обізнаність з колом питань, а компетентність – «володіння відповідними знаннями й здібностями, які дозволяють ґрунтовно судити про цю галузь і ефективно діяти в ній» [128, 9].

У становленні та історичному розвитку терміну «компетенція» умовно можна виділити 3 етапи:

I етап (1960-70-ті р.р.) – перша поява в літературі термінів «компетенція» та «компетентність». В основі досягнення високого результату компетентності закладено діяльнісний рівень. Диференційовано поняття широких (життєвих компетентностей) та предметних або галузевих компетентностей;

II етап (1970-90-ті р.р.) – плідний період у розвитку ключових компетентностей. Джон Равін у праці «Компетентність в сучасному суспільстві» перераховує понад 39 компетентностей;

III етап (кінець 80-их – початок 90-их р.р.). Визначено чітке спрямування компетенцій у державних документах та матеріалах міжнародних організацій, де зазначено основне коло компетенцій: це знання, уміння та цінності особистості. Вивчаючи багатопланову та різнобічну специфіку компетенцій, дослідники виділяють у системі компетентностей освіти ключові загальногалузеві (учень здобуває знання в якійсь галузі, навчаючись у всіх класах) та предметні (обізнаність з певним предметом упродовж усього навчання в середній школі) [189].

На думку Міжнародного департаменту стандартів, для освітньої галузі компетентність означає вміння якісно виконувати якусь роботу, при цьому уособлюючи знання, уміння та навички з якоїсь галузі, досягаючи високих показників у певному виді діяльності.

У науці були спроби диференціювати зміст цих понять. Так, В.Болотов та В.Суриков [24] схиляються до думки, що компетентність – це поєднання

предметно-практичного, когнітивного та особистого досвідів. Зарубіжні дослідники вважають, що основу компетентної освіти складають три основні складові – знання, уміння, навички (В.Краєвський, Н.Кузьміна, А.Маркова, А.Хуторський, Е.Шорт).

Досліджуючи професійно-педагогічні компетенції у сфері психології, Н.Кузьміна виділяє у їх структурі такі типи: диференційно-психологічну, соціально-психологічну та аутопсихологічну компетентність [131:90]. О.Сидоренко доповнює зміст поняття компетентності сукупністю відповідних знань, умінь та здібностей, наголошуючи на адекватних та доступних для вирішення комунікативних завдань [216].

Л.Петровська вважає, що розвинене спілкування містить репродуктивну та продуктивну грані. Компетентному спілкуванню характерні зовнішній та внутрішній рівні, комунікативні знання, досвід та уміння [187].

В.Байденко по-різному обґрунтовує поняття «компетенція» та «компетентність» і наголошує на евристичному потенціалі компетентного підходу в освіті [7].

Л.Столяренко зауважує, що: «Комунікативна компетентність – здатність встановлювати і підтримувати необхідні контакти з іншими людьми... Комунікативна компетентність розглядається як система внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови ефективної комунікації у визначеному колі ситуацій міжособистісної взаємодії»[233,76].

І.Риданова комунікативну компетентність поділяє на такі блоки:

- морально-етичний; соціально-психологічний; естетичний; технологічний [211,28].

Комунікативну компетентність вважають однією з ключових і трактують як уміння спілкуватися усно та писемно. До ключових також належить соціальна, полікультурна, інформаційна, саморозвитку та самоосвіти та творчої діяльності [180].

Аналіз сутності поняття компетентності простежуємо у дослідженнях О.Савченко [212], яка вважає, що компетентність залежить від бажання та вміння навчатися. Сучасні підходи до структури та способів формування професійної компетентності вчителя також аналізувалися І.Соколовою [228]. Предметом дослідження Н.Остапенко стали етапи формування лінгводидактичної компетенції вчителів-філологів [183].

О.Вашуленко розкрито та проаналізовано суть поняття «літературна компетентність» і виділено в літературній галузі основні компетентності, що мають бути сформовані в учнів [38:17].

У спеціальній методичній літературі чітко не визначена різниця між поняттями «компетентність» і «компетенція». Ряд учених (Л.Болотов, І.Зимняя, В.Ледньов, М.Рибаков) ототожнюють ці поняття і вважають, що це взаємозв'язок між обізнаністю і діяльністю особистості. У терміні «компетенція» є суспільні ознаки, тоді як «компетентність» обумовлює рівень підготовленості особистості до певної діяльності, іншими словами – «компетентність» - це визначений обсяг знань та вмінь, встановлений комплекс вимог, якими має оволодіти суб'єкт для виконання значимих завдань.

До складу мовної компетенції входять знання з лексики, фонетики, орфоєпії, орфографії. Мовленнєва компетенція обумовлює оволодіння всіма видами мовленнєвої діяльності: говорінням, читанням, аудіюванням та письмом. Мовна та мовленнєва компетенції тісно пов'язані, оскільки суб'єкт без сформованості мовної компетенції не зможе оволодіти мовленнєвою.

Проблема підготовки україномовного учня-комуніканта включає в себе формування лінгвоукраїнознавчої компетенції, яка є базисною.

На сьогодні немає єдиного усталеного підходу до поняття «комунікативна компетенція». Провідні вітчизняні вчені трактують цей термін як «мовна здатність», «комунікативна здатність», «мовленнєва компетенція» (В.Бадер, А.Богущ, М.Вашуленко, О.Хорошковська). Але найбільш точним є визначення «комунікативна компетенція», яка містить у

собі основну мовну функцію – комунікативну, тобто здатність використовувати мовні знання у різноманітних ситуаціях спілкування.

На думку науковців: В.Бадер, А.Богущ, Л.Варзацької, М.Вашуленка, О.Хорошковської, комунікативна компетенція розглядається як інтегративна мовна система. Мовленнєва компетенція, у свою чергу, є складовою комунікативної.

У II половині XX століття поняття «компетентність» ототожнювали з поняттям «професіоналізм» або його складовою чи синонімом до цього слова. Усвідомлюючи нечітке визначення ключових компетенцій та змісту поняття «компетентність», І.Зимня запропонувала поділ компетенцій на три групи:

- компетенції, що відображають ставлення людини до самої себе, як особистості;
- компетенції, що демонструють взаємовідносини з іншими людьми;
- компетенції, що пов'язані з діяльністю людини і виявляються в різноманітних формах та типах [87].

У зміст шкільної дидактики, на думку Н.Бібік, терміни «компетенція» та «компетентність» потрапили з професійної освіти. У цьому випадку «компетентність» розглядається як здатність людини успішно виконувати певну діяльність, є характеристикою суб'єкта з професійної точки зору [14].

О.Пометун вважає, що в основі компетентності – інтегрований характер поєднання знань, умінь та навичок, що дозволяють ефективно розв'язувати певні проблеми і завдання у конкретному виді діяльності [190 : 18].

Поняття «компетентність» розуміють ширшим за термін «компетенція», тобто спосіб дій, сукупність знань для досягнення позитивного результату в певній галузі.

А.Маркова в професійній компетентності виділила особистісну, індивідуальну, спеціальну та соціальну види компетентності.

Процес оволодіння мовою та мовленням є необхідною умовою виховання національно свідомої та комунікативно активної особистості. Окремі шляхи формування мовленнєвої підготовки дітей досліджувалися вченими-мовознавцями : А.Богущ, Д.Ізарєнковим, М.Львовим, М.Пентилюк.

Зокрема А. Богущ зауважує: «У мовленнєвій діяльності слід розрізняти мовну і мовленнєву компетенції. А в мовленнєвій компетенції – лексичну, фонетичну, граматичну, діалогологічну та комунікативну. Мовна компетенція – це засвоєння і усвідомлення мовних норм, що історично склались у фонетиці, лексиці, граматиці, орфоєпії, семантиці, стилістиці та адекватне їх застосування в будь-якій людській діяльності в процесі використання певної мови» [18:170].

Лінгводидактичні основи розвитку комунікативних умінь та навичок учнів загальноосвітньої школи висвітлено в роботах О.Біляєва, М.Вашуленка, О.Глазової, В.Мельничайка, Е.Палихатої, В.Тихоші, І.Хом'яка.

Теоретичними засадами нашого дослідження виступили теорії комунікативної діяльності (Л.Виготський, Д.Ельконін, І.Зимняя, О.Леонт'єв, С.Рубінштейн); підходи лінгводидактів щодо проблеми формування мовленнєвих умінь та навичок (А.Богущ, М.Вашуленко, Л.Калмикова, К.Крутії, Н.Луцан, М.Львов, О.Хорошковська).

Проблемі дослідження термінологічних, правописних, лексикографічних норм державної мови багато уваги приділили відомі вчені-мовознавці: І.Вихованець, С.Караванський, В.Німчук, О.Пономарів, Я.Радевич-Винницький, О.Сербенська, І.Ющук та ін.

Вивчення синтаксичної будови мови на засадах комунікативно-діяльнісного підходу знайшло своє відображення у працях вчених-лінгвістів: І.Вихованця, Н.Гуйванюк, М.Вашуленка, Т.Донченко, С.Єрмоленко, Н.Іваницької, В.Капінос, О.Купалової, Г.Ладиженської, М.Пентилюк, Г.Шелехової, К.Шульжука.

У монографії А. Богущ [20] розкрито теоретичні основи дошкільної лінгводидактики: мова, мовлення, діяльність, активність. Висвітлено

проблеми мовленнєвої підготовки дітей до школи, представлено діагностичні методики обстеження мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку.

У Державному стандарті початкової загальної освіти зазначено, що «Основною змістовою лінією мовної освіти у початковій ланці загальноосвітньої школи є мовленнєва, яка передбачає формування та розвиток умінь слухати і розуміти, говорити, читати і писати. Мовна та соціокультурна лінії забезпечують відповідний обсяг знань з мови, умінь і навичок їх застосування у мовленнєвій діяльності, а також уявлення про звичаї, побут українського народу, визначні події та постаті в історії України» [58:5-6].

А. Богуш так тлумачить поняття «комунікативна компетенція»: це «комплексне застосування мовних і немовних засобів з метою комунікації спілкування в конкретних соціально-побутових ситуаціях, уміння орієнтуватися в ситуації спілкування, ініціативність спілкування. Кожний вид компетенції має базисні вікові характеристики» [19:171].

На думку І.Зимньої, за допомогою комунікативного підходу можна уявити схему педагогічної взаємодії всіх зовнішніх чинників: джерело повідомлення, комунікативна ситуація, зворотний зв'язок. [88:327]. Але означений підхід не розкриває внутрішньої природи та характеру взаємодії його об'єктів. Це, за словами вченої, можна здійснити на основі діяльнісного підходу.

Чимало дисертаційних досліджень присвячено питанню формування мовленнєвої компетентності учнів: В.Бадер, Н.Веніг, Г.Демидчик, Л.Кулибчук, А.Курінна, А.Ляшкевич, Г.Мельник, А.Нікітіна, Л.Попова.

Значимість комплексного аналізу тексту підкреслена у дослідженнях Т.Донченко, Г.Коваль, Т.Рамзасвої.

Упродовж останніх десятиліть проблема розвитку комунікативних умінь порушувалась у працях психолінгвістів (Б.Ананьєв, М.Бахтін, М.Жинкін, І.Зимняя, П.Зінченко, О.Леонтьєв).

За твердженням Н.Бібік, ключові компетентності є взаємопов'язані, так як вони демонструють оволодіння видів діяльності в комплексі [14:48].

Ключові компетенції пов'язують воєдино особистісне й соціальне в освіті, відображають комплексне оволодіння сукупністю способів діяльності.

На думку А.Богуш, компетентність охоплює три аспекти: знання, вміння та навички. Компетенція – це процес, що зумовлює появу вмінь, дії, це взаємозв'язок між знаннями та ситуацією вирішення проблеми [21: 88].

М.Львов під мовною компетенцією розуміє систему знань з фонетики, лексики, граматики, стилістики, яка не повинна вивчатися окремо від мовленнєвої, а виступати її теоретичною основою через аналіз і синтез текстового матеріалу [161:197].

Можна зробити висновок, що компетенція – це обов'язкова норма, вимога до підготовки школяра, а компетентність – це набута компетенція, це результат «надбання» учня.

Термін «мовленнєва компетенція» точно трактує М.Пентилюк, вважаючи його комплексним поняттям, яке включає мовленнєві уміння створювати монологічні та діалогічні висловлювання у різноманітних життєвих ситуаціях.

Для нашого дослідження найбільш прийнятним вважаємо визначення поняття «мовленнєвої компетенції», сформульоване А.Богуш: «Визначення різних видів компетенції дає змогу охопити всі сторони мовленнєвої діяльності. Лексична компетенція ґрунтується на словниковій роботі з дітьми, фонетична – формується у процесі роботи з виховання звукової культури мовлення, граматична компетенція охоплює формування граматичної правильності мовлення, діамонологічна стосується монологічного мовлення, формування комунікативної компетенції спрямоване на розвиток культури мовленнєвого спілкування, мовленнєвого етикету та етичних норм спілкування» [21,90].

Якщо мати на увазі лінгвоукраїнознавчу компетенцію, то під «колом питань» є обізнаність з українознавством (звичаями, традиціями, святами...)

та нормами сучасної української мови в різноманітних ситуаціях спілкування, вивчення яких починається у початкових класах і поглиблюється в середній та старшій ланках освіти.

У 3-4 класах мовно-мовленнєва підготовка молодших школярів набуває чіткої орієнтації: учні удосконалюють набуті вміння та навички, якими вони оволоділи у 1, 2 класах. Процес формування лінгвоукраїнознавчої компетенції відбувається такими шляхами:

- розвиток умінь і навичок творчого володіння усним і писемним мовленням у різноманітних ситуаціях спілкування та сферах комунікації;
- практичне застосування знань з рідної (української мови);
- використання знань з української мови як засобу підвищення загальноосвітнього рівня учнів;
- удосконалення та поглиблення кожної з вищеперерахованих компетенцій.

Таким чином, лінгвоукраїнознавча компетенція є базовою складовою компетентнісного підходу в сучасній педагогічній освіті, оскільки передбачає оволодіння учнями всіх видів компетенцій – ключових, галузевих та предметних.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів має займати чільне місце в навчальному процесі, носити системний характер і охоплювати всі етапи навчання. На уроках мови мають бути завдання для перевірки засвоєння учнями початкових класів змісту лінгвоукраїнознавчої змістової лінії згідно програмового матеріалу, оволодіння теоретичними положеннями, орфографічними правилами, граматичними засобами, що спонукають учнів до умінь розпізнавати правильне і помилкове у слововживанні, аналізувати, класифікувати, зіставляти і трансформувати ці вміння у навички.

1.2. Українознавчий підхід до навчання учнів рідної мови

Мовлення як основний фактор комунікації не може розвиватися без систематичної практики. Його рівень сформованості демонструє спроможність учня опанувати нові знання. Головним завданням вчителя-словесника є не лише прищепити інтерес до вивчення рідної мови, як засобу спілкування, а й продемонструвати всю велич і красу рідного слова. Вивчення рідної мови варто починати з «повернення генетичної пам'яті народу», тому що через засвоєння рідної мови «дитина пізнає світ, формується як особистість, як громадянин України» [172:8]. Втіленню означених завдань сприяє реалізація українознавчого компонента. Саме це відкриває пізнання самого себе як представника української нації, свого народу, його історії, культури.

Досконале володіння рідною мовою забезпечує формування національної свідомості, світогляду учнів та сприяє становленню людини як особистості.

Одним із основних завдань змісту навчання української мови є «формування мовної компетенції», тобто системи знань про мову, достатньої для здійснення «комунікації в межах певної сфери спілкування та оптимальне поєднання навчання мови з українознавчою, етнопедагогічною, культурологічною роботою» [172: 40-41]. Отже, на уроках рідної мови мають звучати тексти українознавчої тематики.

Українознавчий напрям у змісті навчання важливо реалізувати через засвоєння власне української лексики. У навчальній програмі для 4-річної початкової школи наголошується: «Етнокультурознавча лінія змісту навчання полягає в ознайомленні учнів із національною культурою українського народу, в засвоєнні лексики на позначення національного одягу, посуду, їжі, оберегів, сталих народних висловів, прислів'їв і приказок та умінь їх доречно вживати, ознайомлення з українськими дитячими іграми,

піснями, казками, видатними письменниками, іншими представниками культури, історичними діячами, тощо» [264 :13].

За твердженням Л.Мацько, основу викладання української мови в школі має складати українознавчий матеріал, саме « за словами й висловами, граматичними формами й конструкціями учні... мають відчувати національну специфіку мови, мовну картину, витворену ментальністю українського народу» [168:70].

Народознавство є невичерпним джерелом моралі та водночас своєрідним народним виховним засобом, у якому є безмежний потенціал для розвитку духовних надбань, морально-естетичних почуттів та емоцій учнів.

Формування національно-свідомої особистості засобами усної народної творчості відстоювали видатні прогресивні діячі освіти та мистецтва: Б.Грінченко, М.Драгоманов, М.Костомаров, І.Котляревський, М.Максимович, С.Русова, Г.Сковорода, Л.Українка, І.Франко.

Ознайомлення учнів початкових класів із народознавством реалізується через прийоми, засоби, форми і методи прилучення дітей до національного надбання рідного народу. Завдання вчителя-словесника - домогтися, щоб такі перлини народної творчості, як прислів'я, приказки, афоризми, примовки активізувалися в дитячому словнику і стали осмисленим, набути явищем.

Принцип народності у поєднанні з вивченням мовних явищ обстоювали такі видатні вчені як К.Ушинський, М.Стельмахович, а започаткований він ще у ХІХ столітті С.Русовою.

На думку М.Стельмаховича, в основі методики вивчення рідної мови має бути закладений принцип народності, завдяки якому відбувається прищеплення учням любові до рідного слова через вивчення всіх жанрів українського фольклору, що сприяють національному вихованню.

Надзвичайно важливим є принцип культуровідповідності, ознайомлення з яким дає можливість підростаючому поколінню оволодіти

обов'язковим запасом культурних надбань свого народу, підняти рівень усного та писемного мовлення на високий щабель.

М.Пентилюк вважає, що у навчальному процесі важливими є також українознавчий (народознавчий), етнопедагогічний та культурологічний аспекти.

Ідеї формування мовної особистості на засадах українського фольклору висвітлені у працях О.Воропая, Н.Сивачук, В.Скуратівського, М.Стельмаховича. Вивчення малих жанрів дитячого фольклору, зокрема українських казок, представлені у роботах А.Богуш, М.Гагаріна, Т.Гризоглазової, засоби мовленнєво-ігрової діяльності – у дослідженні Н.Луцан.

Українознавство як дисципліну досліджували А. Богуш, С.Єрмоленко, П.Кононенко, Л.Мацько, Г.Півторак, А.Мойсієнко. Під українознавством вважають систему інтегративних знань про Українську державу та роль української культури на тлі інших світових культур.

На думку Я.Калакури, українознавство достовірно можна вивчати на основі принципу історизму [96:14].

С.Єрмоленко вважає, що українознавство вивчає не тільки особливості структури української мови, а ще й охоплює відомості з психолінгвістики, що ґрунтується на взаємозв'язку мови та психології народу. На думку С.Єрмоленко, «...кваліфікований фаховий аналіз власне мовного матеріалу (пізнання звукових і граматичних законів, аналіз писемних пам'яток і говіркових масивів) не повинен заступати основний кут бачення української проблеми – століттями утверджуване прагнення народу на свою національну окремішність, самобутність» [95 : 14].

В Енциклопедії українознавства подано таке визначення понять «народознавство» і «українознавство»:

«Народознавство, система знань про конкретний народ, особливості його побуту і трудової діяльності, національний характер, психологію, світогляд, історико-культурний досвід, а також про родовід, спосіб життя і

виховання в сім'ях, про рідний край і все, пов'язане з ним. Є складовою частиною поняття «українознавство» [75 : 276].

А.Богущ виділяє принцип історизму як центральний і такий, що може висвітлювати народознавство об'єктивно і вичерпно. На думку вченої, «ігнорування принципу історизму призводить до відриву майбутнього від минулого, до порушення історичного ланцюжка, до руйнування закономірної єдності поколінь, яка закодована в історії кожного народу, кожної нації. Отже, народознавство – це історична галузь науки, яка висвітлює переважно традиційно–побутову культуру – звичаї, символи, традиції, фольклор, ремесла у різні історичні періоди розвитку держави та нації» [23:18].

Фундатором педагогічного народознавства стала С.Русова, яка вважала, що прилучення дитини до надбань національної культури буде ефективним при використанні регіонального підходу.

Ідеї К.Ушинського щодо прищеплення учням національних рис ґрунтуються на краєзнавчому принципі.

На думку П.Кононенка, основу підручника з українознавства для початкової школи має складати інформація про:

- історичне буття українського народу;
- відомості про культурний розвиток України, її взаємозв'язок з іншими державами (починаючи від Київської Русі);
- яскраві приклади про життя видатних митців;
- взірцеві зразки дитячої творчості;
- твори (оповідання) на морально-етичну тему;
- завдання конкурсного характеру про сім'ю, рідне місто чи село, природу, рідну мову, культуру народу; відомості про видатних митців, державних діячів; творчість письменників;
- яскраві ілюстрації із зображенням природи; архітектури, народні ремесла різних регіонів [119 : 28].

Цінним у практичному використанні є посібник А.Богущ та Н.Лисенко [23], в якому вміщено словничок народознавчої лексики для вихованців

дошкільного закладу. Також висвітлено практичні прийоми ознайомлення дітей з державною та національною символікою, народним промыслом, святами, обрядами, традиціями і звичаями.

А.Богуш зауважує, що «характерною рисою народної педагогіки є колективний характер творчості. В ній відсутні конкретні автори, творцем виступає народ. Ось чому зміст щедрівок, колядок, ігор має регіональний характер» [23:7].

У педагогічній літературі є багато визначень поняття «народознавство»:

«Народознавство – це сукупність знань сучасних наук про народ, його багатогранне життя, історично зумовлені сфери творчої діяльності.

Народознавство – це галузь емпіричних педагогічних знань і досвіду народу, виражена в домінуючих поглядах на мету і завдання виховання у сукупності народних засобів, умінь і навичок виховання та навчання.

Народознавство – це система знань про мову, літературу, історію, географію, психологію, демографію народу, яка запобігає історичному безпам'ятству і сприяє формуванню у дітей народного світогляду та прилученню до світової культури через народ.

Народознавство – це система фундаментальних знань про конкретний народ, особливості його побуту й трудової діяльності, національний характер, психологію, світогляд, історико-культурний досвід, що є органічною частиною народу, про спосіб життя й виховання в родині, про отчий край і все, що пов'язане з ним» [23:5].

«Етнологія, етнографія, народознавство – наука про етнокульт, розмаїття людства. Досліджує походження різних народів, їхню етнічну історію, розселення, особливості побуту та культури, етнопсихологічну своєрідність. Для позначення цієї науки вживаються як синоніми терміни «етнологія» (грец. *ёovos* – народ -і *louos* – слово, вчення), «етнографія» (від грец. *ёovos* – народ -і *ураfи* – пишу, що дослівно означає народоопис) та «народознавство» [74:64].

Етнографія – історична наука, яка вивчає культуру й побут народів світу, їх походження, розселення та культурно-побутові взаємовідносини; народознавство [223:491].

Етнографія, народознавство – від грецьких слів «thnos» (народ) і «grapho» (пишу). Дослівно – «народоопис, наука про культуру, побут, звичаї того чи іншого народу».

Етнологія – від грецьких слів «ethnos» (народ) та «logos» (слово, наука). Дослівно – «наука про народ» [249:600].

О.Криворучко надає перевагу в практиці викладання уроків української мови так званим ілюстрованим урокам на матеріалі народознавства, а саме літературних та фольклорних творів [129].

Дослідження й аналіз текстів дитячого фольклору, зокрема української поезії, дало підставу Л.Ходанич дійти висновку, що вона є засобом формування національної ментальності, гідності та, зрештою, засобом виховання самодостатності і усвідомлення своєї приналежності до збереження і вшанування культурних надбань свого народу [255].

Питання національного виховання школярів на основах народознавства розроблялося і досліджувалося багатьма вченими, зокрема В. Кононенком [118], Р. Скульським [221].

Як стверджує А.Ращенко: «Національна самосвідомість не є вродженою якістю. Вона формується та розвивається разом з особистістю... Саме тому учнів потрібно ознайомлювати з «історією рідного краю, національною символікою, народними ремеслами, традиціями, обрядами і т.ін» [200: 18].

Схожої думки притримується Л.Гуцан, вважаючи, що важливим аспектом виховання національної самосвідомості в учнів є їх ознайомлення із специфікою календарно-обрядових свят. Для розвитку духовного потенціалу учнів корисним також є ознайомлення з орнаментальними символами [54].

У контексті нашого дослідження усну народну творчість ми використовуємо як дидактичний матеріал, під час аналізу якого формуємо в учнів не лише морально-етичні норми поведінки, а й відпрацьовуємо нормативне мовлення.

На матеріалі стислих афористичних «перлин народної творчості» (прислів'їв) та коротких образних висловів (приказок) зручно розвивати вміння творчого мислення, змістового розуміння смислу означених висловів, що сприяє формуванню комунікативної та діалогової компетенції. Для цього найкраще використовувати творчі вправи на обговорення змісту прислів'їв та приказок, написання творчих робіт за самостійно дібраним чи запропонованим прислів'ям. Вивчення цього жанру усної народної творчості формує в молодших школярів українську ментальність, мовно-національну самосвідомість, що є важливим для духовного збагачення підростаючого покоління України.

Усні оповідання за змістом прислів'їв учні можуть складати вже з 3 класу. Цей процес М.Кучинський [133] запропонував почати зі складання розповідей за малюнками, які самостійно добираються до прислів'я. Вчителю на цьому етапі важливо навчити учнів спостерігати, описувати спільні ознаки у змісті прислів'я та зображенні на ілюстрації. Наступним етапом роботи над прислів'ями та приказками є складання творів за уявними картинками. Зрозумівши та проаналізувавши смисл прислів'я, школярі пропонують уявний малюнок, який розкриває повчальну мету афористичного вислову.

Послідовне, систематичне ускладнення завдань на основі народного фольклору призводить до самостійного та спонтанного продукування означених висловів у мовленні учнів, що значно збагачує їх активний словниковий запас, формує стилістичне багатство та граматичну правильність мовлення.

В етнографічних та історичних працях відомих дослідників О.Воропая, М.Максимовича, М.Костомарова, М.Сумцова, Д.Яворницького вчителі

мають широкі можливості для добору фольклорного дидактичного матеріалу до уроків української мови.

На думку Н.Луцан, надзвичайно цікавим і корисним засобом для розвитку мовленнєвого запасу учнів є народна гра. Національне тло народознавчої лексики, що міститься в народних іграх, надзвичайно широке. «Сюди ввійшли численні тематичні групи слів, що відображають умови життя, особливості світобачення і світосприйняття українців. Окремим масивом у це коло входить діалектно забарвлена лексика, що несе виразні ознаки мови» [157:14].

Ще одним важливим народознавчим засобом збагачення лексичного запасу учнів є фразеологізми у вигляді прислів'їв та приказок, які є не лише окрасою мовлення, а й ефективним способом виховання національної самосвідомості, вивчення особливостей українського менталітету.

На уроках української мови доцільно у вигляді українознавчих текстів опрацьовувати легенди, оповідання, оскільки вони стимулюють допитливість та інтерес до навколишнього середовища, до природи рідного краю.

Українознавчий матеріал надзвичайно цінний для роботи над мовленнєвою компетентністю, одні «скоромовки та лічилки рекомендуються як вправи для розвитку мовленнєвого апарату, формування чіткої дикції. Ігри, ребуси, кросворди сприяють закріпленню знань учнів про будову слова, правопис дзвінких та глухих приголосних, ненаголошених голосних, вживання апострофа, прийменників» [93, 12].

Для формування фонетико-орфоепічної компетенції з-поміж малих жанрів народної творчості надаємо перевагу улюбленому виду дитячого фольклору – скоромовкам. Структура скоромовки, спрямована на пришвидшену вимову важких звуків, сприяє тренуванню орфоепічних та акцентологічних умінь і навичок, виправленню та корекції мовленнєвих недоліків. На уроках мови скоромовки можна використовувати у вигляді інтонаційних п'ятихвилинок та пояснювальних самодиктантів.

Використання на уроках мови невеликих віршованих творів, таких як скоромовки, прислів'я, приказки сприяє відпрацюванню правильної артикуляції звуків, у яких учні найчастіше допускають помилки. Це такі звуки, як [ч], [шч], [с], [с'], [ц], [ц'].

Завдяки скоромовкам або важковимовним ритмічним єдностям в учнів тренується мовленнєвий апарат, що сприяє формуванню правильної чистоти мовлення, дикції, нормативної вимови звуків, правильного наголошування, а це значно покращує якість усного мовлення.

Таким чином, українознавчий підхід у процесі вивчення рідної мови має важливу роль, оскільки пожвавлює, насичує процес навчання, сприяє збагаченню мислення та мовлення учнів, вихованню естетичних почуттів, підвищенню національної самосвідомості.

Завдяки використанню малих жанрів усної народної творчості на уроках української мови учні мають змогу переконатися у безмежному багатстві рідного слова, усвідомити свою суспільну роль як громадянина України.

1.2.1. Збагачення словника молодшого школяра українською лексикою. У лінгводидактиці проблемі відбору словникового матеріалу присвячено багато дослідницьких робіт: К.Бабов, І.Гудзик, П.Денисов, Л. Саяхова, А.Супрун, О.Хорошковська вважають, що мінімізація лексики сприяє досягненню раціонального відбору виучуваного матеріалу і підвищує ефективність поповнення словникового запасу.

Укладання лексичного матеріалу має відповідати принципам і критеріям відбору словникового мінімуму і підпорядковуватися меті і завданням, які мають бути досягнені під час вивчення даної теми на уроці.

Лінгводидактичне групування слів різної номінації має бути реалізоване з дотриманням комплексного підходу, а саме шляхом поєднання комунікативних та системних вимог.

Тематично-ситуативним принципом при відборі матеріалу користувалися ще у 30-их рр. ХХ ст. Цю ідею започаткував Я. Коменський ще у ХІХ ст. Обов'язковість тематичного відбору лексики у словниковій роботі обґрунтовували К.Ушинський, М. Рибнікова [210].

Твердження необхідності укладання тематичних груп, що сприяє міцнішому і кращому засвоєнню лексичного матеріалу, експериментально доводили у своїх працях М.Баранов [8], В.Добромислов [66], М.Щербак [273], В.Ягодовська [274].

Питання розвитку зв'язного мовлення учнів шляхом тематичного групування слів і потреба у створенні шкільних тематичних словників обґрунтована у дослідженні В.Мизиної [178].

У 50-80-их роках у російському мовознавстві з'являється низка праць, присвячених тематичному відбору лексики на уроках мови. Зокрема, в роботі Т.Ладиженської рекомендовано групи слів суспільно-політичної лексики [134]. У дослідженнях С. Кохмана згруповано тематичні ряди іменників та дієслів, що з ними узгоджуються [126].

В.Канакіна та Г. Русакова пропонують організовувати вивчення важких слів на уроці та позакласних заняттях за такою схемою:

1. Демонстрація зображення виучуваного слова на малюнку.
2. Колективне проговорювання слова, визначення місця наголосу, вимовлення звуків у слові.
3. Визначення орфограми у слові (з допомогою вчителя).
4. Запис виучуваного слова учнями у словнички.
5. Добір спільнокореневих слів.
6. Уведення слова у речення, словосполучення, текст.

Подальшу роботу над правописом важких слів учителі радять продовжувати упродовж наступних уроків і вважають, що така робота дає позитивні результати: у молодших школярів формуються навички правопису таких слів, збагачується словниковий запас, зростає інтерес та увага до рідного слова [97: 28].

Збагачення мовлення учнів власне українською лексикою стало предметом дослідження Н.Голуб [48], етнокультурознавчою – Т. Левченко [137]. «Завдання вчителя», - зазначає Ніна Голуб, - «віднайти такі слова, повернути до них увагу учнів, активізувати їх у мовленні. З цією метою учителю-предметнику варто було б звернути увагу на слова, що містяться в підручниках, посібниках, виділити заздалегідь ті, котрих можуть не зрозуміти діти» [49:80].

Важливими для нашого дослідження є рекомендації, запропоновані В.Сініциним, який зазначає, що «завдання вчителя початкових класів – працювати не тільки над збагаченням словникового запасу учнів, але й над збільшенням рухомості слів, якими учень володіє на цей момент, над «зв'язуванням» в одне ціле граматичного та мовленнєвого аспектів...» [217, 72]. Тому В.Сініцин наголошує на важливості викликати інтерес до рідної мови. Для цього він радить застосовувати постійну роботу з тлумачним словником, вивчення походження слова (етимологічне значення), тому що у ньому пояснюється правопис виучуваного слова. Ефективними, на його думку, є вправи: «Я почну, а ти продовж...», трансформаційні вправи з прислів'ями та приказками.

Важливими для нашого дослідження є рекомендації С.Білик [15], що стосуються вивчення та опрацювання словникових слів, перелік яких подається в програмах для початкової школи. Ці слова є важкими для запам'ятовування учнями молодших класів, а тому потрібна, як уважає С.Білик, систематична робота «на закріплення правильного написання словникових слів» і слід зауважити, що «забезпечення запам'ятовування правопису слова залежить від кількості повторень». С.Білик наголошує на необхідності триразового «відтворення слова на письмі: перше – під час ознайомлення з написанням; друге – через два тижні після першого; третє – через місяць після другого» [15:15]. Такої самої думки дотримується і О.Коваленко [106]. Вчена наголошує на свідомому, а не механічному відтворенні слова, а саме на: а) повторенні значення виучуваного слова і

введення його в контекст; б) повторенні буквеного складу, виділення орфограм, проговорення і записування слова; в) використання слова в активному словнику [106, 19].

Лексичний фонд української мови з аспекту її походження досліджували М.Жовтобрюх [84], А.Бурячок [236], М.Доленко [70], М.Івченко [92], Л.Лисиченко [142], Г. Півторак [188].

А.Бурячок вважає власне українську лексику «... кількісно найбільшим і найрізноманітнішим шаром корінної української лексики. До її складу належать слова різного походження й неоднакової давності, що закріпилися тільки в українській мові в період її формування й виражають специфіку української мови, тобто саме те, чим вона відрізняється на лексичному рівні від інших східнослов'янських мов» [236 :113 – 114].

Учені Г.Їжакевич, Н.Романова до складу власне української лексики зараховують слова, що називають предмети побуту, засоби народної творчості та культури [91].

В.Коломієць виділяє 5 національно-специфічних типів іменників, які притаманні лише українській мові [116].

Мовознавці (А.Грищенко, Л.Мацько, М.Плющ, Н.Тоцька, І.Уздиган) узагальнили та конкретизували лексичний склад української мови, згідно якого до споконвічно української лексики входять власне українські слова та лексика давноруського, праслов'янського та індоєвропейського походження [236].

Таким чином, потреба в реалізації поповнення словникового запасу учнів власне українською лексикою простежується у змісті навчальних програм з початку ХХ ст. У чинній програмі позитивно вирішується це питання шляхом систематичної роботи над поповненням мовленнєвого словника учнів молодших класів власне українськими словами, проте не вказано, яка кількість нових слів є доречною для опрацювання на уроках мови, немає чіткого розмежування на активні та пасивні тематичні групи слів, недостатньо уточнено напрями ситуативних завдань.

Постає питання: для чого сучасній дитині знати застарілу, архаїчну лексику? Але слід пам'ятати, що в основі виховних ідеалів наших батьків, прадідів були витоки і знання звичаїв, традицій, вірувань наших пращурів. Як слушно зауважує В.Костомаров: «Самобутність – не абстрактна величина, а живе динамічне соціальне явище, яке склалося історично і яке впливає з особливостей національної історії, певною мірою національного характеру, способу життя» [124:162].

Таким чином, відбір національно-специфічної лексики для уроків мови в початкових класах сприятиме відтворенню ментальності, психології і самобутності українського народу, а це, у свою чергу, сприятиме підвищенню рівня лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів молодших класів.

1.2.2. Місце етимологічного аналізу в розвитку мовлення учнів.

Згідно з Державним стандартом загальної середньої освіти, учні молодшого шкільного віку мають засвоїти значення і, відповідно, етимологію мовленнєвого етикету, українські імена та прізвища, національні ігри, казки, страви, обереги та свята українського народу і т.ін. та вміти застосовувати їх у зв'язних текстах.

Лінгводидакти початкової освіти (М.Львов, Т.Рамзаєва, А.Мовчун) вважають необхідним практикування етимологічного аналізу для активізації словникового запасу.

Головне завдання вчителя полягає у спрямуванні уваги учнів на вивчення української мови як цікавого об'єкта, також у формуванні інтересу до спорідненості рідної мови з іншими мовами та розвитку умінь помічати в текстах незнайомі слова, з'ясовувати їх значення. Тому вчителі української мови мають подавати навчальний матеріал, який «пов'язаний з генезисом українського народу, розвитком його етносу, історією його культури, освіти, науки, мистецтвознавства. ...До поглибленого курсу рідної мови... варто вводити відомості із старослов'янської мови, історії, української мови, історії України, народознавства, фольклору й етнографії» [172: 43].

Діти молодшого шкільного віку не розуміють значення багатьох слів рідної мови, а це гальмує формування активного словника. Тому на уроках української мови важливе місце належить роботі над словом, його значенням та вживанням у мовленні.

Мета етимологічної роботи полягає в тому, щоб через пояснення значення слова актуалізувати якомога більшу кількість слів та навчити дітей правильно їх використовувати у всіх видах мовленнєвої діяльності.

Звернення до походження слова допомагає зрозуміти значення історичного першоджерела, семантику лексичної одиниці та сучасний правопис слова. Загальновідомо, що в дітей молодшого шкільного віку образне мислення переважає над логічним. Тому саме етимологічний аналіз допоможе школярам відкрити яскраве, образне значення багатьох слів [135: 47].

Увага до проблеми етимологічної роботи на уроках української мови зумовлена підходами до шляхів її реалізації у мовній освіті. У дослідженні розглядаються питання етимологічного аналізу на уроках української мови в початкових класах, опертя на елементи етимології як засобу активізації словникового запасу школярів.

Кращому засвоєнню етимологічного значення слова, вважаємо, допоможе словотворчий аналіз, який, на думку М.Кудряшової, є основною базою для удосконалення аналітико-синтетичних умінь учнів. «Так, щоб прослідкувати «біографію» слова, учневі необхідно проаналізувати його: знати вихідне слово і, використовуючи операцію співставлення (протиставлення), визначити змістову та структурну відмінність слів» [130, 72].

У словниках є багато трактувань етимологічного походження слова. Зокрема, у словнику лінгвістичних термінів (автори Д. Ганич та І. Олійник) зазначено, що це «аналіз, метою якого є з'ясування джерел і часу виникнення слова, його походження, розкриття первісного значення слова чи його основи, реконструкція найдавніших форм і звукового оформлення

слова» [45:77]. У словнику, авторами якого є Р.Гром'як та Ю.Ковалів, етимологію названо науково-дослідною процедурою «...розкриття походження й історії розвитку звукової форми та значення слова чи морфеми...» [143 :256].

На думку О.Пономаріва, «походження слова встановлюється зіставленням його із спорідненими словами своєї мови, а також із словами інших мов, які перебувають у ближчій чи дальшій спорідненості» [191:112]. За твердженням В.Коломійця, легше визначити етимологію власне української лексики порівняно із запозиченою, тому що «... етимологізування успадкованих слів базується в основному на відносно однорідному матеріалі ... тим часом як висвітлення етимології запозичених слів потребує залучення різнорідних даних...» [115:38].

У російському мовознавстві етимологію досліджували О.Трубачов, В.Топоров, О.Мельничук, зокрема поняття «етимологічне гніздо» як «систему генетично споріднених лексичних одиниць, що групуються довкола спільного етимона» [270:51]. Обґрунтовані академіком О.Мельничуком теорії та принципи етимологічних досліджень базуються на порівняльно-історичному вивченні мов та встановленні «хронологічно глибоких зв'язків української лексики як у генетичному, так і в субстратному аспекті» [176: 83].

О.Трубачов основними засобами вивчення етимологічного походження слова вважає етимологічні праці, словники, а також етимологічні дослідження лексики за тематичними групами [247]. Визначаючи місце етимології у сучасному мовознавстві поряд з іншими лінгвістичними дисциплінами, вчений В.Топоров зазначає, що ця наука «зводиться до комбінації ряду засобів аналізу, запозичених з фонетики, словотвору, морфології, лексикології, семантики та інших дисциплін з метою вирішити проблему, яка належить до сфери історичного мовознавства – проблеми походження слова» [245:47-48] .

У зарубіжному мовознавстві в історії етимологічної науки можна констатувати факт появи таких етимологічних словників: «Етимологічний словник російської мови» О. Преображенського, який вийшов у 1910 році, потім «Етимологічний словник польської мови» А. Брюкнера (1927 р.), ряд видань «Етимологічного словника чеської (чехословацької) мови» Й. Голуба (останнє видання у 1952 році спільно з Ф. Конечним), «Етимологічний та орфографічний словник болгарської літературної мови» С. Младенова (1941), «Етимологічний словник чеської та словацької мови» В. Махка (1957 р.), «Етимологічний словник польської мови» Ф. Славського та «Російський етимологічний словник» М. Фасмера (1952 р.). Позитивною ознакою цього словника стало те, що у його склад, крім застарілих слів, увійшли діалектизми та власні назви [248].

За основу словникової роботи над вивченням нових лексичних одиниць учнями початкових класів було використано методичні рекомендації, вміщені в посібнику авторів М.Львова, Т.Рамзаєвої, Н.Світловської, в якому описано роз'яснення та засвоєння значення слів [159], а також способи роботи над лексикою, розроблені М.Львовим [160],[162]. У проведенні словникової роботи вчений виділив чотири взаємопов'язані напрями: 1) збагачення словника, тобто засвоєння значень нових слів; 2) уточнення словника, тобто розуміння подібностей чи відмінностей відтінків слів; 3) активізація словника, тобто доречність уживання засвоєного слова у зв'язних текстах; 4) усунення нелітературних слів, тобто виправлення помилкових явищ, таких як вимова, наголошення тощо [160:18].

С.Львова та А.Кохічко наголошують на важливості застосування етимологічного аналізу під час вивчення орфографії, вважаючи, що з його допомогою учні зможуть краще «...зрозуміти причину смислових та орфографічних відмінностей слів». А.Кохічко з метою формування орфографічних навичок пропонує «ознайомити школярів з етимологічною довідкою до неперевірюваного слова» [125 : 56].

Вивчення етимологічного походження дендронімічної лексики стосуються дослідження Т.Волошиної [42]; застосування етимології як методичного прийому під час опрацювання синтаксичних термінів спостерігаємо в наукових розробках В.Шляхової [272]. Досліджуючи часову лексику сучасної української мови, О.Бондар вважає, що «Етимолог повинен працювати над реконструкцією елементів прамови, виходячи з побудови різних позицій» [25:37].

Предметом дослідження П. Ковальова стала етимологізація як художній засіб у взаємодії з експресивним словотвором [113]. В.Симонюк пропонує з метою посилення інтересу в учнів до міжмовних зв'язків розширити діапазон вправ із включенням до роботи над словом етимологічного словника [220].

На думу Г.Циганенко, кінцевою метою етимологічного аналізу є виявлення етимологічного кореня, тому що саме в ньому найчастіше відбуваються історичні зміни в структурі, семантиці та звуковому складі, службові морфеми – більш стійкі до змін [268 :46].

В.Демичова вважає необхідним використання етимологічного аналізу під час ознайомлення учнів з художніми творами на уроках читання [55]. Дослідження впливу етимології на навчальний процес у початковій школі стали предметом вивчення А.Мовчун, яка вважає, що «... етимологія як наука повинна прийти на уроки в початкову школу. Вона допоможе вчителю в оптимізації навчально-виховного процесу, стане одним із факторів розвитку як пізнавального інтересу до рідної мови, так і зв'язного мовлення учнів»[174: 8]. Учена вважає доцільним через етимологічне пояснення назв граматичних термінів урізноманітнити процес вивчення граматичних понять та пробудити інтерес в учнів до вивчення рідної мови [173].

Цінним для нашого дослідження є етимологічний словничок з 15 тематичних груп для учнів початкових класів, укладений А.Каніщенко та Л.Солдатовою, в якому розкрито етимологічне походження запозиченої

лексики, зокрема це стосується таких тематичних груп: Транспорт. Спортивні назви. Назви людей. Професії. Географічні назви [98],[99].

На думку О.Коваленко, етимологічний аналіз сприяє запам'ятовуванню «графічного образу деяких слів» [106: 20].

Прийнятною для нашого дослідження є пропозиція О.Дубіної застосовувати «екскурс в історію слова» на різних етапах уроків. Як зауважує О.Дубіна: «... етимологія слів на етапі мотивації навчальної діяльності дає змогу сфокусувати увагу учнів, викликати інтерес до обговорюваної теми, зробити «місточок» для представлення теми уроку. Доречно проводити цю роботу і під час хвилинки каліграфії, і під час словникової роботи, і коли підводяться підсумки уроку. На етапі закріплення матеріалу можна використовувати інформацію про походження слів «для диференційованої роботи з учнями» [72:13]. Цілком погоджуємось із твердженням автора статті про те, що наука про походження слова «... дає змогу сприймати мову різнобічно-емоційно, пізнавально, інформативно аналітично» [72:13]. Проте рекомендації щодо введення етимології слова у структуру уроку стосуються різних навчальних предметів: математики, трудового навчання, образотворчого мистецтва та ін.

Таким чином, етимологічний аналіз не ускладнює процес навчання, а робить його цілеспрямованим, полегшує засвоєння мовного матеріалу, сприяє розвитку мовлення молодших школярів і розвиває їх пам'ять. Діти звикають аналізувати етимологію слова, поєднувати її із словотворчою роботою, а це сприяє збагаченню активного словника.

1.3. Сутність і структура лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів

Теоретичними засадами дослідження стали лінгвістичні концепції М.Бахтіна, І.Огієнка, О.Потебні, І. Синиці, М.Хомського, Л.Щерби, а саме: сприйняття мови як найважливішого засобу спілкування (В.Виноградов,

В.Русанівський, О.Потебня, Л.Щерба), питання диференціації мови та мовлення (Н.Арутюнова, П.Білоусенко, Б.Головін, О.Мельничук), засвоєння мови як знакової системи (О.Білецький, І.Мещанінов, І.Огієнко, О.Потебня, М.Хомський), провідні ідеї дидактів та методистів щодо комунікативного підходу до навчання (М.Вашуленко, О.Біляєв, Є.Голобородько, І.Гудзик, Г.Коваль, Н.Пашківська, М.Пентиліук, О.Савченко, О.Хорошковська); наукові дослідження в галузі історичної діалектології (М.Дзєндзелівський [60], [61], [62], [63], С.Бєвзенко [9], Ф.Жилко [82], І.Матвіяс [164]).

Методичною основою дисертаційного дослідження є праці вчених-методистів О.Біляєва, Є.Голобородько, Ю.Караулова, Т.Ладиженської, Л.Мацько, Н.Пашківської, М.Пентиліук, В.Русанівського, М.Вашуленка, Л.Скуратівського, Л.Симоненкової, Г.Шелехової, О.Купалової.

Явище подолання діалектизмів та мовних покручів учнями у місцевому говірковому оточенні досліджували В.Грещук, Г.Аркушин, Ф.Бабій, А.Мановицька, З.Омельченко, Т.Черняшевський, Г.Козачук, П.Ткачук. Проблемі вдосконалення культури усного та писемного мовлення приділили багато уваги М.Сєрбенська, Є.Чак, А.Коваль, О.Біляєв, Н.Бабич, М.Жовтобрюх.

Питання теорії та практики формування орфографічних умінь та навичок розкрили О.Біляєв, М.Вашуленко, Г.Козачук, Л.Симоненкова, І.Хом'як, Н.Шкуратяна, І.Юшук, С.Яворська. У вітчизняній методичній літературі питання вивчення мови в умовах діалектного середовища досліджували Л.Симоненкова, А.Загородський, М.Доленко, Г.Купрієнко, С.Чавдаров, І.Хом'як.

У лінгвістичній та методичній літературі вивчалася проблема мовних невправностей, а саме явище інтерференції, суржику, мовних покручів, русизмів (Б.Антоненко-Давидович, А.Бортняк, О.Дорошенко, В.Русанівський, В.Сухомлинський, І.Їжакевич, М.Лєсюк, І.Дзюба, М.Сулима, О.Сєрбенська, Ю.Рєдько, М.Стельмахович, О.Федик).

Лінгвоукраїнознавча змістова лінія передбачає розширення знань учнів про особливості культури, звичаїв, традицій, мовлення у різних регіонах України. Дидактичним матеріалом на уроках рідної мови мають слугувати кращі зразки української літературної мови: українознавчі тексти, багаті на власне українську лексику, тематичні словники. Тлумачення змісту фразеологізмів, прислів'їв, приказок, використання малих жанрів дитячого фольклору (скоромовки, загадки, утішки, забавлянки, колискові) збагачує словниковий запас учнів, сприяє активізації емоційно-експресивної лексики, розвиває вміння доречно використовувати їх в усному та писемному мовленні. Відповідно, формуючи лінгвоукраїнознавчу обізнаність учнів, ми реалізуємо державне завдання – виховуємо національно-свідому особистість.

1.3.1. Психолого-педагогічні засади формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів. Ряд вчених (Л.Виготський, І.Зимняя, Г.Костюк, О.Леонт'єв, О.Потебня, О.Синиця) досліджували психологічні аспекти проблеми формування комунікативної особистості.

Загальнопсихологічні теорії комунікативної діяльності викладені у роботах психолінгвістів (Л.Виготський, П.Гальперін, Г.Ейгер, М.Жинкін, І.Зимняя, О.Леонт'єв, А.Лурія, А.Маркова, Л.Щерба). Зокрема у працях О.Леонт'єва викладено умови створення усного та писемного мовлення учнів початкових класів [138],[139].

Саме в початковій школі мають закладатися основи виховання національно свідомого громадянина України, головним показником якого є «... бездоганне володіння державною мовою, активне сприйняття її функціонування в усіх сферах життя, на всій території держави» [27: 149].

У психолого-педагогічній літературі зазначено, що гальмівними чинниками у поповненні активного словникового запасу молодших школярів є психологічні фактори. На думку М.Боришевського, негативну роль у

розвитку мовленнєвого словника учнів відіграє сором'язливість і бажання скоротити кількість лексичних одиниць у власному мовленні через нерозуміння значення багатьох слів [27].

Розуміння нової інформації відбувається шляхом «.. певного пізнавального процесу (сприймання, запам'ятовування, мислення та ін..)» [3: 7].

Необхідною складовою стійкої уваги М.Добринін вважає зосередження. Для збереження уваги, на думку вченого, потрібно «... щоб інтерес мети переходив в інтерес самого процесу діяльності, щоб цей процес приносив задоволення...» [68: 15].

На думку психологів, усвідомлення процесу засвоєння інформації сприяє формуванню вмінь та навичок, які зберігаються довше і міцніше. Така осмислена робота на уроці є важливою для формування лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів.

На важливості розвитку уваги під час навчання наголошують психологи-практики : Б.Зальцман, Г.Костюк, О.Раєвський [198]. У формуванні лінгвоукраїнознавчої компетенції увага сприяє кращому засвоєнню історичної, власне української, абстрактної лексики, полегшує відтворення і розігрування ситуативних завдань.

Згідно психологічної теорії Л.Виготського, мовлення та розуміння – це неподільні явища, формування компетенції учнів відбувається шляхом вивчення соціального досвіду, що зосереджений у культурі, історії, і т.ін. [40].

Великого значення під час вивчення мовного матеріалу А.Спіркін надав усвідомленню та мисленню, вважаючи, що «... кожне нове покоління засвоювало не лише зміст думки попередніх поколінь, але й, оволодіваючи прийомами мовленнєвої діяльності, воно разом з тим засвоювало форми і закони мислення, які, фіксуючись разом із змістом у мовленні, передались від покоління до покоління» [230, 72].

Згідно твердження Б.Беляєва [10], чуття мови реалізується в лексичному, семантичному, фонетичному, граматичному, артикуляційному напрямках, для нашого дослідження важливим фактором є врахування різних аспектів роботи над словом.

Вивчення психолого-педагогічної та психо-лінгвістичної літератури дає підставу стверджувати, що проблема вдосконалення мовлення учнів надзвичайно актуальна і складна.

Недостатнє обґрунтування інформації щодо корекції мовленнєвих недоліків призводить до невміння зосередити увагу на означеній проблемі вчителями-словесниками та проводити попереджувальну роботу над помилками на уроках української мови.

Отже, всі означені вище соціолінгвістичні та психолого-педагогічні фактори (зосередження уваги, рівень сформованості уяви та мовного чуття, пам'ять, творче мислення) є необхідними передумовами для ефективного формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів, оскільки збагачення учнівського мовлення сприяє вихованню естетичних смаків, духовності та поваги до рідної мови.

1.3.2. Поняття «лінгвоукраїнознавча компетенція». З моменту набуття Україною статусу незалежної держави українська мова стала мовою навчання та виховання у дошкільних та загальноосвітніх закладах. Від цього часу важливим завданням педагогічної освіти стало оволодіння учнями мовними вміннями, що передбачає формування комунікативної компетенції на рівні, необхідному для нормативного спілкування у різноманітних життєвих ситуаціях.

Оскільки Україна взяла курс на гуманізацію освіти через реалізацію компетентнісного підходу, то виконання соціального замовлення – виховання національно свідомої мовної особистості ставить перед собою лінгвоукраїнознавство, яке через ознайомлення з історією та культурою

країни забезпечує практичне оволодіння рідною мовою у всіх сферах людської життєдіяльності.

Державний стандарт початкової освіти передбачає виховання в учнів патріотичного ставлення до української мови, культури народу, історії, традицій України, усвідомлення ролі української мови у порівнянні з іншими мовами.

Звернення до проблеми вивчення мовних явищ у поєднанні з елементами українознавства є не лише засобом формування комунікативних умінь та навичок, а й можливістю пізнати нову дійсність. Такий підхід до вивчення рідної мови у загальноосвітніх закладах сприяє ефективному вирішенню практичних, розвиваючих та виховних завдань, забезпечує подальшу мотивацію до навчання.

Лінгвоукраїнознавство органічно поєднує два об'єкта: вивчення мови та ознайомлення з особливостями культури країни.

Проте потрібно чітко усвідомлювати різницю між поняттями «українознавство» та «лінгвоукраїнознавство». У першому випадку це суспільнознавча дисципліна, у другому – філологічна, що вивчається у процесі роботи над семантикою слова.

При такому підході до вивчення мови на основі етнокультурознавчого компонента першочерговим завданням є засвоєння не культури, а мови та формування лінгвоукраїнознавчої компетенції. У процесі спілкування відбувається оперування аналогічними мовними нормами між носіями однієї мови.

Метою лінгвоукраїнознавчої роботи є вивчення національно-специфічних лексичних одиниць, що відображають особливості культури народу та забезпечення формування комунікативних умінь, які необхідні учням для спілкування у навчальній та соціокультурній сферах нашої держави.

Лінгвоукраїнознавство забезпечує розуміння всіх мовних реалій на основі тексту. Тобто тексти на українознавчу тематику (усні та письмові) ми

вважаємо інтегрованою вправою, в ході якої комплексно реалізуються мовленнєва, мовна та соціокультурна змістові лінії.

Як підтверджує спостереження за навчальним процесом на уроках рідної мови, реалізація лінгвоукраїнознавчого підходу – це новий напрям роботи у педагогічній освіті. На сьогодні належним чином ще не з'ясовані способи керівництва, методи та прийоми лінгвоукраїнознавчого спрямування, до кінця не визначено зміст лінгвоукраїнознавчої роботи, не розкрито значення терміну «лінгвоукраїнознавча компетенція».

Це свідчить про актуальність обраної теми у виконанні державного замовлення – формування національно-мовної особистості, яка вільно продукує висловлювання будь-якого характеру в різноманітних ситуаціях спілкування.

Методологічні засади. У роботі з дослідження проблеми реалізації лінгвоукраїнознавчого підходу було опрацьовано законодавчі акти, концепції навчання державної мови в Україні, наукові праці провідних дидактів та лінгвістів щодо проблеми вивчення мовленнєвого розвитку особистості (А.Богущ, М.Вашуленко, Л.Варзацька, А.Грищенко, М.Плющ, О.Пономарів, М.Пентилюк, О.Савченко, М.Стельмахович, Л.Скуратівський, О.Хорошковська).

Укладений тематичний українознавчий словник з етимологічною довідкою призначений допомогти вчителям початкових класів у формуванні лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів (див. Додаток А.1, А.2).

Лінгвоукраїнознавча компетенція є однією з головних характеристик особистості. Особлива роль у процесі формування лінгвоукраїнознавчої компетенції належить початковій школі, де планомірно відбувається розвиток умінь та навичок, формуються здібності дитини, створюються позитивні умови для всебічного розвитку особистості.

О.Селіванова визначає лінгвоукраїнознавство як мовознавчу галузь, що ставить предметом вивчення духовну та матеріальну культуру певного

народу та фіксацію в мовній системі історичної інформації [213:302]. У довіднику з української лінгводидактики під редакцією М.Пентиліук лінгвоукраїнознавство названо спеціальною технологією «подання українознавчих знань культурного й мовного планів на уроках української мови, що орієнтує на творчий підхід, пошук відповідних текстів, створення методичного апарату. На уроках української мови це знаходить відбиток у демонстрації потенційних можливостей мови. Така технологія дає змогу розвивати мовлення й мислення учнів, формувати та збагачувати їхню образно-емоційну пам'ять [224:80].

Науково-пізнавальною у цьому ракурсі є праця Г.Онкович «Українознавство і лінгводидактика», в якій автор чітко обґрунтовує сутність термінів «українолінгвознавство» та «лінгвоукраїнознавство» і доводить, що перше поняття стосується культурологічного пояснення українознавчого матеріалу, а друге розкриває мовний підхід подачі українознавчих знань [182].

Сьогодні шляхом аналізу наукової літератури та нормативних документів визначається інтегративний характер упровадження етнокультурознавчого або соціокультурного компонентів у навчальний процес на уроках рідної мови. Перевага надається комплексному характеру вправ, за допомогою яких можна поєднати всі види мовленнєвої діяльності на основі текстів українознавчої тематики.

На відміну від інших дисциплін, лінгвоукраїнознавство тлумачить значення мовних одиниць ширше, до уваги береться не лише семантика його пояснення у словнику слова, а й асоціації, образи, символи, усвідомлення значення лексики через призму уяви, порівняння.

У дослідженні ставимо акцент саме на засвоєнні лексичних та фразеологічних мовних одиниць, тому що саме в них найбільш яскраво відображено національно-культурні відмінності, що відрізняються від інших культур світу.

Лінгвоукраїнознавство – це різновид методики викладання української мови через реалізацію етнокультурознавчого компонента у виучуваному мовному матеріалі.

Лінгвоукраїнознавство спрямоване на кінцеву мету навчання – здатність нормативного спілкування, адже без засвоєння літературних норм орфоєпії, фонетики, граматики, лексики, синтаксису неможливо сформувати україномовну комунікативну особистість.

Основу лінгвоукраїнознавчої компетенції складають два концентри: українознавчий та лінгводидактичний. Предметом лінгвоукраїнознавчої компетенції є аналіз словникового складу української мови на предмет виявлення лексичних одиниць національно-культурної семантики; предметом лінгводидактичної компетенції є пошук оптимальних методів, прийомів щодо активізації словникового запасу учнів нормами української літературної мови на основі опрацювання українознавчих текстів.

Оволодіння українською мовою як засобом спілкування сприятиме всебічному розвитку учнів, підвищує їх комунікативну здатність у різних сферах життєдіяльності, підвищує результативність усього процесу навчання.

Кінцевою метою реалізації лінгвоукраїнознавчої змістової лінії є формування лінгвоукраїнознавчої компетенції, а саме « ... розширення уявлень учнів про культуру українського народу, про її особливості в різних регіонах України. Ця робота має органічно поєднуватися з іншими аспектами навчання і реалізовуватись за допомогою дібраних текстів, використання тематичних груп слів, стійких виразів, у яких відображуються особливості матеріальної і духовної культури народу, національного характеру. Назва цієї змістової лінії акцентує необхідність приділяти особливу увагу мовним аспектам проблеми: тлумаченню значення, особливостей використання слів, фразеологізмів і прислів'їв, приказок; розвитку вміння доречного використання їх у мовленні; роботі над текстами; написанню творчих робіт з використанням етнографічних елементів змісту тощо» [195:10].

Отже, лінгвоукраїнознавчу компетенцію молодшого школяра визначаємо як цілісну інтегральну характеристику учня-комуніканта, який органічно поєднує в собі загальнонавчальні компетенції (фонетико-орфоепічну, лексичну, граматичну, діалогологічну та комунікативну). Результативна складова лінгвоукраїнознавчої компетенції передбачає сформованість знань, умінь та навичок з усіх видів означених компетенцій.

1.4. Специфіка мовленнєвої поведінки мовців західного регіону

Навчаючи дітей українського нормативного мовлення, важливо врахувати, що в різних регіонах України побутують відхилення від літературної мови. Новизною нашого дослідження є з'ясування специфіки мовлення молодших школярів західного регіону, виявлення відхилень, опис і розробка відповідної методики, яка б сприяла формуванню літературно-нормативної вимови на орфоепічному рівні, навичок грамотного письма – на орфографічному рівні, і на синтаксичному рівні - вилученню слів, які не властиві українській літературній мові : суржику, вульгаризмів, немотивованих повторів, натомість – формуванню правильної нормативної завершеної будови речень.

Дослідження й усвідомлення специфіки формування особливостей мовлення західного регіону України дало можливість визначити основні відходження від нормативного варіанту сучасної української літературної мови і намітити шляхи корекції мовних недоліків.

1.4.1. Мовні деформації у щоденному спілкуванні молодших школярів. Головним завданням вчителя є не тільки продемонструвати учням усю багатогранність і невичерпність української мови, а й домогтися активізації словникового запасу учнів нормативною літературною лексикою, викорінити всі типові помилки в усному та писемному мовленні учнів.

Питанню глибинного аналізу учнівського мовлення щодо корекції мовленнєвих невірностей присвячено роботи О.Біляєва [12], В.Добромислова [66], [67], В.Капінос [101], Н.Пашківської, Г.Іваницької, Л.Симоненкової [184].

У літературних колах поч. ХХІ ст. відроджується таке поняття, як літературна обробка діалектного мовлення або «олітературнення» діалектизмів та говорів.

На думку А.Богущ, у молодшого школяра «... добре розвинений фонетичний слух, вона диференціює близьке і схоже у словах, легко помічає і виправляє допущені помилки звуковимови, порушення наголосу, діалектизми та говірки» [22:118].

Вчена робить висновок що «кожна людина незалежно від її місця проживання, користуючись українською літературною мовою, не може в її вимові вживати місцевих особливостей, які порушували б її єдність та сталість норм» [20:35].

У мовленні мешканців західного регіону поширені запозичення з білоруської, польської, молдавської, угорської та румунської мов, що пояснюється історичним минулим України. Українська мова зазнала асиміляції з боку завойовників: полонізацію, онімечення, румунізацію та русифікацію. Характерний вплив на нормативне літературне мовлення має місцева говірка та діалект. Нині українська мова зазнає впливу російської мови, що призводить до вживання русизмів, так званого «суржику». З огляду на означене можна констатувати таку проблему – з'ясування особливостей формування навичок українського мовлення у всіх регіонах України.

Оскільки предметом нашого дослідження є методика формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодшого школяра в умовах західного регіону, вважаємо за доцільне розглянути мовні деформації у мовленні учнів означеного регіону.

Отже, у мовленні учнів західного регіону України зафіксовано такі мовні деформації :

- вживання вставного н замість апострофа: *м'ясо, м'яч, м'який, м'ята*;
- вживання голосного і (замість и) у іншомовних словах: *тіліфон, директор, тілівізор, бінзін, сітро*;
- ненормативне пом'якшення шиплячих та н: *менше, щастя, ранше*;
- відсутність чергування о з і: *кінець, хутор, достати*;
- лексичні відхилення від норм граматики: *кукуруза (кукурудза), памідори (помідори), гурки (огірки)*;
- спрощення твердих шиплячих приголосних [шч] на [ш'], [ч] на [ч'], [ш] на [ш'] : [нав'іш'ч'о],[шо];
- перехід [в] на [ф]: *кроф, любоф, нафколо*, у кінці слів і після голосного перед приголосним.

До групи орфоепічних усних помилок, що стосуються інтонації, норм наголошення, порушення норм вимови В. Бадер зараховує:

- «неправильну вимову наголошених [е], [и];
- неправильну вимову ненаголошеного звука [о] перед складом з [у];
- глуху вимову дзвінких приголосних перед глухими та в кінці слів [каска], [дуп];
- м'яку вимову приголосного [р] в кінці складу і в кінці слова [зв'ір'];
- м'яку вимову шиплячих звуків [н'іч'], [ч'асто];
- роздільну вимову дж, дз у словах типу дзвінок, джміль» [6 : 55].

На думку О. Сербенської, «таких «перлів» позбутися можна, якщо хоч трохи захотіти. А тоді прийде й мовний самоконтроль, і самодисципліна, а найголовніше – розвинеться внутрішня потреба шанувати мову» [214:18].

Такої самої думки дотримується і А.Коваль: «Основна кількість помилок у вимові виникає через недбалість, невимогливість до себе. Цим ми завдаємо шкоди й мові, й собі, й тим, хто нас слухає. Ви тільки прислухайтесь, як у нас вимовляють числівники: во'сім, двух, пійсят, двіста, шеїсят, чотирнаціть, десіть, семдисять...» [108 : 218].

Як зауважує А.Колупаєва: «Вчасне виявлення недоліків усного мовлення молодших школярів, послідовна робота над ними, запобігання їх появі сприятиме успішному засвоєнню дітьми програми з рідної мови, оволодінню грамотою на початкових етапах навчання, яке здійснюється, як відомо, за звуковим аналітико-синтетичним методом» [117 : 11].

Р.Якимчук для подолання недоліків мовлення учнів ефективними вважає «вправи на пришвидшену вимову: читання вивчених напам'ять текстів (віршів, приказок, скоромовок тощо)» [275:122] та перекази художніх творів, за допомогою яких «діти вчаться осмислено і послідовно відтворювати зміст...» [275, 122].

Такої ж думки дотримується А.Гамалій, який радить використовувати скоромовки для тренування нормативної вимови як «скомпонований із важких для швидкої вимови слів», вислів для вироблення «виразної артикуляції» [43].

У руслі нашого дослідження цікавою є стаття Н.Янко «Причини стилістичних помилок у письмових роботах учнів та запобігання їм», в якій дослідниця визначила та згрупувала основні стилістичні помилки учнів початкових класів [276].

Л.Головата зазначає, що за сферою вживання діалекти поділяються на соціальні та територіальні. «Діалектизми вживаються обмеженим колом людей, які користуються тим говором, що має ці діалектизми: смерічка, легінь, файно, килішки, хлоп, пательня, карчохи» [47 : 19].

С.Єрмоленко вважає, що «діалектні слова типу коб, гейби, розмовні однакий, всенький, просторічні вроді, нада» [80:27] є відображенням

місцевого колориту і в художніх творах допомагають «створенню характеристики персонажа».

У посібнику Л.Єфименкової пропонується система роботи на усунення вади письма (дисграфія) та деформацій усного мовлення школярів. На думку вченої, «несформованість фонематичного слуху призводить до того, що учні не розрізняють фонем рідної мови. На письмі це відображується у вигляді їх змішування та заміни літер...» [81: 3].

К.Климова [104], М.Стельмахович [231], Н.Дика [64] вважають необхідним особливу увагу приділяти діалектизмам, пояснювати учням значення цих слів, однак спонукати до використання літературно-нормативної лексики.

М.Львов мовленнєві помилки учнів розподіляє на лексико-стилістичні, морфолого-стилістичні та синтаксико-стилістичні. Найбільшу частотність складають деформації першої групи [162].

Формування навичок зв'язного мовлення учнів – складна і багатогранна проблема і залежить від багатьох факторів, у тому числі і соціального: проживання в умовах діалектного оточення; психологічного: свідомого та недбалого ставлення до власного мовлення та лінгвістичного: недостатньої практичної спрямованості уроків української мови.

Аналіз класифікації мовленнєвих деформацій у мовленні учнів західного регіону України дозволяє окреслити перспективи подальших досліджень у розробці методики подолання мовленнєвих недоліків, характеристиці шляхів підвищення комунікативної вправності, як запоруки формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів.

1.4.2. Подолання інтерференційних явищ у мовленні школярів – загальнопедагогічна проблема. У програмі для початкової школи визначено вимоги щодо формування «умінь розрізняти слова української та російської мов з метою уникнення так званого суржику, виховання відповідальності кожного за чистоту рідної української мови» [195:22].

Відповідно, основною метою шкільного курсу української мови в початкових класах є виховання національно мовної особистості, яка вільно спілкується рідною (державною) мовою. Слід зауважити, що на території України є поширеним явище інтерференції. Змішування, уподібнення двох мов виявляється у певній місцевості залежно від регіону. Сучасну мовну ситуацію в Україні можна схарактеризувати як українсько-російську двомовність. Цю думку підтвердив Б.Антоненко-Давидович і зауважив: «недобре, коли людина, не знаючи гаразд української чи російської мови, або тої й тої, плутає обидві ці мови, перемішує їхні слова... оминаючи... й живу народну мову. Так створюється мовний покруч чи, як кажуть у нас, на Україні, суржик» [2,12].

Мовні засоби, які не властиві літературному мовленню, називають інтерферамами, вони можуть виявлятися в слові або ж складі, або звуковому сполученні, в зміщенні наголосу, наприклад: деякі характерні особливості суржику, що побутує у західному регіоні, проілюстровано у посібнику О. Сербенської «Антисуржик» [1].

Українсько-російський суржик став об'єктом дослідження багатьох учених. Аналізуючи характерні різновиди суржику, А. Окара [207] називає його багатоликим.

На нашу думку, надзвичайно важливе значення має робота на подолання українсько-російської двомовності на території західної України, а також негативного впливу на рідну мову русизмів, жаргонізмів, просторічних слів.

Це питання досліджували вчені-мовознавці А.Лойченко [145], В.Кочетков, В.Шапошніков [127] та В.Харченко [254].

У вітчизняній лінгводидактиці проблемі подолання інтерференції присвячено низку наукових робіт: О.Біляєва [12], М.Бріцина [29], Г.Іваницької [89], С.Канюки [100], Л.Кутенко [132], В.Мельничайка [170], Н. Пашківської [184], М. Сокирко [227], В.Тихоші [242].

Суржик, як мовне явище, стало об'єктом дослідження вітчизняних учених-мовознавців Б.Антоненка-Давидовича [2], О.Сербенської [1], Л.Масенко [163], В.Радчука [199], О.Рудої [207], В.Труба [246] та зарубіжних - М.Феллера [252], М.Флаєра [253], А.Супруна [234], М.Успенського [250] та ін.

Цінними для нашого дослідження є рекомендації Г.Коваль, вміщені у посібнику «Методика викладання російської мови в школах з українською мовою навчання», яка пропонує враховувати ступінь збігу слів в обох мовах, унаслідок чого «аналіз ... матеріалу, що не збігається, ...свідчить про те, що міжмовне порівняння може виступати в якості прийому, який сприяє транспозиції знань, умінь та навичок і запобігає інтерференції їх» [107:236]. Г.Коваль наголошує, що «при наявності збігу в правилах обох мов необхідна корекція умінь та навичок...Основним прийомом корекції є міжмовне зіставлення різноманітного характеру»[107:240].

В.Мельничайко, досліджуючи проблему подолання інтерференції, підкреслює важливість редагування ненормативного мовлення учнів та чіткого розмежування подібних мов [170]. Такої ж думки притримується і Н.Морозько у статті «Про зв'язок у викладанні української і російської мов», вважаючи, що необхідним є «розмежування у свідомості учнів схожого і відмінного, спільного і специфічного в них»[175, 72].

Іншої думки дотримується К.Лопатюк, яка вважає доцільним виконувати вправи, що побудовані «на принципі зіставлення або порівняння. Вони допомагають запобігати помилкам, підвищувати учнівську грамотність та рівень мовної культури» [146, 38].

В. Тихоша вважає, що усуненню інтерференції сприяють мовленнєві навички, доведені до автоматизму, усвідомлене розуміння відмінностей у лексичних формах російської та української мов. Для цього, на думку вченої, потрібно акцентувати увагу школярів «... на тих критичних моментах, де особливо чітко виявляється різниця в системах двох мов» [241, 39].

Як слушно зауважує В.Сухомлинський, що спотворення, скалічення рідної мови призводить до інтелектуального зубожіння та приниження людини як національної особистості [235].

Питання спільних і відмінних ознак української та російської мов на основі порівняльно-зіставного аналізу стало предметом дослідження Г.Їжакевич [90], [91]. У дисертаційному дослідженні Н.Борисенко в основі лексико-семантичної інтерференції є часткові семантичні відповідності та міжмовна полісемія [26].

Ураховуючи подібність у фонетичному та морфологічному складах української, російської та білоруської мов, для попередження явища інтерференції вважаємо за потрібне на уроках мови в початкових класах проводити попереджувальну роботу не з окремими словами, а з лексикою, що об'єднана у певні тематичні групи.

О.Тоїчкіна, обравши об'єктом дослідження формування культури українського мовлення російськомовних першокласників, констатує той факт, що «інтерферуючий вплив російськомовного оточення проявляється передусім на фонетичному, граматичному рівнях, чим суттєво погіршує опанування правильності (вимова, написання) та чистоти мовлення. З огляду на це, постає потреба в ретельному відпрацюванні саме цих ознак. Лише свідоме ставлення учнів до норм, притаманних системі української мови, здатне забезпечити досконалий рівень їхнього мовлення, що вимагає дотримання фонетичних, лексичних норм сучасної української літературної мови та визначає ступінь оволодіння мовленнєвою культурою»[243: 13].

О.Хорошковська наголошує на необхідності вивчення відмінностей в російській та українській мовах «... в основному у відмінкових закінченнях іменників, прикметників та особових закінченнях дієслів. Саме цей матеріал і є найважливішим для засвоєння в результаті інтерференції навичок» [266: 9].

І.Синиця вважає, що змішування лексичних одиниць обох мов виникає з різних причин. Учень може використати російське слово в українському

мовленні через незнання його відповідника, невміння пригадати, співвіднести це слово до певної мови [219: 53].

Як зауважує А.Бортняк, в українській мові поширене «... фонетичне (звукове) калькування, тобто явище, коли українські слова вимовляються в повному або частковому російському «озвученні» [28: 12-13].

Інтерференцію розуміють і кваліфікують як порушення мовної норми. Явище інтерференції з лінгвістичного погляду розглядав ряд учених: В.Бріцин, У.Вайнрайх, Є.Верещагін, О.Гаркавець, Ю.Жлуктенко, О.Карлінкський, з лінгводидактичного: О.Біляєв, А.Богущ, Є.Голобородько, Г.Коваль, В.Мельничайко.

На думку таких мовознавців, як А.Баранникова, Т.Ілляшенко, М.Михайлова, процес інтерференції пов'язаний з мовленнєвим рівнем. Більшість дослідників схиляється до думки, що інтерференція – це випадки відхилення від норм означеної мови (у нашому випадку - української), які виявляються у мовленні двомовних носіїв, тобто запозичення, підпорядкування норм однієї мови нормам іншої.

Проаналізувавши діалогічне та писемне мовлення учнів західного регіону (Івано-Франківська, Тернопільська, Рівненська, Волинська, Львівська області), ми звернули увагу на такі типові помилки:

1. Відсутність кличного відмінка у звертанні, наприклад: *Сірожа, Машка, Дініс*.
2. Ненормативне утворення найвищого ступеня порівняння прикметників: *самий лутший, самий красівий, вона вище єї*.
3. Порушення орфоепічних та акцентуаційних норм: *кілометр, січас, празнік, старий, новий*.
4. Ненормативне вживання закінчень під впливом відмінкових російськомовних сполучень: *гарячею кашей, на високой горе, нелегкій труд, Сашка молодой*.
5. Вживання російських прийменників: *я прішов к мамі, с лутшей подругою, вийду от тебе*.

6. М'яка вимова приголосних із збереженням давнього [є] у складах: *левий, вермішель, конечно, привєт.*

7. Вживання літери [а]: *авсянка, калбаса, малако, харашо.*

8. Заміна африкатів [дж], [дз] на фрикативні [ж], [з]: *звонok, зєркало, справжуєтьсє, похожу.*

9. М'яка вимова шиплячих [ч], [шч]: *[ч'] ого, вну[ч']ка, [шч'] осьь, [шч']асливий.*

10. Відсутність звуків [г], [в] на початку або всередині складу: *улик, огонь, острий.*

Під час кількісного аналізу мовних деформацій ми дійшли висновку, що найбільша двомовність спостерігається у Рівненській та Волинській областях, де переважають граматичні форми: *я буду малювать, писать (літ. малюватиму, писатиму), давайте зробимо (літ. зробімо), русизми та мовні покручі типу: ти мені мішаєш, слідуєчий, стірає, обіцає, обіжатися, свободні, осталася, включі світ, канєчно, спасіба, привєт, празнік.*

Очевидно, що більшість вищезазначених мовних деформацій спричинено інтерферентним впливом російської мови. А отже, в інтересах нашого дослідження доцільно розглянути і питання подолання інтерферентних явищ у мовленні учнів. Вважаємо, що спрямування роботи на формування правильного літературного мовлення повинне починатися ще в початковій школі, тому що лінгвістичні знання, набуті в молодшому шкільному віці, стають передумовою досконалого та нормативного мовлення.

А.Богуш констатує той факт, що інтерференцію «розрізняють пряму та непряму». «Пряма інтерференція – це неусвідомлене, спонтанне, безпосереднє перенесення елементів однієї мови в мовлення другою мовою. Вона має здебільшого зовнішній міжмовний характер. В українському мовленні це вживання редукції голосних (в [а] да), м'якого звука [ч'] (ч'овен), оглушення приголосних у кінці слів (ду [п]) і т. ін. Чим ближчі мовні системи, тим більша питома вага прямої інтерференції. Непряма або

внутрішня інтерференція зумовлена нетиповими принциповими відмінностями мовних явищ, системними розходженнями» [18 : 46].

Умови інтерферентних явищ у різні періоди вивчало багато вчених, зокрема у працях У.Вайнрайха, Є.Верещагіна, Ю.Жлуктенка, А.Супруна, Л.Щерби з'ясовано лінгвістичні та психологічні аспекти цього явища. Питання подолання інтерферентних явищ у російській мові досліджено в дисертаційних роботах Л.Барановської, Л.Войцешук, Ю.Гулій, Б.Маруневич.

Зокрема А.Богуш, досліджуючи відмінні риси української та російської мови на всіх мовних рівнях, зауважує, що найбільші труднощі у процесі опанування українського мовлення спостерігаються під час ненаголошених голосних, твердих приголосних звуків [ч], [шч], фарингального [г], африкат [дж], [дз], [дз'], палаталізованого [ц'], шумного [й]. А.Богуш констатує той факт, що в обох мовах є спільна частина лексики, вимова та звукове оформлення якої є однаковим. Саме цю групу лексики вчена радить «використовувати як транспозиційний матеріал, який сприяє розумінню та активізації словника мовців, які оволодівають українською мовою», це такі слова як *мак, рука, рот, рак* і т.ін.

Є частина лексики, в якій спільним є лише буквенний склад, але різна вимова, наприклад: *голова, нога, вода, море* і т.ін.

До іншої групи належить лексика, яка відрізняється одним чи кількома звуками, наприклад: *вуха, вовк, ніс, ніж, стіл* і т.ін.

Але значна частина лексики властива тільки українській мові, наприклад: *телотати, панчохи, парасолька, рахувати* та ін.

Саме схожі та відмінні ознаки, на думку А.Богуш, спричинюють явище інтерференції. Найчастіше вживаними є міжмовні кальки, наприклад: *кукла, лодочка* і т.ін.; «фонетично українізовані російські слова», наприклад: *носки, одіяло, пирожне* і т.ін.; міжмовні омоніми, наприклад: *красний, закалялися* [18 : 83 – 84], які потрібно виправляти вже «на початкових етапах засвоєння української лексики, оскільки пізніше їх значно важче буде виправити» [18 : 84].

На думку О.Бугайчук, попередити явище інтерференції можна за умови своєчасної пропедевтичної роботи, під час якої потрібно «раніше розпочати систематичне оволодіння лексичними та граматичними явищами, що можуть викликати інтерференцію; дотримуватися психологічної та лінгводидактичної послідовності у становленні мовленнєвих навичок» [30 : 252].

Урахування результатів дослідження І.Хом'яка [256],[258],[259],[260] у процесі розробки експериментальної методики формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодшого школяра в умовах західного регіону особливо важливе для планування роботи з подолання інтерферентних явищ в учнівському мовленні. Задля усунення орфографічних помилок в інтерференційних умовах вчений пропонує наступні завдання: вправи слухового та зорового сприймання навчального матеріалу, неускладнене та ускладнене списування текстів і наголошує на тому факті, що усуненню діалектних помилок без надривних зусиль допоможе знання вчителем відомостей з історії української діалектології, типових діалектних явищ, характерних ознак говіркової мови та говіркових особливостей населення означеної місцевості [257:207].

З точки зору нашого дослідження цінною є робота І. Хом'яка, у якій науковець порівнює характерні особливості української та російської мов, зокрема, фіксує їх графічні та орфографічні розходження [262] .

Цілком погоджуємося із твердженням І.Хом'яка, що забруднене усне мовлення школярів обов'язково виявиться на письмі. На думку вченого, «характер орфографічних помилок, яких припускаються школярі під впливом мовленнєвого довкілля і дії контактуючих мов, найкраще окреслюється в зіставленні аналізованих явищ української і російської мов, літературної мови і діалектів» [261: 7].

Отже, подолання явища інтерференції або змішування, уподібнення двох мов убачаємо в реалізації таких завдань: вивченні спільних та відмінних рис української та російської мови; порівнянні особливостей відмінювання

слів в обох мовах; тренуванні правильної орфоепічної вимови; орієнтації на усну народну творчість, лексикографічні джерела та мову класиків.

1.4.3. Культура спілкування. Мовленнєвий етикет. А.Капська, прослідковуючи історію становлення українського красномовства, зазначає, що це мистецтво починає розквітати ще за часів Київської Русі в епоху IX-XII століття і пов'язане з розвитком культури слов'янського народу, створенням шкіл та бібліотек [102:26].

Питання культури українського мовлення досліджували ряд вітчизняних учених-методистів – Н.Бабич [4], [5], О.Біляєв [10], [11],[12], [13], М. Вашуленко [33],[34], М.Жовтобрюх [84],[94], А.Коваль [108],[109], [110],[111], Л.Мацько [165],[166],[167],[168],[169], М.Пентиліук [185],[186], В.Русанівський [206],[208],[209]. Об'єктом їхнього дослідження став лінгвістичний аспект комунікативних якостей особистості, культура нормативного спілкування та норми мовного етикету.

Психологічний аспект культури українського мовлення висвітлювався у роботах лінгвістів та психологів: Л.Виготського [40], М.Жинкіна [83], О.Леонтєва [138],[139], І.Синиці [218],[219] і багатьох інших.

Мовний етикет зумовлений соціальними чинниками, це сукупність правил поведінки, які уособлюють форму поваги до оточуючих. Культура мовлення полягає в умінні красиво, грамотно і лаконічно висловлюватися у всіх сферах людського спілкування, уникаючи жаргонізмів, мовних покручів, вульгаризмів, слів, які не властиві українській мові і засмічують її.

На думку Н. Горбась: «Формування мовної культури, тобто усного та писемного мовлення, навичок і поведінки мовного спілкування відбувається поступово і неухильно, якщо молода людина свідомо ставиться до свого вдосконалення і ставить за мету домогтися високої мовної культури» [50:136].

М. Білоус зазначає: «Етикет українського народу, в тому числі й мовленнєвий, вироблявся, витончувався впродовж тисячоліть». І саме тому

«в основі спілкування українського народу лежать загальнолюдські морально-етичні цінності, як ввічливість, любов, лагідність, привітність, шаноба, чесність. Цими чеснотами віддавна славився український народ» [16:61]. С.Богдан, досліджуючи мовний етикет волинян, підкреслює, що «волиняни представляють загалом «західний» тип мовної поведінки, виразно люб'язний і стриманий ...»[17:21]. Таку ж форму звертання фіксує у статті «Дещо про етикет» Ю. Редько, пригадуючи, як на Львівщині за часів дитинства до батьків, дідусів, бабусь, стрийків, вуйків зверталися «ви, вони». [201:49]. Як зауважує М.Захарійчук: «У мовленнєвій культурі українців віддзеркалені такі ментальні риси як пошана до батьків, емоційність, делікатність, ввічливість, які використовуються у ситуаціях вітання, прощання, звертання, побажання тощо. Формули привітання і звертання задають тон розмові, засвідчують соціальний стан мовця»[86:9]. Фамільярність та брутальність – риси, що не властиві українцям.

На думку Є. Чак, «на «ти», буває, звертаються до людини в грубому, фамільярному тоні, але це з погляду етикету, звичайно, є некоректним»[269:12].

О.Мацько, аналізуючи етикетні формули у дипломатичному листуванні, зауважує, що «правила мовного етикету, витворені впродовж століть українським народом, становлять особливу групу стереотипних, стійких формул спілкування, що реалізуються в основному в одиницях лексичного (дякую, добридень), фразеологічного (ні пуху, ні пера), частково морфологічного рівнів (вживання займенникових і дієслівних форм пошанної множини)» [169:15].

Золоте правило етикету, на думку Г.Клочека: «Маломовність і балакучість – крайнощі, яких треба уникати» [105:17].

Н.Гетманчук вважає, що характерною особливістю мовленнєвої культури є «стилістична вправність учнів» [46:24].

Найбільш ефективними методами, що сприяють формуванню культури мовлення, на думку І. Гамрецького, є: « а) інтегративні методи; б)

інформаційно-пізнавальні; в) проблемно-дискусійні; г) сократівські бесіди; д) діяльнісно-практичні; є) сюжетно-рольові та комунікативні ігри, ігри-драматизації; ж) ситуації морального вибору, етичного співвідношення з іншими еталонами поведінки тощо» [44:4].

А. Коваль вважає, що ознакою високої мовленнєвої культури є заміна загальноживаних слів якомога більшою кількістю синонімів, а також усвідомлене вміння застосовувати багатозначні слова [110].

М.Стельмахович [232] вважає, що під час вивчення розділу «Лексикологія» потрібно використовувати добір синонімів, також наголошує на важливості роботи зі словниками.

Уважаючи важливою роботою на уроках мови опрацювання власне українських слів, О. Біляєв наголошує: «Настав час... українізації української мови, а значить і мовлення: насичення їх власне українською лексикою і фразеологією, властивими гарній мові і такому ж мовленню граматичними формами та синтаксичними конструкціями» [12:42].

На думку М.Вашуленка, включення у програмовий зміст уроків з рідної мови курсу теорії висловлювання сприятиме більш ефективному розвитку мовленнєвого запасу учнів [36].

Посібник М.Пентилюк «Культура мови і стилістика» [185] містить цікаві і зразкові уривки з художніх текстів, в яких є цінні поради щодо збагачення та корекції мовлення, дані матеріали сприяють удосконаленню орфоепічних, стилістичних умінь та навичок.

Досліджуючи вплив фразеологічних виразів на формування культури мовлення учнів початкових класів, Л.Соловець вважає, що основні правила мовленнєвого етикету будуть нереалізованими, якщо їх не апробувати у живому спілкуванні у початкових класах та поза школою у різноманітних життєвих ситуаціях [229:20].

О.Тоїчкіна виділяє 4 основні напрямки у формуванні в учнів початкових класів «основних комунікативних ознак мовленнєвої культури»:

«1. Засвоєння норм сучасної української літературної мови (орфоепічна та граматична правильність мовлення).

2. Формування навичок активної роботи зі словом (точність, чистота, багатство мовлення).

3. Формування вмінь діалогічного висловлювання (доречність, мовленнєвий етикет).

4. Формування навичок монологічного мовлення (логічність, виразність)» [243:14].

М.Вашуленко підкреслює недолік у традиційному підході щодо змісту шкільної освіти, коли учні «не одержували відомостей з мовленнєвої теорії, які б могли слугувати лінгвістичною основою вироблення в них відповідних мовленнєвих (як усних, так і письмових), зокрема комунікативних, умінь». Натомість «...робота над культурою мовлення, мовленнєвої поведінки, тобто культурою спілкування, здійснювалася переважно на основі мовного чуття, частіше наслідування, пропонованого самим учителем, батьками, старшими і здійснювалася, таким чином, не в процесі навчання рідної мови, а була переведена виключно у виховну площину» [34:17].

Н.Бабиц уважає: «Прагнення людини до мовної вправності повинно бути свідомою необхідністю. Дбаючи про високу мовну культуру, треба остерігатись фальшивості, штучності, не втрачати почуття міри, не зводити творчість до штукатурства, а красу – до штучної красивості» [5:4].

На думку І.О.Синиці, «культура мови – це ступінь досконалості в її оволодінні» [218:6].

А.Бортняк називає основні особливості звертань у кличному відмінку [28].

Акцентуючи увагу на формуванні лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів початкових класів шляхом збагачення мовленнєвої культури, ми поповнюємо арсенал дидактичних прийомів учителів-словесників, відкриваємо перспективи для вдосконалення власної педагогічної системи. А

це, на нашу думку, має спричинити підвищення мотивації вивчення української мови як державної.

Ми вбачаємо необхідність подальшої роботи над насиченням уроків вправами на засвоєння форм «... літературної мови, адже культура мови – це культура думки» [192:232].

1.5. Стан сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів 3 – 4 класів у західному регіоні України

Розроблення системи роботи над формуванням лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів вимагало опрацювання ряду специфічних особливостей усного та писемного мовлення учнів західного регіону України, опрацювання дидактичних рекомендацій, вміщених у методичних посібниках, програмах та підручниках. Тому на цьому етапі нами були поставлені завдання: 1) виявити стан роботи над формуванням лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів у школах західного регіону та думку вчителів-словесників щодо цієї проблеми; 2) дослідити цільову спрямованість чинних програм та підручників щодо проблеми формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів; 3) проаналізувати мовлення учнів 3-4 класів та виявити ряд особливостей, властивих для західних областей; 4) визначити рівень сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів 3-4 класів.

Констатувальний етап експерименту включав основні складові: тривалість, обґрунтування вибору експериментальної бази дослідження, якісний та кількісний аналіз одержаних статистичних даних згідно експериментальної методики. На констатувальному етапі були передбачені наступні завдання:

- визначення реального стану сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів західного регіону;

- встановлення причини недостатньої сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів у загальноосвітніх закладах західних областей України;
- передбачення шляхів, що сприяли б формуванню лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів;
- пошук оптимальних форм роботи, методів і засобів організації навчання, які б сприяли підвищенню рівня сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції.

Констатувальний експеримент здійснювався у чотири етапи. На першому етапі нами було поставлено завдання: визначити рівень інформованості вчителів західного регіону щодо формування лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів початкових класів. На цьому етапі проводилося педагогічне спостереження, вивчення шкільної документації, опрацювання поурочних планів учителів; здійснювалося усне опитування (бесіди, інтерв'ю) та письмове анкетування.

Метою другого етапу констатувального експерименту було дослідження особливостей мовлення (усного та писемного) учнів західного регіону; класифікація типових помилок, спричинених явищем інтерференції, мовної говірки та діалектного оточення.

На третьому етапі дослідження констатувального експерименту проведено контрольні зрізи у школах західного регіону за спеціально розробленими завданнями згідно всіх критеріїв лінгвоукраїнознавчої компетенції.

На четвертому етапі дослідження здійснювалася обробка отриманих результатів дослідження, було виділено якісні та кількісні показники.

У дослідженні ми ставили завдання: з'ясувати стан роботи з формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів у школах західного регіону. З цією метою було проведено анкетування серед учителів початкових класів Рівненської, Волинської, Львівської, Тернопільської та

Івано-Франківської областей (охоплено близько 200 осіб). Зміст анкети із запитаннями (див. додаток Д).

Подаємо систематизований аналіз відповідей у відсотках.

Можна констатувати, що серед сформульованих учителями визначень на **перше** запитання анкети: Як Ви розумієте поняття «лінгвоукраїнознавча компетенція?» найбільш правильними і повними були такі визначення лінгвоукраїнознавчої компетенції – «знання учнями походження, значення власне українських слів та вміння їх правильно використовувати в усному та писемному мовленні» (таке визначення сформулювали 3% учителів); «уміле використання у мовленні власне українських слів, розуміння їх лексичного значення» (2 %); «уміння висловлювати свої думки в усному і писемному мовленні, використовувати нормативну українську лексику» (2%); «збагачення словникового запасу учнів» (7%), «ознайомлення з українською національною культурою, фольклором, мовним етикетом, вивчення української лексики, граматики і т.д.» (4%). Проте означених відповідей мало (всього 18%).

Більшість відповідей засвідчують поверхове розуміння поняття «лінгвоукраїнознавча компетенція» – «багатий словниковий запас» (15% учителів); «досконале знання української лексики» (12 %); «уміння правильно і вдало вводити в усі стилі мови власне українські слова» (10 %); «розуміння і вдале користування мовними формами» (8%); «досконале володіння українською літературною мовою, її історичною граматиною» (7%); «словниковий запас українознавчої термінології та вміння нею користуватися» (6%), тощо. Означені відповіді складають 58%; 24% учителів не спромоглися сформулювати визначення лінгвоукраїнознавчої компетенції.

Результати аналізу **другого** запитання анкети «Чи існує у Вашій школі система лінгвоукраїнознавчої роботи?» свідчать, що формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодшого школяра – недосліджена проблема. У школах майже відсутня система лінгвоукраїнознавчої роботи. Як свідчать відповіді на запитання анкети, вчителі працюють над цим

питанням під час проведення виховної, позакласної роботи; проводять олімпіади, методичні тижні, конкурси читців, відкриті уроки, свята рідної мови, вікторини, брейн-ринги, мовні ранки, літературні КВК, конкурси читців поезії та написання найкращих творчих робіт, тижні української мови і т.д.

Добре, що у школах діють методичні об'єднання та проводяться акції «збору» мовленнєвих помилок (м.Тернопіль ЗОШ №3, №4), розроблена система заходів українознавчої роботи «Живи і квітни, рідне слово, у школі і в родині веселково» (ЗОШ с.Мізоч Здолбунівського району Рівненської області), діє гурток знавців рідної мови (ЗОШ с.Тучин Гощанського району Рівненської області), відкрито клуб за інтересами «Першоцвіт», Національний центр відродження «Журавка» (Звіздівська ЗОШ Костопільського району Рівненської області) та ін. Деякі вчителі вважають, що в школі існують окремі елементи лінгвоукраїнознавчої роботи. Кількість означених відповідей складає 33 %.

Проте більша частина відповідей (56 %) свідчить про відсутність роботи над формуванням лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів на уроці, тому що літературні гуртки, фольклорні експедиції, оформлення музеїв-світлиць, факультативи мають фрагментарний характер і навряд чи сприяють систематичному збагаченню словникового запасу та формуванню лінгвоукраїнознавчої обізнаності молодших школярів. 11 % опитаних учителів визнали той факт, що в їхніх школах відсутня система лінгвоукраїнознавчої роботи.

Результати анкетування показали, що методика розвитку мовознавчої компетенції молодшого школяра – слабе місце і проводиться в основному в позаурочний час, тоді як мала б застосовуватись на кожному уроці мови, оскільки включає в себе чотири найважливіші аспекти: соціальний, навчальний, розвиваючий і виховний.

Таким чином, відповіді вчителів підтвердили, що більшість із них вважає за необхідне проводити лінгвоукраїнознавчу роботу в школі,

оскільки вона сприятиме всебічному розвитку особистості молодшого школяра, підвищить його мовленнєвий рівень, що стане передумовою успішного навчання у середніх, а згодом і в старших класах.

Серед методів та засобів, які допомагають залучати школярів до національної культури (**третє запитання** анкети «Якими методами і засобами Ви залучаєте учнів до пізнання української національної культури?»), вчителі переважно використовують: бесіди (29 %), екскурсії по історичних місцях, у краєзнавчі музеї (17 %); допоміжні засоби: театри, виставки, концерти (23 %). Відрадіє те, що вчителі привертають увагу учнів до мовного довкілля та культури, тому що на мову дітей активний вплив має оточення, від нього залежить збагачення мовлення молодших школярів. 31% опитуваних утрималися від відповіді.

Однак, бажано було б, щоб розвиток україномовного досвіду молодшого школяра систематично поповнювався та удосконалювався на уроці, оскільки головним завданням уроків мови є - навчити учнів користуватися всіма багатствами рідної мови, оволодіти найважливішими навичками мовленнєвої культури.

Більша частина (70%) вчителів погоджуються з тим, що спостерігають труднощі у пробудженні національної самосвідомості (**четверте запитання** анкети «Які труднощі Ви спостерігаєте у вихованні в учнів української самосвідомості?») це, як вони вважають, труднощі у сприйманні нових українських слів (24 %), негативний вплив телебачення з постійним показом і пропагандою «чужої» культури (32%), недостатня кількість сучасних українських книг (14 %). Проблемним питанням є відсутність належного рівня сформованості української самосвідомості у батьків учнів (4 %), убогий словниковий запас (6 %). 20 % учителів найбільшою проблемою вбачає спілкування дітей суржиком, який не може бути ознакою культурної людини.

Цінними, на наш погляд, є пропозиції та думки вчителів щодо покращення рівня оволодіння українознавчою компетенцією молодшими

школярами. Цьому має сприяти «спілкування українською літературною мовою вдома і в школі», «ретельна та послідовна робота на уроках мови щодо поповнення словникового запасу учнів новими словами»; посилена праця над підвищенням мовної культури, читання художньої літератури; написання творчих робіт; заучування напам'ять нових слів та віршів; «самовдосконалення мовлення вчителів»; «прищеплення навичок нормативного спілкування за допомогою дидактичної гри».

Як констатують відповіді опитуваних на **п'яте запитання** анкети щодо кількості власне українських слів, опрацьованих за урок, більшість учителів (73 %) вважає, що на уроці потрібно опрацьовувати таку кількість власне українських слів: у 2 класі – 2-3, у 3 класі – 3-4, у 4 класі - 5-6. Проте практика свідчить, що ця кількість може бути дещо більшою: у 1 класі - 3-4 слова, у 2 класі – 3-6, у 3 класі – 7-10, у 4 класі - 10-12 слів. Саме така кількість власне українських слів є найбільш прийнятною та оптимальною для засвоєння молодшими школярами в межах уроку.

На жаль, на запитання «Які власне українські слова, на Вашу думку, необхідно вводити у зміст уроків?» відповідь дала дуже мала кількість учителів (14 %): *потяг, пігулка, литовище* (Івано-Франківська обл.); назви професій: *бондар, крамар, чумак*; слова з буквою г – *тердан, телотати; багнище, вивірка, білозірка* (Тернопільська обл.); *потяг, лазня, парасолька, прасувати, пиломок* (Рівненська обл.). 13% респондентів не відповіли на означене запитання.

Безумовно, цього занадто мало, крім того, частина з цих слів уже введена в матеріал підручників із мови та читання.

До роботи над збагаченням словникового запасу молодших школярів українознавчою лексикою (це **шосте запитання** анкети «Як Ви працюєте над збагаченням словникового запасу школярів українознавчою лексикою?») вчителі найчастіше вдаються на уроках вивчення нового матеріалу (19% учителів), закріплення вивченого матеріалу (16 %), розвитку мовлення (37%), проводять комбіновані уроки (28% учителів).

Відвідування уроків показало, що вчителі надають перевагу таким видам роботи зі словом, як тлумачення слів, складання словосполучень і речень із новими словами. Часто застосовуються словникові диктанти, добір синонімів, антонімів. Менше уваги приділяється роботі з фразеологізмами, складанню діалогів, тематичних словничків, ситуативним вправам, переказу текстів. Учителі найчастіше користуються на уроках мови тлумачним та орфографічним словниками (93%) і, на жаль, уникають роботи з етимологічним та фразеологічним (лише 7% учителів використовують їх на уроках). Працюючи над словниковим запасом молодших школярів, маємо пам'ятати головне завдання: «допомогти учням оволодіти сполучуваністю і сферою застосування пасивних слів, щоб перевести їх в активний словниковий запас учнів. Слово вважається активізованим, коли учень використав його хоча б один раз у переказах, розповідях, діалогах, листах, творах і т.д. Володіння словом означає знання його семантики, сполучуваності і сфери застосування» [31, 47].

Майже однозначно вчителі відповіли на **сьоме запитання** анкети «Який стиль, на Вашу думку, найважчий для сприйняття учнями початкових класів?», назвавши офіційно-діловий стиль найважчим для сприйняття учнями початкових класів (86%); 9% опитуваних важким назвали розмовно-побутовий і 5% - художній стиль. Ці дані важливі для організації подальшої цілеспрямованої роботи над стилями. Важливо, щоб учні мали уявлення про сферу вживання кожного із стилів, були компетентними у практичному застосуванні своїх знань у мовленні, що значно покращить розвиток українознавчої обізнаності.

На **восьме запитання** анкети «Чи достатньо, на Ваш погляд, учні оперують власне українською лексикою?» більшість опитуваних (88 %) відповіла: «недостатньо» і лише 12% - «достатньо». Відвідані уроки та аналіз мовлення молодших школярів показали, що головною проблемою, яка гальмує розвиток нормативного українського мовлення є спілкування суржиком. Надмірне вживання русизмів «*конечно*», «*слідуючий*», «*да*»,

«столова», «остановка», «пашли», «стірає», «свободні», «обіжатися», «обіщати», «сквозняк», «наступила весна», «накормили собачку», «утюг», «ми покрасили», «осторожно», «красиво», «бумага», «понятно», «іграю», «зимой», «положити», «доганяли», «лутший друг», «чуть не вправ», «спасібо» тощо.

Негативний вплив має також діалект та місцева говірка. У мовленні населення західного регіону спостерігаються загальні тенденції, притаманні кожній з областей, наприклад:

- «укання» у вимові слів [кі^унь],[ві^уз], [мі^уст], [сті^ул], [по^уйде]; приставний звук [г], у словах – «гурки», «Голя», «гіндик», «гоко», «гокно»; тверда вимова звука [р] перед буквою я: «звіратко», «завіруха» - (Рівненська обл.).

- тверда вимова **-ться** накінці слів: «одеваєцця», «умиваєцця», «бриєцця», «смієцця» (Волинська обл.).

- неправильне вживання особових закінчень дієслів 3-ї особи однини теперішнього часу: «принесе», «важе», «робе», «ходе»; приставні «сі» та «був» у реченнях та словах: «я сі був сказав», «я була забула», «то що мені сі зробити», «дивиласі» (Тернопільська обл.).

- лексичні одиниці «тоже», «файно», «дідо», «вуйко», «стрийко», «то всьо», «йо», «нині» зміщення наголосу на 1-ший склад: «гóлубці», «бéре», «вóзьме», «бúло», «дівлюся», «взýла», «мóє», «скáжу», «зрóблю» тощо (Львівська обл.).

Зазначені відхилення не виділяються в окремий територіальний масив і властиві окремим людям, але все ж учителю потрібно ознайомитися з місцевою говіркою, визначити її функціонування у мовленні учнів, що допоможе правильно спрямувати навчальну роботу. І хоча «діалект протиставляється літературній мові як територіально обмежена форма існування мови, що має тільки усну сферу комунікації» [202, 58], все ж подібні деформації присутні у мовленні деяких школярів. Серед учнів також зафіксована загальна тенденція – нерозуміння значення слів і, відповідно,

недоречно використання їх у мовленні, наприклад: *«Борошно росте в полі»*, *«Страва – це дуже смачне блюдо»*, *«Вівчар пасе овець, чабан – кабанів»*, *«байдак – це бідна людина»*, *«шанці – святкова одяга»* тощо.

Результати відповідей на дев'яте запитання анкети «Якою мірою учні використовують мовленнєвий етикет у спілкуванні?» такі: 38% учителів вважають, що учні використовують формули мовленнєвого етикету у достатній мірі, 61 % - що учні частково використовують мовленнєвий етикет, 1 % - що учні не використовують мовленнєвий етикет у спілкуванні.

Причиною таких показників є те, що учні не можуть оперувати етикетними виразами через нерозуміння значення ввічливих слів та пасивний словник, обмежуються лише загальними і найпростішими з них: *«добрий день»*, *«привіт»*, *«будь-ласка»*, *«вибач»*, *«дякую»*, *«здрасуйте»*; уникають виразів *«даруйте»*, *«перепрошую»*, *«доброго ранку»* та ін.

На десяте запитання анкети «Чи опрацьовуєте на уроках української мови фразеологізми?» 98 % опитуваних відповіли «так», 2 % - утрималися від відповіді. На уроках рідної мови учнями найчастіше використовуються такі найпростіші фразеологічні єдності: *«накивати п'ятами»*, *«бити байдики»*, *«пекти раки»*, *«тримати язик за зубами»*, *«як кіт наплакав»*, *«замилювати очі»*, *«кури не клюють»*.

Пізнання українознавчого змісту кожної фразеологічної одиниці збагачує духовний світ учнів, виховує моральні якості. На думку Г.Гребницького, «Вивчення фразеологічних одиниць як мовних засобів, необхідних для мовленнєвої реалізації, повинно включати також ознайомлення учнів з їх граматичною структурою, а особливо з осмисленням сталих сполук залежно від умов їх функціонування» [52, 6]. Тому доцільно, щоб у зміст уроків вводилися більш складні сполуки типу: *«не видано не чувано»*, *«відколи світ світом»*, *«каламутити воду»*, *«спіймати на гарячому»*, *«жити не хлібом єдиним»* тощо.

Позитивним у методиці роботи над власне українською лексикою є те, що переважна більшість учителів (62 %) не відмовляється від використання

етимологічного аналізу на уроках мови (**одинадцять запитання** «Чи застосовуєте етимологічний аналіз власне української лексики?»), наприклад: припічок – місце при печі, олівець – паличка з олова, якою пишуть. Найчастіше на уроках розкривається походження назв квітів, страв, назв днів, місяців, рідко – назви свят, імен, державних символів, слів з теми «Природа. Навколишній світ» і т.д. Проте значна частина вчителів (38 %) не застосовує етимологічний аналіз і не вбачає у цьому ніякої потреби.

Серед українознавчих тем, які опрацьовуються вчителями на уроках рідної мови (**дванадцять запитання** «Чи аналізуєте на уроках мови тексти українознавчого спрямування? Яку тематику використовуєте?»), переважають тексти про звичаї українського народу (використовують 26 % учителів), релігійні свята (24 %), історичні теми про Запорізьку Січ (19 %). Рідше використовують тексти про символіку Батьківщини (6 %), перекази та легенди про українську минувшину (8 %), українську національну кухню (11 %), народні ремесла (4%), хатній інтер'єр (2 %), тощо.

У зв'язку з реалізацією ідеї національного виховання, програма для 4-річної початкової школи орієнтує на забезпечення словникового запасу учнів відповідною лексикою, «... усталеними виразами, прислів'ями й приказками та їх доречним вживанням у мовленні» [264, 15]. Тому до зазначеної раніше тематики доцільно було б додати тексти про народні обряди, особливості народного мовлення (казки, прислів'я, приказки, скоромовки, лічилки і т.д.), традиційний український одяг, походження українських імен, збереження національних традицій у побуті, народне мистецтво і т. ін.

Опрацювання зазначеної тематики важливе тому, що учні мають можливість засвоїти знання про Україну, рідну мову, культуру, звичаї і спосіб життя українського народу, активізувати українознавчий словник. Така робота сприяє розвитку мовної компетенції.

Таким чином, серед основних недоліків, які гальмують розвиток лінгвоукраїнознавчої компетенції молодшого школяра, можна виділити такі: зниження рівня користування власне українською лексикою, наявність у

спілкуванні русизмів; недостатнє володіння нормами українського мовленнєвого етикету; бідність словникового запасу, засміченість його діалектами, місцевими говірками; відсутність відповідної уваги до читання художньої літератури українською мовою; поверхове ставлення до опрацювання лексичного значення власне українських слів і використання їх у невластивому їм значенні.

Результати проведеного анкетування вчителів та аналіз відвіданих уроків української мови в 3-4 класах підтверджують той факт, що роботу над формуванням лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів не можна вважати задовільною.

Наступним етапом нашої роботи було відвідування уроків української мови вчителів початкових класів західного регіону. Всього було відвідано понад 100 уроків. Відвідування уроків продемонструвало той факт, що серед лексичних вправ учителі надають перевагу словниковим видам роботи (добір синонімів, антонімів). Мало приділяється уваги ситуативним вправам та аналізу українознавчих текстів, взагалі відсутня робота над корекцією мовленнєвих помилок, спричинених явищем інтерференції, діалектами, мовною говіркою. Поодинокими є завдання на самостійне складання тематичних словників.

Відсутність методики роботи над удосконаленням мовлення учнів західного регіону, підняття її до нормативного рівня на основі українознавчого матеріалу ускладнює роботу вчителя, робить її малоефективною.

Наступний етап роботи з вивчення стану сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів 3-4 класів у загальноосвітніх школах західного регіону передбачав аналіз річних планів роботи шкіл та поурочних планів учителів початкових класів означених областей. Нами проаналізовано 200 планів. Предметом аналізу стали уроки рідної мови.

У жодному з планів не було виявлено комплексної системи роботи, спрямованої на корекцію та вдосконалення нормативної вимови слів. В

поодиноких поурочних планах зафіксовано години, присвячені роботі зі словниками (14 планів – з орфографічним словником; 23 – з тлумачним; 12 планів з фразеологічним; 15 – планів з орфоепічним; 4 плани – з етимологічним словником).

Формуванню фонетико-орфоепічної компетенції відведено 4 години. У 3 класі (2 години на роботу з глухими приголосними). Така ж у середньому кількість годин відводиться на відпрацювання нормативної вимови і в 4 класі (це стосується вимови прикметників із суфіксами –ськ, -зьк, -цьк; дієслів на –ся (-сь), чергування звуків [o], [e] і [i] в деяких іменниках жіночого та чоловічого роду). Робота над удосконаленням фонетико-орфоепічних умінь та навичок реалізується в поурочних планах учителів у середньому на 20%.

Найбільшу кількість годин присвячено плануванню і відпрацюванню граматичної компетенції. Ця робота виявлена у планах учителів на достатньому рівні, що складає 70%. Проте у плани варто було б включити систему роботи на вдосконалення специфічних розбіжностей у граматичних формах слів окремих областей.

Формування лексичної компетенції реалізується переважно через тлумачення значення лексики (пряме та переносне значення слів), добір синонімічно-антонімічного ряду слів, словникові та пояснювальні диктанти.

Така методика роботи над лексикою простежується у всіх планах учителів. Проте в жодному не заплановано годин на ознайомлення з діалектами, мовною говіркою, явищем інтерференції, відсутня система роботи щодо виконання порівняльно-зіставних завдань, спрямованих на транспозицію мовних одиниць. У 26 планах реалізується робота з фразеологізмами, у 12 – з прислів'ями та приказками (при опрацюванні теми «Неозначена форма дієслова»).

Розвиток діамонологічної компетенції здійснюється здебільшого на уроках розвитку зв'язного мовлення у роботі з текстами. У 3 класі формування діамонологічних умінь та навичок відбувається через складання творів-описів за картиною (56 планів), за власними спостереженнями (83

плани), за опорними словами (62 плани). Акцент здебільшого припадає на усні розповіді за планом (93 плани), за поданим початком (38 планів), мало годин відводиться на редагування текстів (17 планів), складання текстів-міркувань (13 планів). Навчальному діалогу у 3-4 класах вчителі в середньому присвячують до 4 годин за навчальний рік.

Комунікативна компетенція у планах учителів відображена переважно у розділах «Мова і мовлення». У 3 класі на розкриття питання культури усного та писемного мовлення та засвоєння слів ввічливості відведено до 6 годин, в 4 класі – до 4 годин. Аналіз планів підтвердив той факт, що вчителі ідуть за програмними вимогами і ніяких додаткових коректив щодо варіювання навчальних годин не вносять.

Українознавчий аспект у поурочних планах має фрагментарний характер (реалізується лише в 47 планах), це частіше усне продовження казки, оповідання, легенди на уроках розвитку зв'язного мовлення (15 планів), робота з малими жанрами української народної творчості (19 планів), з фразеологізмами (13 планів).

Отже, можна дійти висновку, що вчителі початкових класів не володіють методикою формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів, необізнані з плануванням елементів роботи щодо реалізації українознавчого компонента у навчальному процесі, прийомами корекції мовленнєвих деформацій в умовах діалектного мовного оточення західних областей та способами керівництва навчальним матеріалом, спрямованими на розвиток умінь та навичок усіх вищезазначених компетенцій.

1.5.1. Аналіз програм, підручників згідно досліджуваної теми. Відповідно до Державного стандарту початкової загальної освіти, галузь «Українська мова» будується за трьома змістовими лініями: комунікативною, лінгвістичною (мовною) та соціокультурною.

Лінгвістичною мовною лінією передбачено приділяти велику увагу роботі над словом: практично ознайомлювати учнів із синонімами, антонімами, багатозначними словами, прямим та переносним значенням слова.

У 3 класі учні отримують загальне уявлення про частини мови (іменник, прикметник, дієслово), у 4 класі продовжують вивчати (займенник, числівник, прислівник) та оволодівають уміннями групувати слова за граматичними ознаками. У програмі наголошено на важливості використання на уроках мови ситуативних завдань, які спонукають учнів до розвитку комунікативних умінь: будувати висловлювання, виражати свої почуття та думки. «З цією метою використовуються сюжетно-рольові ігри, в яких умовно визначається місце дії..., співрозмовник..., мета висловлювання» [196:13].

У програмі для середньої загальноосвітньої школи зазначено, що учні 3-го класу повинні опанувати вміння правильно утворювати форми слова і будувати словосполучення; дотримуватися норм лексичної сполучуваності, норм вимови, наголошування слів [195:14].

Серед вимог на слухання і розуміння усного мовлення у програмі зазначено, що учні мають «...відрізнити українські слова від слів іншої мови; з допомогою вчителя або самостійно групувати почуті слова за певними ознаками» [195:17].

Програмою для 3-4 класів передбачено реалізацію лінгвоукраїнознавчої змістової лінії шляхом «розширення уявлень учнів про культуру українського народу, про її особливості в різних регіонах України. Ця робота має органічно поєднуватися з іншими аспектами навчання і реалізовуватись за допомогою дібраних текстів, використання тематичних груп слів, стійких виразів, у яких відображуються особливості матеріальної і духовної культури народу, національного характеру. Назва цієї змістової лінії акцентує необхідність приділяти особливу увагу мовним аспектам проблеми: тлумаченню значення особливостей використання слів,

фразеологізмів, прислів'їв, приказок; розвитку уміння доречного використання їх у мовленні; роботі над текстами; написанню творчих робіт з використанням етнографічних елементів змісту тощо» [195:296].

Вимоги держстандарту та програми для початкової школи реалізовано у підручниках, що є основним джерелом отримання знань. Навчання української мови у більшості шкіл проводиться за чинними підручниками «Рідна мова» (автори М. Вашуленко, С. Дубовик, О.Мельничайко, Л. Скуратівський).

Ми проаналізували підручники для 3 та 4 класу на предмет реалізації в них лінгвоукраїнознавчої компетенції. Матеріал підручників скомпоновано не лише у вигляді визначень, правил, завдань, а й у вигляді таблиць з поясненням граматичних правил та порівнянням вимови слів у російській та українській мовах. За допомогою означених таблиць конкретизуються правила, подаються зразки виконання завдань, що сприяє відпрацюванню граматичних понять, але не забезпечує їх функціонування у мовленні.

Під час вивчення теми «Прикметник» учні 4-го класу повинні вміти визначати відмінки прикметників за відмінками іменників, оперувати відмінковими формами прикметників у множині [195: 60].

У процесі засвоєння теми «Займенник» учні мають використовувати у зв'язних висловлюваннях особові форми займенників задля уникнення лексичних повторів [195: 61].

Щодо вивчення теми «Дієслово», то учні мають досконало оволодіти наголошеними формами 3-ї особи множини усіх часів та особовими закінченнями I і II дієвідміни дієслова [195:62].

У процесі вивчення теми «Прислівник» учні дізнаються про основну граматичну ознаку прислівників – незмінюваність та вчать використовувати прислівники у власних текстах [195:62].

Під час формування мовних умінь важливе значення надається таким «практичним аспектам: роботі над значенням слова і кількісному нарощуванню словникового запасу учнів, збагаченню їхнього мовлення

різними граматичними формами, розвитку уміння користуватись мовними засобами відповідно до норм літературної мови (орфоепічних, лексичних, граматичних); умінню аналізувати, оцінювати власну мовленнєву творчість, удосконалювати її» [196:14-15].

Щодо нововведень стосовно формування мовних умінь, то у програмі пропонується проведення ряду завдань з тими частинами мови «поглиблена робота над якими не передбачається програмою початкових класів, але якими учні часто користуються, починаючи з першого класу. Це числівники в різних відмінках (до шістдесяти п'яти додати п'ять...) прислівники, прикметники, вищого й найвищого ступенів порівняння (швидко-швидше-найшвидше; великий-більший-найбільший і под.), займенники різних розрядів (цей, той, всякий, самий та ін.)» [195,15].

Підручник М.Вашуленка та О.Мельничайко [37] багатий на ситуативні малюнки. У його зміст включено таблички «Вимовляй і пиши правильно» на засвоєння правил орфоепії слів з ненаголошеними [е], [и], вправи на добір потрібної граматичної форми, також вміщено українознавчі тексти «Різдво», «Святвечір», «Колядування», «Щедрування».

У підручнику «Рідна мова» авторами якого є М.Вашуленко, С.Дубовик, О.Мельничайко, Л.Скуратівський [204], велику увагу приділено темам щодо відпрацювання граматичних форм іменників жіночого роду (зміна приголосних г, к, х на з', ц', с').

Зміст підручників більше орієнтований на засвоєння правил, визначень, мовних понять. Найчастіше у вправах сформульовано завдання: вписати, виділити, знайти, вказати, що не націлює на активізацію засвоєних мовних знань в учнівському мовленні, а, значить, не сприяє реалізації завдання – формуванню лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів у достатній мірі.

Позитивним фактом є вправи, спрямовані на роботу з текстом із завданнями: прочитати, поділити на абзаци, переказати, придумати продовження до тексту, визначити тему та основну думку, висловити своє враження від прочитаного, поставити запитання до тексту.

Бажано, щоб тексти, вміщені на сторінках підручників, мали українознавче спрямування, містили фразеологію, порівняльні звороти, власне українську лексику та розкриття етимологічного походження слів. До означених завдань роботи над текстом доцільно включити вправи на редагування, на заміну діалектних слів, мовних покручів нормативною лексикою; вправи проблемно-пошукового характеру, спрямовані на розвиток креативних здібностей учнів.

Аналіз підручників «Рідна мова» для 3 та 4 класів початкової школи спрямовує сформулювати наступні висновки. Підручник містить належний теоретичний матеріал про систему мови відповідно до програмних вимог; завдання підручника цікаві, пізнавальні, частково мають народознавчий характер, що дозволяє в деякій мірі реалізовувати етнокультурознавчий компонент у процесі вивчення української мови. Подані ілюстрації естетично оформлені, сприяють розвитку мовлення та логічного мислення; позитивним фактом є комплексний характер багатьох вправ, що спрямовані на взаємодію різних видів мовленнєвої діяльності: читання, говоріння, і письмо; менше уваги в цьому аспекті приділяється аудіюванню. Вміщені вправи можна було б розширити, додавши окремі компоненти українознавчого спрямування. У підручниках практично відсутня робота над корекцією мовленнєвих помилок (усних та писемних); частково порушується питання формування транспозиційних умінь та навичок у таблицях із завданнями: наголошуй правильно, порівняй вимову в українській та російській мовах, але таких завдань дуже малий відсоток. Проведена статистична обробка підручників «Рідна мова» [37], [203] виконана, щоб націлити вчителя на реалізацію українознавчого компонента в навчально-виховному процесі, означити можливі шляхи вирішення проблеми формування лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів початкових класів.

Підручник з рідної мови для початкових класів має містити поради з мовленнєвої культури, бути насиченим українознавчими текстами, що містять інформацію про історію, культуру, звичаї та побут українського

народу, вправи на подолання явища інтерференції та діалектних слів, пам'ятки нормативної вимови та наголошування словникових слів. Вправи для лексичних та граматичних завдань, ситуативних ігор мають бути досконаліми з естетичного та виховного аспектів, спрямовані на всебічне формування особистості як представника держави Україна.

Таким чином, вивчення підручників з рідної мови дало нам змогу окреслити шляхи побудови моделі формування лінгвоукраїнознавчої компетенції, удосконалити й розробити систему вправ, спрямовану на підняття нормативної культури мовлення молодших школярів на основі українознавчого матеріалу.

Отже, аналіз підручників засвідчив спрямованість навчального матеріалу на системне вивчення мовних явищ, необхідність доповнення комплексу вправ ситуативного характеру, тренувально-імітаційних, наслідувальних, порівняльно-зіставних, спрямованих на розвиток креативних здібностей та формування лінгвоукраїнознавчої компетенції.

Наступним етапом дослідження було з'ясування програмних вимог щодо засвоєння учнями лінгвоукраїнознавчої компетенції.

Кінцевим результатом експериментального дослідження передбачалось оволодіння учнями 3-4 класів наступними вміннями і навичками. Обсяг навчальних досягнень відповідно до чинних програмних вимог згідно критеріїв лінгвоукраїнознавчої компетенції відображено у таблицях 1.1; 1.2; 1.3; 1.4; 1.5.

Таблиця 1.1

Володіння фонетико-орфоепічною компетенцією учнями 3-4 класів

3 клас	4 клас
Чітко розрізняти і правильно вимовляти голосні і приголосні звуки, дотримуватися правил орфоепічної вимови дзвінких і глухих приголосних, твердих і м'яких, слів з ненаголошеними [е], [и], нормативно	Правильно вимовляти всі звуки: голосні й приголосні, дзвінкі й глухі, тверді й м'які. Нормативно наголошувати слова. Відображати у процесі

3 клас	4 клас
вимовляти африкати [дж], [дз], [дз'] та [г]. Знати правила вимовляння і правопису	словозміни іменників приголосні [г], [к], [х] перед і

Продовження Таблиці 1.1

префіксів: з-, с-, роз-, без-. Оволодіти роздільною вимовою у тих випадках, коли ставиться апостроф перед я, ю, є, ї, та подовженою вимовою приголосних. Правильно наголошувати слова.	на м'які приголосні [з'], [ц'], [с'] та голосні [і] на [о], [е]. Дотримуватися правил вимови прикметників на –ський, -цький, -зький.
---	---

Таблиця 1.2**Володіння лексичною компетенцією учнями 3-4 класів**

3 клас	4 клас
Вміти розрізняти власне українську лексику від слів інших мов, групувати дані слова за певними ознаками. Виявляти в українознавчих та інших навчальних текстах діалектну лексику. Володіти вмінням розрізняти слова за родовими і видовими ознаками. Виявляти у тексті слова з прямим значенням, багатозначні слова, омоніми, синоніми, антоніми. Оволодіти поширеними фразеологізмами і використовувати їх у своєму мовленні. Вміти помічати у тексті ненормативну лексику (жаргонізми, вульгаризми,	Виявляти після одного прослуховування тексту російське слово з-поміж українських, діалектну та нелітературну лексику. Розширювати уявлення про лексичне значення іменників (абстрактне значення слів). Спостерігати за точним і влучним вживанням антонімів і синонімів. Вживати прикметники у прямому та переносному значеннях. Використовувати займенники замість лексичних повторів. Будувати словосполучення з уживанням дієслів у прямому та переносному значеннях. Спостерігати за вживанням у прислів'ях та приказках дієслів неозначеної форми. Пояснювати етимологічне походження власне

суржик, мовні покручі)	української лексики. Використовувати тлумачний, етимологічний, фразеологічний словники.
------------------------	---

Таблиця 1.3

Володіння граматичною компетенцією учнями 3-4 класів

3 клас	4 клас
<p>Використовувати під час звертань форми кличного відмінка (без терміна). Змінювати слова за питаннями. Усвідомлювати роль закінчення як частини слова, яка змінює форму слова).</p> <p>Визначати рід іменників, змінювати за числами та відмінками. Змінювати прикметники за родами, визначати родові приналежності за закінченнями: -ий, -ій, -а, -я, -е, -є.</p> <p>Розрізняти часові форми дієслова, змінювати у формах доконаного і недоконаного виду</p>	<p>Визначати рід і число іменників, змінювати за числами та відмінками. Вміти вживати закінчення –и, -і у Р.в. іменників жіночого роду на –а; тренувати вміння вживати закінчення –єю, -єю в іменниках жіночого роду, -ем, -єм в іменниках чоловічого роду. Практично оволодіти закінченнями іменників чоловічого роду на –ар, -яр. Використовувати паралельні форми іменників чоловічого роду у Д.в. та М.в. однини. Особливості відмінювання іменників жіночого роду в О.в. однини з основою на приголосний.</p> <p>Опанувати вміння правильного використання прийменників з іменниками у різних відмінках, зокрема прийменника по з іменниками множини у М.в. (закінчення -ах, (-ях)). Опанувати родові закінчення прикметників, особливості відмінювання та змінювання за родами та числами. Практично засвоїти вимову та написання відмінкових форм числівників. Знати особливості відмінювання особових займенників.</p> <p>Оволодіти вмінням змінювати дієслова за особами та числами у теперішньому і майбутньому часі. Знати особливості особових закінчень, дієслів І і II дієвідмін (без терміна). Опанувати специфіку вимови та правопису дієслів на –ся. Знати основну</p>

(без терміна).	граматичну ознаку прислівників незмінюваність. —
----------------	---

Таблиця 1.4

Володіння діалоговою компетенцією учнями 3-4 класів

3 клас	4 клас
<p>Вміти розрізняти тексти за типами висловлювань (розповідь, опис та міркування). Запам'ятовувати і переказувати «своїми словами» прослуханий текст. Відтворювати і розігрувати діалог обсягом 4-5 реплік (без урахування етикетних формул початку та кінця діалогу). Самостійно складати усні зв'язні висловлювання з опорою на дидактичний матеріал. Брати участь у колективному редагуванні тексту. Вміти висловлювати власну оцінку про прочитаний твір, переглянутий фільм, життєву ситуацію. Вміти відновлювати деформований текст, удосконалювати його шляхом добору синонімів.</p>	<p>Вміти вільно вступати в бесіду, висловлюватися з приводу змісту прослуханого повідомлення. Відтворювати і розігрувати діалог на задану тему, за сюжетним малюнком, ситуацією чи ілюстрацією (5-6 реплік без урахування етикетних реплік початку і завершення розмови). Складати діалог, монолог на довільну тему з опорою на допоміжний дидактичний матеріал (чи без нього). За змістом ілюстрації вміти скласти 3-4 зв'язані між собою речення на запропоновану вчителем тему. Уміти самостійно скласти письмове висловлювання про прочитаний твір, переглянутий фільм; запрошення, привітання, загадку, лічилку, казку, оповідання за поданим прислів'ям чи приказкою. Вміти виявляти у текстах міркуваннях докази, твердження, висловлювати аргументовані висновки. Вміти написати лист.</p>

Таблиця 1.5

Володіння комунікативною компетенцією учнями 3-4 класів

3 клас	4 клас
Розширювати уявлення про культуру мовлення та спілкування. Дотримуватися етичних норм мовлення та культури спілкування. Активно використовувати у власному мовленні нормативні форми звертань, формули мовленнєвого етикету, що виражають привітання, прощання, прохання, пропозицію, вибачення, побажання тощо	Дотримуватися правил мовленнєвого етикету та культури спілкування у різноманітних ситуаціях.

Ураховуючи принцип взаємопов'язаного вивчення різних сторін мови в змісті початкового курсу, опанування мовленнєвих навичок на всіх виучуваних рівнях має здійснюватися на ідеї комплексного підходу до вивчення слова на уроках української мови (Г.П.Коваль). Кожне слово має розглядатися з усіх аспектів – фонетичного, орфографічного, орфоепічного, лексичного, морфологічного, словотворчого та синтаксичного, тому що розвиток навичок нормативного літературного мовлення як засобу комунікації залежить від сукупності всіх форм роботи над словом.

1.5.2. Характеристика рівнів сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції у молодших школярів (констатувальний етап). У процесі виконання констатувального етапу дослідження нашим завданням було: розглянути специфічні особливості мовлення учнів західного регіону України, з'ясувати способи розвитку та збагачення словникового запасу учнів; намітити шляхи формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів. Об'єктом дослідження стало мовлення учнів шкіл Івано-Франківської, Тернопільської, Рівненської, Волинської та Львівської областей.

Аналіз мовлення учнів, відвідування уроків рідної мови, читання та інших занять, бесіди з учнями, перевірка письмових робіт, систематичне спостереження за якістю усного та писемного мовлення дали підставу визначити типові помилки, що порушують нормативне українське мовлення учнів означеного регіону. На I (підготовчому) етапі учні усно складали висловлювання на теми: «Моє улюблене свято» та «Мої домашні обов'язки». Наводимо деякі приклади відповідей учнів: *«Коли я прихожу зо школи, то йду рвать крулям їсти і потом загрибаю листя на вулиці. На виходні дні я витираю пиль у комнатах, на підоконниках, потом биру відро і йду мить хату. Коли я помила хату, йду їсти.»* (Інна, 3 клас).

«Я помагаю для мами убирати в хаті, їсти готувати, пилісосити, мию посуду. Коли в мене є настроєніє, я пичу коржикі, які називаються грибочкі, шишичкі. А ще іногда ми робим цукеркі, беремо цукор і лємо на сковородку води, потом достаєм формочки, берем палочки і получаються дуже вкусні канфети...» (Катерина, 4 клас).

«Коли я приїжаю до бабусі я розтоплюю тітана дровима, щоб було тепло в хаті. А ще з дядьком Вадімом ми рємонтіруєм трахтора і ровира. Я вже з їм два раза їздив на комбайні і молотив...» (Богдан, 3 клас).

«Я люблю дуже поратися на градіці і на клумбі. А ще помагаю мамі пересажувати вазони. У мене є такій вазон красівий, він уже начінає плестися.» (Олена, 3 клас).

«Я люблю з татом плавати. На лодці люблю з їм ловити рибу. На ріціці є такі птахі, вони як дикі запутуються в сетку, у них є такі узори чорно-білі, одна полоска туда і сюда йде...» (Вадим, 4 клас).

Як бачимо з висловлювань учнів, мовлення школярів примітивне, насичене інтерферентними, граматичними помилками, мовними покручами, місцевою говіркою.

У школах західних областей України зустрічається багато помилок, типових для решти регіонів України.

Однак нами зафіксовано багато специфічних помилок, які є часто вживаними у мовленні молодших школярів західного регіону.

Орфоепічні помилки у мовленні учнів західного регіону:

1. Заміна фонем [и] на [і]. (Вживається у всіх областях): *крихкій, чісту, жмуркі, крашанкі, мазуркі, батькі, коржикі* (слова з помилкою) – *крихкий, чисту, жмурки, крашанки, мазурки, батьки, коржики* (нормативний варіант).

2. «Акання» у вимові слів (Рівненська, Тернопільська обл.): *печане, катлети, чарвона, памідори, копчане, сядаємо, пагано, кудась, шаравари* (слова з помилкою) – *печене, котлети, червона, помідори, копчене, сідаємо, погано, кудись, шаровари* (нормативний варіант).

3. Зниження артикуляції фонем [і] до [и] у коренях слів (Рівненська та Волинська області): *шисть, нияк, звидки, тилько, загрибаємо, цилий, очи, видпочивати* (слова з помилкою) – *шість, ніяк, звідки, тільки, загрібаємо, цілий, очі, відпочивати* (нормативний варіант).

4. Звуження артикуляції голосних звуків до фонем [у] (у всіх областях): *гулува, кубаса, пуйдеш, вул, кунь, вуда, гулупці, пуднять, батуг* (слова з помилкою) - *голова, ковбаса, підеш, віл, кінь, вода, голубці, підняти, батіг* (нормативний варіант).

5. Збереження у вимові давнього [о], що є відбитком старослов'янської мови (у всіх областях): *олюблине, галасовати, дякою, шановати, куповали, пошов, кілько, зобрать, зачаровать* (слова з помилкою) – *улюблене, галасувати, дякую, шанувати, купували, пішов, скільки, зібрать, зачарувати* (нормативний варіант).

6. Вимова твердого звука [р] замість м'якого звука [р'] (Волинська обл., частково Рівненська та Львівська): *вечерати, зора, расно, порадок, бура, говору, трасу, втрох* (слова з помилкою) – *вечеряти, зоря, рясно, порядок, буря, говорю, трясу, втрьох* (нормативний варіант).

7. Вживання твердих звуків [т], [с] замість м'яких (Івано-Франківська обл.): *робт, ходт, їст, зробилос, загойлос, якес, дес* (слова з помилкою) –

робить, ходить, їсть, зробилось, загоїлось, якесь, десь (нормативний варіант).

8. Вживання твердого звука [ц] (Івано-Франківська обл., частково Волинська): вулиця, хлопец, танцювать, праця, палиця, спідниця (слова з помилкою) – вулиця, хлопець, танцювати, праця, палиця, спідниця (нормативний варіант).

9. Збереження давнього закінчення -е в іменниках середнього роду в Н. відм. однини (Рівненська, Волинська): життє, голє, зіллє, насіннє, платтє, питаннє (слова з помилкою) – життя, гілля, зілля, насіння, плаття, питання (нормативний варіант).

10. Флексія –о у власних назвах (поширена у Волинській області): Льоньо, Петьо, Женьо, Кольо, Вітьо (слова з помилкою) – Леоніде, Петре, Євгене, Миколко, Вікторе (нормативний варіант).

11. Усічення закінчень дієслів I дієвідміни теперішнього часу (у всіх областях): запалюїм, граїм, лягаїм, бігаєм, встаєм (слова з помилкою) – запалюємо, граємо, лягаємо, бігаємо, встаємо (нормативний варіант).

12. Усічення дієслівних закінчень 3-ої особи однини II дієвідміни (Львівська, Івано-Франківська обл.): ходе, несе, просе, говоре, виходе, ставе, їзде (слова з помилкою) – ходить, носить, просить, говорить, виходить, ставить, їздить (нормативний варіант).

13. Ненормативне закінчення прислівників (Волинська, Рівненська, Тернопільська обл.): кудою, сюдою, тудюю (слова з помилкою) – куди, сюди, туди (нормативний варіант).

14. Суфікс –ійш у прикметниках та прислівниках вищого і найвищого ступеня порівняння (всі області): гарнійше, добрійший, скорійше, поганійше, розумнійший (слова з помилкою) – гарніше, добріший, швидше, гірше, розумніший (нормативний варіант).

15. Звукосполучення [йі] у вимові слів (Волинська, Івано-Франківська обл.): троїридна, їден, їднаковий (слова з помилкою) – троюридна, один, однаковий (нормативний варіант).

16. Заміна звукосполучення [шч] на [ш] (у всіх областях): *ше, щось, тому що, нащо* (слова з помилкою) – *ще, щось, тому що, навіщо* (нормативний варіант).

17. Зміщення наголосу на І-ий склад (Івано-Франківська, Тернопільська та Львівська обл.): *м^оя, т^во^я, н^ему, у м^ому житті, к^ажу, зр^облю, к^уплю* (слова з помилкою) – *м^оя, т^во^я, йом^у, у мо^єму житті, каж^у, зробл^ю, купл^ю* (нормативний варіант).

18. Палаталізація приголосних перед фонемою [e] (Рівненська обл.) : *п^єльмені, Л^єна, сн^єжки, гідк^є, жил^єтка* (слова з помилкою) - *пельмені, Олена, сніжки, гідке, жилетка* (нормативний варіант).

19. Використання фонем [ы], яка походить з давнього східнослов'янського [у] (Івано-Франківська обл.): *дытына, бавыты, рогы, снопы, мы, говорыты* (слова з помилкою) - *дитина, бавити, роги, снопи, ми, говорити* (нормативний варіант).

20. Поширення двофонемних сполук: губний + [л] або [н] (Волинська, Рівненська обл.): *голублята, сімня, памнять, мнясо* (слова з помилкою) - *голуб'ята, сім'я, пам'ять, м'ясо* (нормативний варіант).

21. Наближення вимови звуків [д] та [н] до [й] (частково Івано-Франківська обл.): *дівойка, свайба, йтел, молойці, дваїцять* (слова з помилкою) - *дівчина, весілля, дятел, молодці, двадцять* (нормативний варіант).

22. Протетичний [г] у словах (Волинська, Рівненська, Львівська обл.): *говес, Голя, гунук, говочі, госінь, гоко, гурок* (слова з помилкою) - *овес, Оля, онук, овочі, осінь, око, огірок* (нормативний варіант).

23. Збереження давнього [e] у складах з ненаголошеним голосним (Волинська, Львівська обл.): *паметь, носеть, десеть, любеть, гнєздо, мешок* (слова з помилкою) - *пам'ять, носить, десять, любить, гніздо, мішок* (нормативний варіант).

Лексичні помилки у мовленні учнів західного регіону:

1. Русизми у вживанні лексики (поширені у всіх областях): *слідуючий, шляпа, канфети, виразити, стараюся, загоряти, ботінки, жадний* (слова з помилкою) - *наступний, капелюх, цукерки, висловити, намагаюся, засмагати, черевики, жадібний, скупий* (нормативний варіант).

2. Мовні покручі (характерні для всіх областей): *трудошиті, шумлячий, тризубець, говорючий, сваячуть, крашать, найлудше, сладощі* (слова з помилкою) - *працьовиті, гомінкий, тризуб, балакучий, сваять, фарбують, найкраще, солодощі* (нормативний варіант).

3. Місцева говірка:

У Львівській області: *то є, обидвоє, там той, як ся чуєте, нему, то всьо, подождіть, прозьба, ніц немає, дальше* (слова з помилкою) - *це є, вдвох, цей, як почувастеся, йому, це все, почекайте, прохання, нічого немає, далі* (нормативний варіант).

У Волинській області: *дивица, пуйдеш, первий, бомага, зобрать, цьо, помидор, пропадисько, нигде присвітлой години, хватає* (слова з помилкою) - *дивиться, підеш, перший, бумага, папір, зібрати, це, помідор, лишенько, немає вільної години, вистачає* (нормативний варіант).

У Рівненській області: *гурки, вукно, лижско, кунь, мона, зара, оздьо, єїн, шеїсят* (слова з помилкою) - *огірки, вікно, ліжско, кінь, можна, зараз, ось, її, шістдесят* (нормативний варіант).

У Івано-Франківській області: *згорів, долів, мені будé скóрше, шо сі стáло, б́уло, взимі, дивитисі, сміятисі, зрóbлю, повішай, я ше подзвóню, потóму* (слова з помилкою) - *зверху, згори, знизу, швидше, що сталося, було, взимку, дивитися, сміятися, зроблю, повісь, я ще зателефоную, потім* (нормативний варіант).

У Тернопільській області: *т́утка, двіста, покласти оцінку, був написав, пéцца, двáйсit, штири, я вас звéду* (слова з помилкою) - *ось, двісті, поставити оцінку, написав, піца, двадцять, чотири, я вас познайомлю* (нормативний варіант).

4. Діалектизми.

Львівська область: *зупа, скоро, всьо, найліпше, картофля, бульба, встидатися, оселія, люб'єзніша, ясік* (слова з помилкою) - *юшка, швидко, все, краще, найкраще, картопля, зніжковіти, оселя, люб'язніша, подушечка для немовляти* (нормативний варіант).

Волинська область: *слоїк, зап'їни, б'ольница, м'атра, щав'ей, пет'ельники, 'осипка, нав'єртус* (слова з помилкою) - *банка, заручини, лікарня, матір, щавель, деруни, дерть, товч, пиріг з маком* (нормативний варіант).

Рівненська область: *хрищ'она, пат'ельня, бой моцаками, хол'одница, кв'асець, люстр'о, р'овер, жалізо* (слова з помилкою) - *хресна мати, сковорода, бій фарбованими великодніми яйцями, холодець, дзеркало, велосипед, залізо* (нормативний варіант).

Тернопільська область: *калаб'аня, п'утня, цук'єрок, чікол'ята, склеп, мандр'ути, риск'аль, гр'аска, начиння, господ'арка, горн'я* (слова з помилкою) - *калюжа, відро, цукерка, шоколад, магазин, вафлі, лопата, сапка, посуд у шафі, свійська худоба, чашка* (нормативний варіант).

Івано-Франківська область: *х'опта, ш'афлик, к'анка, ф'айно, х'утко, ц'б'оця, нінько, д'ідо, в'уйко, стр'ійко, дів'ойка, г'ето, г'етая* (слова з помилкою) - *трава, тазик, банка, гарно, швидко, тітка, зараз, дід, мамин брат, батьків брат, дівчина, це* (займ.), *ця* (нормативний варіант).

Помилки у вживанні граматичних форм у мовленні учнів західного регіону:

1. Помилки у вживанні категорії числа (характерне для всіх областей):
До мене приходять моя хресна. Сходяться моя рідня. Мій клас ходили у похід. Я будимо їсти. Родина мене не скривджуть. Моя сім'я дуже мною пишаються. Це свято святкують уся Україна. (приклад з помилкою) - *До мене приходить хресна. Сходиться моя рідня. Мій клас ходив у похід. Я їстиму. Родина мене не скривдить. Моя сім'я дуже мною пишається. Цей день святкує вся Україна* (літературний варіант).

2. Неправильне вживання збірних числівників: *три поросят, два князів* (приклад з помилкою) *троє поросят, двоє князів* (літературний варіант).

3. Вживання російських закінчень (Рівненська, Волинська, Тернопільська обл.): *зі всією сім'єю, під ялинкою, з чаєм, вареники з сметаной* (приклад з помилкою) - *зі всією сім'єю, під ялинкою, з чаєм, вареники зі сметаною* (літературний варіант).

4. Зміна роду та числа іменників (Рівненська, Тернопільська обл.: *картонлі* (множ.), *боль* (жін.рід), *собака* (жін.рід), *посуда* (жін.рід), *шкаф* (чол.рід), *мебель* (одн.) - (приклад з помилкою) - *картонля* (одн.), *біль* (чол.рід), *пес* (чол.рід), *посуд* (чол.рід), *шафа* (жін.рід), *меблі* (множ.) – (літературний варіант).

5. Вживання російських форм найвищого ступеня порівняння прикметників, а також невідмінюваних форм: *самий лутший, самий веселий, самий вірний, був самим заднім, був старше мене* (приклад з помилкою) – *найкращий, найвеселіший, найвірніший, був крайнім (останнім), був старшим* (літературний варіант).

6. Ненормативне закінчення іменників М. відм. однини : *обов'язки по господарстві, дивлюся по телевізорі* (приклад з помилкою) - *обов'язки по господарству, дивлюся по телевізору* (літературний варіант).

7. Порушення закінчення іменників Р. відм. множини:

- закінчення *-ей* (поширене у Рівненській та Волинській областях) : *їздимо до дідусів і бабусів, у гості приходять хрищоні до хреснів, хатей, бабей, губей, коровей* (приклад з помилкою) - *їдемо до дідусів і бабусь, у гості приходять хреснені до хресних, хат, баб, губ, корів* (літературний варіант);

- закінчення *-ів* (поширене у Львівській області): *водів, вербів, душів, вільхів, слізів* (приклад з помилкою) - *вод, верб, душ, вільх, сліз* (літературний варіант);

- збереження давнього закінчення *-и* у Р. відм. однини (Івано-Франківська, Волинська обл.): *ночи, радости, пам'яти, соли, молодости,*

радости (приклад з помилкою) - *ночі, радості, пам'яті, солі, молодості, радості* (літературний варіант).

8. Закінчення *-ом, -ем* в О. відм. однини замість *-ою, -ею* (Івано-Франківська, Тернопільська, обл.): *руком, головою, ногою, землею, бровом* (приклад з помилкою) – *рукою, головою, ногою, землею, бровою* (літературний варіант).

9. Використання суфікса *-ей* (Волинська обл.): *щавей, горобей* (приклад з помилкою) – *щавель, горобець* (літературний варіант).

10. Ненормативне відмінювання займенників (у всіх областях): *я приготував ній, з всею родиною, у меї сестри, приїхав до могого тата, я пішла з їми, цею книгою* (приклад з помилкою) – *я приготував їй, зі всією родиною, у моєї сестри, приїхав до мого тата, я пішла з ними, цією книгою* (літературний варіант); - закінчення *-іу, -еі* у імен. Р. відм. множини (Івано-Франківська: *сестріу, долоніу, полеї, мореї* (приклад з помилкою) – *сестер, долонь, полів, морів* (літературний варіант); Тернопільська, Львівська обл.: *душіу, рукіу, вербіу, слізіу* (приклад з помилкою) – *душ, рук, верб, сліз* (літературний варіант).

11. Ненормативне вживання числівників на *-дцять* (Тернопільська, Івано-Франківська обл.): *дванайсіт, дваїцїт, трийцїт* (приклад з помилкою) – *дванадцять, двадцять, тридцять* (літературний варіант).

Наряду з перекрученнями у мовленні фіксуємо орфографічні помилки, що відбуваються під час написання слів:

I. Орфографічні:

- пропуск м'якого знака: «*буд ласка*», «*холодец*», «*радіст*»;
- правопис прислівників: «*над _вечір*», «*до_дому*», «*що_року*», «*по середині*»;
- написання іменників, займенників з прийменниками: «*дошколи*», «*знетерпінням*», «*внеї*», «*зкимось*»;
- недоцільне вживання апострофа: «*тьм'яний*», «*св'ято*», «*духм'яний*»;

- відсутність апострофа: «піря», «сузіря», «вляий»;
- відсутність великої букви у власних назвах: «зелені свята», «різдво», «колобок», «дід мороз»;
- уживання спрощених варіантів африкатів дж, дз: «хожу», «прихожу», «зеркало»;
- написання прикметників з часткою не: «не посидючий», «не дужий», «не культурний»;
- написання частки не з дієсловами: «незнати», «невміти».

II. Вимовні та фонетико-графічні:

- заміна дзвінких приголосних глухими, н-д: «залопки», «солоткий», «сніх»;
- заміна глухих приголосних дзвінкими: «салад», «шабка», «Велидєнь»;
- заміна на письмі літери щ звукосполученням [шч]: «кращче», «ледашчо», «Водохрешча»;
- уживання іншої букви замість потрібної: «фольклот», «синвол», «оселеңці»;
- зайве вживання м'якого знака: «чесьть», «україньський», «господарь».

III. Морфолого-орфографічні:

- правопис слів з ненаголошеними [и^е], [е^и]: «грїчаники», «печево», «спїкотний»;
- слова без подвоєння букв на позначення м'яких подовжених приголосних: «обличя», «покутя», «помешканя»;
- зайве вживання подвоєних букв: «куття», «варенники», «засмученїий»;
- уживання дієслівних закінчень у 3 особі дійсного способу: «стелиця», «подобасця», «знайомляця».

Серед особливостей у побудові речень у мовленні молодших школярів західного регіону спостерігаються типові помилки для всіх областей, це:

- 1) помилки під впливом інтерференції**, наприклад: «Дядя Вася їде в город». (Дядько Василь їде в місто.), «Мона спокійно їздить на ровері». (Можна спокійно кататися на велосипеді.);
- 2) пропущення в реченнях групи підмета**: «І ще пробуємо солодке». (Ми ще куштуємо солодоці.);
- 3) відсутність групи присудка**: «Цього року хочу копільку, тетріс, роликі». (Цього року я хочу скарбничку, тетріс, ролики.);
- 4) відсутність головних членів речення**: «В місяці січні Різдво». (У січні всі люди святкують Різдво.);
- 5) використання речень без логічного завершення думки**: «І на том святі Коляди я хожу...» (на Різдво я ходжу колядувати);
- 6) використання слів у реченнях у невластивому їм значенні**: «Мама накладає на розкішний стіл» (Мама накриває розкішний стіл), «Великдень робиться весной» (Великдень святкують навесні);
- 7) уживання присудків, непов'язаних за змістом**: «Ми готуємо салати, колемо свиню, їздимо в село».
- 8) поширення тавтології**: «Гості приходять в гості і дарують подарунки». (До нас приходять гості з подарунками.);
- 9) невиправдане деформування речень**: «Я завжди розпечатати хочу перша і батьки мені оступляють місце». (Я завжди розпаковую подарунки перша і батьки мені поступаються місцем.); «Я люблю Паску, коли битися моцаками». (Я люблю на Паску битися яйцями).

Крім загальних деформацій у побудові речень у досліджуваних областях, нами спостережено ряд специфічних помилок.

Особливості побудови речень у мовленні учнів західного регіону:

1. Побудова речення з числівниками (Івано-Франківська обл.): *У мене є дває друга. Вуйко дав триє цукорки – (приклад з помилкою) - У мене є два друга. Дядько дав три цукерки.* (літературний варіант).

2. Прийменникові конструкції з іменниками в різних відмінкових формах: *Ми йдемо до церкви о дванадцять годин. Я приїду о два тижні.*

(приклад з помилкою) - *Ми йдемо до церкви опівночі. Я приїду через два тижні* (літературний варіант).

3. Уживання в реченнях іменників у Р.відм. з прийменником **до** (Волинська обл., частково Львівська): *Мама взяла діжу до хліба. Ми нагріли води до купання* (приклад з помилкою). - *Мама взяла діжу для замішування тіста на хліб. Ми нагріли води для купання* (літературний варіант).

4. Недоречне вживання прийменника **за** (Волинська обл., Рівненська, Львівська, Тернопільська): *Запитай його за книжку. Ми пішли в ліс за ягодами. Хлопці поїхали за травною* (приклад з помилкою) - *Запитай його про книжку. Ми пішли в ліс по ягоди. Хлопці поїхали по траву* (літературний варіант).

5. Узгодження присудка з підметом збірного значення (Івано-Франківська, Львівська обл.): *Малеча радіют подарункам. Увесь народ святкуют Різдво* (приклад з помилкою) - *Малеча радіє подарункам. Увесь народ святкує Різдво* (літературний варіант).

6. Безприйменниковий зв'язок у реченнях (Волинська обл.): *Мені болит рука* (приклад з помилкою). - *У мене болить рука.* (літературний варіант).

7. Зайве вживання прийменників (Івано-Франківська обл.): *Мама порізала з ножом іменинний торт. Батько порубав дрова з сокирою.* (приклад з помилкою) - *Мама порізала ножем іменинний торт. Батько порубав дрова сокирою.* (літературний варіант).

8. Використання іменників Зн.відм. з прийменником **у**: *Віталік зайшов у хату. Ми з батьком на свята йдемо у Львів* (приклад з помилкою). - *Віталік зайшов до хати. Ми з батьком на свята йдемо до Львова* (літературний варіант).

9. Препозитивне використання частки **ся** у реченнях (Львівська, Івано-Франківська обл.): *Вона мене ся питає. Я дуже ся стараю.* (приклад з помилкою) - *Вона мене запитує. Я дуже стараюся.* (літературний варіант).

10. Препозитивне розміщення допоміжного дієслова **йняти** (частково Львівська обл.): *Сьогодні меш копати бульбу.* (приклад з помилкою) - *Сьогодні копатимеш картоплю.* (літературний варіант).

11. Використання приставних слів **сі, ме, те** (Івано-Франківська, Тернопільська, Львівська обл.): *Нашо то йому сі здало? Чого ви так зажурились те? Тось ме сьогодні ходили до бабусі* (приклад з помилкою). *Навіщо йому це знадобилось? Чому ви так зажурилися? Ми сьогодні ходили до бабусі* (літературний варіант).

Аналіз результатів констатувального експерименту підтвердив те, що у мовленні учнів західного регіону України присутні групи помилок, які зустрічаються на території південного та східного регіонів. Наряду із загальними помилками зафіксовано і багато специфічних, зумовлених діалектизмами, мовною говіркою та явищем інтерференції. Недостатня сформованість умінь та навичок удосконалення нормативного мовлення викликана відсутністю системи роботи над формуванням лінгвоукраїнознавчої компетенції.

У школах Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської, Рівненської та Волинської областей було проведено констатуючий зріз серед учнів 3 – 4 класів, метою якого було з'ясувати рівні володіння лінгвоукраїнознавчою компетенцією.

З цією метою учні 3 – 4 класів виконували серію завдань відповідно до визначених критеріїв з показниками (див. додаток Е)

Критеріями сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів 3-4 класів виступили види мовленнєвої компетенції учнів: **фонетико-орфоепічна** з показниками : нормативна вимова звуків, мовний розбір, мовне конструювання, мовленнєва виразність; **лексична** з показниками: володіння семантикою слова, обізнаність з етимологією власне української лексики, багатство словникового запасу; **граматична** з показниками: морфемна вживаність у мовленні, морфологічна нормативність мовлення, синтаксична структура мовлення; **діамонологічна** з показниками: уміння вести діалог,

уміння будувати репродуктивні висловлювання, уміння будувати творчі висловлювання; **комунікативна** з показниками: володіння етикетними нормами, наявність ініціативності спілкування. Згідно кожної означеної компетенції нами було розроблено рівні оцінювання навчальних досягнень.

Фонетико-орфоепічна компетенція:

Високий рівень (10-12 балів): учень володіє нормативною вимовою голосних та приголосних звуків, чітко розрізняє тверді, м'які, дзвінкі та глухі звуки, має добре розвинений фонематичний слух, володіє звуковою культурою мовлення; вміє виділяти в слові будь-який звук, правильно вимовляючи його; виконує складоподіл, правильно наголошуючи склади; правильно виконує вправи на звукобуквений розбір слова, звукове моделювання та звукове конструювання, не допускає спотвореної вимови звуків, дотримуючись правил орфоепії.

Достатній рівень (7-9 балів): учень достатньо володіє нормативною вимовою звуків рідної мови, допускає помилки у вимові 1-2 звуків або пропускає якийсь звук чи припускається помилок у розрізненні дзвінких та глухих, твердих та м'яких приголосних.

Задовільний рівень (4-6 балів): учень володіє нормативною вимовою більшості звуків рідної мови, проте припускається спотвореної вимови сонорних, свистячих, шиплячих, ненаголошених, фрикативних та фарингального звуків; допускає помилки у виконанні звукового моделювання слів, у процесі складоподілу та наголошування слів.

Низький рівень (1-3 бали): учень не володіє нормативною вимовою більшості звуків рідної мови. Спостерігається низький розвиток фонематичного слуху та звукової культури мовлення; нечітка диференціація звуків, невиразна вимова слів, відсутня емоційна забарвленість мовлення.

Лексична компетенція:

Високий рівень (10-12 балів): учень володіє великим лексичним запасом, розрізняє пряме та переносне значення слів, добирає синонімічно-антонімічні ряди до слів, пояснює значення фразеологізмів, власне

української лексики, виявляє обізнаність з етимологічним походженням українознавчих слів; володіє навичками тематичного групування, використовує у своєму мовленні образні вирази (епітети, порівняння, метафори); контролює власне мовлення та виправляє лексичні недоліки на нормативні літературні варіанти.

Достатній рівень (7-9 балів): учень володіє достатнім лексичним запасом, правильно виконує більшу частину завдань на розуміння семантики слів, пояснення етимологічного походження власне української лексики, демонструє словникове багатство. Завдання виконує з частковими помилками, контролює власне мовлення, може підібрати до слів еквівалентну заміну, помічати і виправляти мовленнєві недоліки.

Задовільний рівень (4-6 балів): учневі характерний задовільний рівень володіння лексичним запасом; часткове виконання завдань на пояснення прямого та переносного значення слів, добір синонімів та антонімів, помилкове тлумачення смислу власне української лексики, фразеології, етимології. У мовленні присутні мовленнєві деформації.

Низький рівень (1-3 бали): учень не володіє лексичними знаннями, неправильно виконує завдання на пояснення значення власне української лексики, фразеологічних зворотів, не може дібрати до слів та словосполучень синоніми та антоніми, не може пояснити етимологічного походження слів. Мовлення невиразне, бідний словниковий запас, насичене мовними покручами, яких учень не контролює.

Граматична компетенція:

Високий рівень (10-12 балів): володіння учнем високим чуттям граматичних форм згідно з правилами граматики; високе засвоєння норм словозміни, формоутворення та експресивних, функціонально-стилістичних можливостей рідної мови через опанування навичками морфемного, морфологічного та словотвірного аналізів та знань із синтаксису; учень правильно оперує всіма граматичними формами (рід, число та відмінок), демонструє знання у вживанні суфіксів, префіксів, чергуванні звуків); уміє

правильно співвідносити речення зі схемами, складає речення за моделлю (вміє будувати просте поширене речення з однорідними членами; складносурядні та складнопідрядні речення зі сполучниками), визначати речення за інтонацією та метою висловлювання.

Достатній рівень (7-9 балів): учень володіє достатнім об'ємом знань і правил граматики, під час виконання всіх завдань допускає поодинокі помилки різного характеру. Вміє співвідносити схеми з реченнями, складати речення за моделлю, визначати речення за метою висловлювання та інтонацією.

Задовільний рівень (4-6 балів): учень володіє задовільним об'ємом граматичних знань. Під час виконання всіх завдань допускає помилки у процесі морфемного, морфологічного та словотворчого аналізів; плутає відмінки, рід іменників та прикметників, не завжди правильно визначає закінчення у словах; спостерігаються помилки у складанні речень за моделями, в оформленні записів речень.

Низький рівень (1-3 бали): учень не володіє граматичним матеріалом, неправильно виконує завдання на визначення граматичних форм (роду, числа та відмінку), допускає численні помилки у побудові речень, у виділенні морфем, словотворчих засобів. Мовлення неконтрольоване, відсутня послідовність викладу думок, наявні мовні помилки граматичного характеру.

Діамонологічна компетенція:

Високий рівень (10-12 балів): учень вільно і невимушено будує діалоги та монологи творчого характеру, виявляє ініціативність та активність у побудові діалогічних єдностей (їх кількість налічується до 12) з використанням різноманітних видів реплік. Учень без допомоги вчителя складає висловлювання репродуктивного характеру (самостійно придумує назву розповіді, переказує зміст прочитаної казки чи оповідання); будує висловлювання творчого характеру за змістом прислів'я. Мовлення виразне, присутній динамічний та логічний виклад думок. Кількість речень у висловлюваннях досягає 20. Зміст діалогічних та монологічних єдностей

розкривають тему та мету висловлювання, реченням властива граматична правильність, інтонаційна виразність та завершеність побудови, речення мають розгорнуту структуру.

Достатній рівень (7-9 балів): учень будує репліки діалогічних єдностей дещо спрощеної форми (їх кількість складає до 10) переважно з одного простого речення. Виявляє ініціативність та самостійність у складанні висловлювань репродуктивного та творчого характеру (кількість речень становить до 15). Під час розповіді спостерігаються незначні паузи та пропуски фрагментів тексту.

Задовільний рівень (4-6 балів): діалогічні єдності мають спрощену структуру, складаються з коротких та однослівних речень (їх кількість досягає 8). У побудові діалогів та монологів відсутня ініціативність та самостійність, учень частіше відповідає на репліки короткими фразами. Під час складання висловлювань репродуктивного та творчого характеру не виявляє креативних умінь, не до кінця розкриває тему та мету тексту, не осмислює його сюжетної лінії (кількість речень досягає 10). У мовленні відсутня логічність, виразність та структурна єдність тексту.

Низький рівень (1-3 бали): учень не виявляє ініціативності та самостійності у побудові діалогічних єдностей (їх кількість становить до 5), демонструє власну неспроможність довести діалог до логічного завершення, без допомоги вчителя у висловлюваннях не може придумати назву тексту, не може розкрити його тему. Мовлення бідне, насичене паузами, незавершеними реченнями (їх кількість досягає 7-8).

Комунікативна компетенція:

Високий рівень (10-12 балів): мовлення учня насичене формулами мовленнєвого етикету відповідно до різноманітних ситуативних завдань; учень добре оперує різноманітними формами звертання, виявляє ініціативність спілкування з дорослими та ровесниками; бере активну участь у рольових та ситуативних іграх, пояснює зміст прислів'їв та приказок про

мовленнєвий етикет, може самостійно відтворити значну кількість прислів'їв та приказок та використовує їх у власних висловлюваннях.

Достатній рівень (7-9 балів): учень володіє достатньою кількістю формул мовленнєвого етикету відповідно до кожної комунікативної ситуації, доречно використовує слова ввічливості, різноманітні форми звертання за винятком деяких ситуацій, тлумачить зміст прислів'їв та приказок з деякими неточностями.

Задовільний рівень (4-6 балів): учень оперує формулами мовленнєвого етикету в деяких ситуаціях спілкування; не виявляє ініціативності і самостійності у висловлюваннях, у бесіду вступає лише після репліки – стимулу партнера; недоосмислює зміст прислів'їв та приказок про мовленнєвий етикет; у висловлюваннях не наводить власні приклади фразеологічних зворотів, прислів'їв та приказок про мовленнєвий етикет.

Низький рівень (1-3 бали): учень володіє загальними формулами мовленнєвого етикету у найпростіших ситуаціях спілкування; вдало використовує ввічливі слова лише в окремих комунікативних ситуаціях; не може пояснити і не вживає у власних висловлюваннях фразеологічні звороти, прислів'я та приказки про мовленнєвий етикет.

Таблиця 1.6

Результати сформованості фонетико-орфоепічної компетенції

учнів 3-4 класів (у %)

Фонетико-орфоепічна компетенція						
Класи	Показники	Нормативна вимова звуків	Мовний розбір	Мовне конструювання	Виразність мовлення	Загальний рівень сформованості фонетико-орфоепічної компетенції
3К	високий	100,0	0,0	0,0	6,4	1,6
	достатній	26,3	16,4	26,6	27,2	24,1
	задовільний	46,4	40,7	38,1	41,8	41,8

	НИЗЬКИЙ	27,3	42,9	35,3	24,6	32,5
--	---------	------	------	------	------	------

Продовження таблиці 1.6

3Е	високий	0,0	0,0	0,0	7,6	1,9
	достатній	24,6	17,3	28,4	26,6	24,2
	задовільний	48,2	42,2	39,2	41,6	42,8
	низький	27,2	40,5	32,4	24,2	31,1
4К	високий	0,0	0,0	0,0	7,2	1,8
	достатній	28,4	19,5	31,7	25,2	26,2
	задовільний	45,9	42,3	39,1	43,2	42,6
	низький	25,7	38,2	29,2	24,4	29,4
4Е	високий	0,0	0,0	0,0	8,6	2,2
	достатній	29,4	20,4	27,4	23,8	25,3
	задовільний	46,2	44,5	40,3	42,5	43,4
	низький	24,4	35,1	32,3	25,1	29,2

Загальний рівень сформованості кожного критерію (фонетико-орфоепічна, лексична, граматична, діалогова та комунікативна компетенції) $X_{\text{сер}}$ на кожному з рівнів (високому, достатньому, задовільному, низькому) визначаємо як середнє значення всіх його показників:

$$X_{\text{сер}} = (P_1 + P_2 + \dots + P_N) / N$$

де N – кількість показників, $P_1, P_2, \dots, P_N$ – відсоток учнів з усіх п'яти шкіл західного регіону, які володіють відповідним рівнем знань з кожного показника згідно означеного критерію.

Аналіз рівнів навчальних досягнень молодших школярів із таблиці 1.6 продемонстрував, що на початок експерименту учні не виявили високого рівня сформованості фонетико-орфоепічної компетенції з наступних показників: нормативної вимови звуків, мовного розбору, мовного конструювання. Найкращими були результати з мовленнєвої виразності: високого рівня досягли відповідно 6,4% учнів у 3К класах, 7,6% у 3Е класах, 7,2% у 4К класах, 8,6% у 4Е класах. На другому місці за результатами успішності виконання завдань учні продемонстрували приблизно однаковий рівень знань з показників нормативної вимови звуків: достатній рівень зафіксовано у 26,3% 3К класів; 24,6% у 3Е класів; 28,4% учнів у 4К ; 29,4% у

4Е класів та мовного конструювання: достатній рівень виявили 26,6% учнів 3К класів; 28,4% 3Е класів; 31,7% 4К класів; 27,4% 4Е класів.

Найважчими для учнів були завдання, що виявляли вміння мовного розбору, відповідно лише 16,4% учнів 3К класів, 17,3% 3Е класів, 19,5% 4К і 20,4% учнів 4Е класів досягли достатнього рівня сформованості знань з показника мовного розбору.

Найбільший відсоток учнів виконали завдання за всіма показниками на задовільному рівні, значна частина учнів залишилася на низькому рівні сформованості фонетико-орфоепічної компетенції. Так, на низькому рівні залишилися 32,5% учнів 3К класів, 31,1% - 3Е класів, 29,4% - учнів 4К класів, 29,2% - 4Е класів.

Зауважуємо, що до вправ на опрацювання фонетико-орфоепічної компетенції ми добирали ту лексику, яка зазнала деформації в усному та писемному мовленні учнів. Виконуючи вправи щодо показника нормативної вимови звуків, учні повинні були на місці трьох крапок поставити потрібні букви. Учні припускалися таких помилок у вимові: *щавей, цвах, зора, стил, викно, гілле, жунка, хлопец, кунь, вул, хітрість* (3 класи); *збіжжє, вулиця, хверма, холодец, лижко, коричньовий, муст, мицний* (4 класи) - орфограма «вимова твердих та м'яких приголосних»; *вирба, виселий, памідори, стиповий, пикучий* (3 клас); *улюбланий, стижки, вибачиння, малако, зузуля, галава, кужух* (4 клас) – орфограма «вимова наголошених та ненаголошених голосних»; *гудзик, дошнь, черга, тружусь, збан, гедзь, гринджоли, шовк, червоний, гриб, жерело* (3 клас) – відпрацювання вимови шиплячих [ж],[ч],[ш], фрикативних [дж], [дз], дзвінкого [і] та проривного [г]; *кісьці, подрузьці, нізьці, мисьці, плясьці, каці, у коробоці, на руці* - орфограма «іменники жіночого роду Д.в. однини» (4 клас); *стешка, грип, дуп, стриш, каска, вутка* (3 клас) - орфограма «вимова приголосних у кінці складу»; *вуській, люцькій* (4 клас) - орфограма «вимова суфіксів прикметників».

Виконуючи завдання з показника мовного розбору слів, учні виявили помилки в орфограмах: правопис слів із ненаголошеними [е],[и] в коренях; уживання апострофа перед я, ю, є, ї; перенос слів з апострофом після префікса (3 класи); вимова та написання слів із звукосполуками дж, дз; подовження приголосних, вимова і правопис прикметників із суфіксами -ськ-, -зьк-, -цьк-; вимова і правопис дієслів на -ся (4 класи).

Щодо перевірки знань з показника мовного конструювання, учні переважно добирали лексику іншомовного походження: *процент, радіо, район, ракета, ребус, кросворд, ларьок, лабіринт* (3 класи); *газ, газета, гітара, гараж, граната, гонщик, джунглі, джаз* (4 класи). Третина учнів не змогли співставити слова з поданими схемами.

Дещо кращими були результати щодо показника мовленнєвої виразності, хоча четверта частина учнів неправильно наголошували слова: *зароблю, кажу, чотірнадцять, навчання; предмет, приятель, виразний, читання* (3 клас); *говорю, мені, веде, загадка; середина, новина, випадок, український* (4 клас).

Результати виконання завдань щодо перевірки засвоєння лексичної компетенції подаємо у таблиці 1.7.

Таблиця 1.7

**Результати сформованості лексичної компетенції
учнів 3-4 класів (у %)**

Лексична компетенція					
Класи	Показники Рівні сформованості знань	Володіння семантикою слова	Обізнаність з етимологією власне української лексики	Багатство словникового запасу	Загальний рівень сформованості лексичної компетенції
3К	високий	0,0	0,0	6,1	2,0

	достатній	36,5	14,3	32,3	27,7
	задовільний	43,8	56,8	47,2	49,3
	низький	19,7	28,9	14,4	21,0

Продовження таблиці 1.7

3Е	високий	0,0	0,0	8,3	2,8
	достатній	37,6	16,8	33,9	29,4
	задовільний	46,2	57,1	44,9	49,4
	низький	16,2	26,1	12,9	18,4
4К	високий	0,0	0,0	8,7	2,9
	достатній	34,8	14,8	35,1	28,2
	задовільний	45,9	53,7	42,6	47,4
	низький	19,3	31,5	13,6	21,5
4Е	високий	0,0	0,0	9,9	3,3
	достатній	32,4	16,6	31,7	26,9
	задовільний	47,2	53,5	45,3	48,7
	низький	20,4	29,9	13,1	21,1

Як видно з таблиці, учні контрольних та експериментальних класів не виявили високого рівня сформованості знань згідно показників володіння семантикою слова та обізнаністю з етимологією власне української лексики. Невеликий відсоток учнів змогли досягти високого рівня на показнику багатство словникового запасу: 6,1% учнів 3К класів, 8,3% - 3Е класів, 8,7% - 4К класів, 9,9% - 4Е класів. Найнижчими були результати під час виконання завдань, пов'язаних з поясненням етимологічного походження слів: задовільного рівня сформованості досягли 56,8% учнів 3К класів, 57,1% - 3Е класів, 53,7% учнів 4К класів, 53,5% - 4Е класів; на низькому рівні залишилося 28,9% учнів 3К класів, 26,1% - 3Е класів, 31,5% - 4К класів та 29,9% - 4 Е класів.

Результати загального рівня сформованості лексичної компетенції на констатувальному етапі експерименту були такі: високого рівня сформованості знань досягли 2% учнів 3К, 2,8% - 3Е, 2,9% - 4К, 3,3% - 4Е класів; достатнього – 27,7% - 3К, 29,4% - 3Е, 28,2% - 4К, 26,9% - 4Е класів; задовільного – 49,3% - 3К, 49,4% - 3Е, 47,4% - 4К, 48,7% - 4Е класів; на

низькому рівні сформованості лексичної компетенції залишилися 21% учнів 3К, 18,4% - 3Е, 21,5% - 4К та 21,1% учнів 4Е класів.

У першому завданні щодо перевірки показника володіння семантикою слова учням 3 класу потрібно було з'ясувати, яке значення (пряме чи переносне) мають словосполучення. З цим завданням учні частково впоралися, хоча зустрічалися помилки, і до переносного значення учні зараховували словосполучення: *темна ніч, вогка земля, вишневий садок*; до прямого: *железна витримка, веселий потічок, сонячна посмішка*.

Учням 4 класу пропонувалося завдання: розподілити слова у дві колонки, визначити запозичену та власне українську лексику. Це завдання учні виконали на середньому рівні, помилково зараховували до власне українських слів таку лексику, як: *арена, велосипед, космонавт, таксі, аеродром*.

У наступному завданні учням пропонувалося пояснити зміст фразеологічних словосполучень. Значення багатьох із них виявилось незрозумілим, наприклад: *пасти задніх – пасти качок, впасти на ноги, пасти задом; бачили очі, що купували – ковбасу, зошити, хочеться багато купити; пекти раки – сердитися, варити раки, людина змінюється; клювати носом – дзьобати, кричати, їсти, не дихать (3 клас); ловити вітер в полах – ходить, роздягається, бігти, холодно, розсіяний, танцює; ні в тин ні в ворота – не можна вийти, стояти, нерозумний; дерти носа – ставити себе крутим, діловий, не дивитись під ноги; дати ногам волю – одехнути, сидіти; за царя Гороха – ой, забувся казка є така; опустити руки – нічо, хворий, це коли болять руки, помер (4 клас).*

При перевірці показника обізнаності з етимологією власне української лексики учні виявили незнання лексичного значення українознавчих слів та невміння пояснити їх етимологічне походження: так, слово *жупан* учні називали: *штани, ковта*; *намисто* – *це буси*; *кирея* - *це крейда*, значення слів *дукач та кадіб* учням виявилось невідоме (3 клас); *кацавейка* – *це якась канарейка*; *танок* – *це веранда*; *маківник* - *той, що збирає мед*; *юпка* – *це*

спідниця; до слова *бунчук* учні не змогли підібрати ніякого відповідника (4 клас).

Помилковим було виконання наступного завдання – згрупувати слова тематично. Найлегшими для групування були слова, що називали українські національні страви. Найважчими – тематичні групи слів на позначення посуду, народних символів.

У завданнях для перевірки показника багатства словникового запасу з'ясовувалися лексичні уміння та навички: для 3 класу – дібрати антоніми до прикметників, для 4 класу - синоніми до поданих слів. У відповідях учнів зафіксовано такі помилки: *доброзичливий – жадний, нахабний, скупий, щедрий, паганий; кволий – хворий, некволий, больний, здоровий; міцний – в'ялий, крихкий, неміцний; боязкий – бойовий, небоязкий, темний* (3 клас). Передбачалися правильні відповіді такі: *доброзичливий – неприязний; кволий – жвавий, міцний – слабкий, безсилий; боязкий – безстрашний*. Учні 4 класу до поданих слів добирали такі синоніми: *збентежитися – розхвилюватися, злякатися, розізлитися; шанувати – доглядати, уважати, хвалити, захищати; горизонт – повітря, дорога, забор, земля; гомінкий – крикливий, писклявий, непосидючий; тьмянний – корічньовий, темний, світлий, сірий*.

Наступною вправою ми перевіряли вміння учнів до поданих слів добирати нормативну лексику. Констатуємо той факт, що значна частина учнів залишили без змін такі слова: *пірожане, катлети, заре, мона, в єї, канєшно, слідуєчий* (3 клас); *лучче, сьодні, тії олівці, всьо равно* (4 клас). Рівень володіння граматичною компетенцією відображено у таблиці 1.8.

Як свідчать дані таблиці 1.8, рівень сформованості граматичної компетенції має кращі результати згідно показника морфемної вживаності у мовленні. Так, високого рівня сформованості граматичної компетенції згідно з означеним показником досягли 12,4% учнів 3К, 14,6% - 3Е, 13,4% - 4К і 14,3% - 4Е класів; достатнього – 28,2% учнів 3К, 29,2% - 3Е, 29,1% - 4К, 24,9% - 4Е класів; задовільного – 41,2% - 3К, 36,6% - 3Е, 37,4% - 4К, 41,2% -

4Е класів, на низькому рівні залишилися 18,2% учнів 3К, 19,6% - 3Е, 20,1% - 4К і 19,6% - 4Е класів.

Найнижчими виявилися результати під час виконання завдань згідно показника синтаксичної структури мовлення: на високому рівні не виявлено жодного учня, достатнього рівня досягли 20,2% учнів 3К, 22,1% - 3Е, 21,3% - 4К, 18,6% - 4Е класів; на задовільному рівні перебували 45,3% учнів 3К, 48,1% - 3Е, 47,9% - 4К, 47,6% - 4Е класів, на низькому рівні залишилася приблизно третина учнів – 34,5% учнів 3К, 29,8% - 3Е, 30,8% - 4К, 33,8% - 4Е класів.

Таблиця 1.8

**Результати сформованості граматичної компетенції
учнів 3-4 класів (у %)**

Граматична компетенція					
Класи	Показники	Морфемна вживаність у мовленні	Морфологічна нормативність мовлення	Синтаксична структура мовлення	Загальний рівень сформованості граматичної компетенції
	Рівні сформованості знань				
3К	високий	12,4	6,2	0,0	6,2
	достатній	28,2	23,8	20,2	24,1
	задовільний	41,2	44,2	45,3	43,5
	низький	18,2	25,8	34,5	26,2
3Е	високий	14,6	7,6	0,0	7,4
	достатній	29,2	22,6	22,1	24,6
	задовільний	36,6	43,7	48,1	42,8
	низький	19,6	26,1	29,8	25,2
4К	високий	13,4	5,8	0,0	6,4
	достатній	29,1	23,4	21,3	24,6
	задовільний	37,4	44,4	47,9	43,2

	низький	20,1	26,4	30,8	25,8
4Е	високий	14,3	6,2	0,0	6,8
	достатній	24,9	22,1	18,6	21,9
	задовільний	41,2	44,6	47,6	44,5
	низький	19,6	27,1	33,8	26,8

Загальний рівень сформованості граматичної компетенції виглядав так: найменший відсоток учнів досягли високого рівня, відповідно 6,2% 3К, 7,4% 3Е, 6,4% 4К, 6,8% 4Е класів; достатнього – 24,1% 3К, 24,6% 3Е, 24,6% 4К, 21,9% 4Е класів; задовільного рівня – більша третина учнів – 43,5% 3К, 42,8% 3Е, 43,2% 4К, 44,5% 4Е класів; на низькому рівні зафіксовано 26,2% учнів 3К, 25,2% 3Е, 25,8% 4К і 26,8% 4Е класів.

Перевіряючи володіння учнями **граматичною компетенцією**, відзначимо, що учні краще впоралися із завданнями показника морфемної вживаності у мовленні, хоча результати були невисокими: більша половина учнів перебували на задовільному та низькому рівнях засвоєння знань щодо теми «Будова слова».

Гіршими були результати завдань з показника морфологічної нормативності мовлення. Учні допускали помилки при відмінюванні іменників у родовому відмінку множини: *хатей, селів, рушнику*, і навіть іменник *совість* поставили у формі множини – *совістей*; плутали рід прикметників *гарне кошильок, дерев'яне стил* та часові форми дієслів: *буду сміяця, вже буюсь, плечу* (від дієслова *плекати*) (3 клас). Учні 4 класів виявили необізнаність у відмінюванні іменників чоловічого роду з основою на -р у давальному та місцевому відмінках однини: *тесляра, муляра, лікаря, чоботару, столярю*; іменників жіночого роду з нульовим закінченням в орудному відмінку однини: *тіней, ночі, честі, ніжності*.

Найнижчими виявилися результати завдань з показника синтаксичної структури мовлення, де потрібно було встановити зв'язок слів у реченнях, пояснити розуміння прислів'їв та дібрати до речень подані схеми. Наводимо типові відповіді учнів: «*Не купуй kota в мішку – це можна купити порвату одежу або ше шось або коли тобі кажуть: купи мого кролика, мій луччій і*

приносиш цей мішок додому, а там – кіт!»; «Від теплого слова і лід розмерзає – коли мама сидить похмура, а ти кажеш їй: „Ти красива! Я тебе люблю!»; «І сила перед розумом никне – якщо ти сильний, це ще не означає ніщо, бо треба мати і розум, умілість і виховання»; «Заздрив від чужого щастя сохне – якщо у тебе немає такої одежки або такого велосипеда як у когось»; «Згаяного часу і конем не доженеш – якщо ти щось згаяв, щось зробив пагане, то його змінить вже не мона»; «Хотів минути пень, та й наїхав на колоду – якщо ти пішов загрибати листя, а там його багато напало ...».

Результати виконаних завдань на з'ясування володіння учнями діалоговою компетенцією продемонстровано у таблиці 1.9.

Таблиця 1.9

**Результати сформованості діалогової компетенції
учнів 3-4 класів (у %)**

Діалогова компетенція					
Класи	Показники Рівні сформованості знань	Уміння вести діалог	Уміння будувати репродуктивні висловлювання	Уміння будувати творчі висловлювання	Загальний рівень сформованості діалогової компетенції
3К	високий	15,4	22,0	7,6	11,7
	достатній	26,3	23,6	19,7	23,2
	задовільний	38,6	41,7	47,4	42,5
	низький	19,7	22,7	25,3	22,6
3Е	високий	16,1	11,6	8,2	12,0
	достатній	26,2	23,7	23,2	24,4

	задовільний	40,9	45,8	41,8	42,8
	низький	16,8	18,9	26,8	20,8
4К	високий	14,0	12,3	8,4	11,6
	достатній	28,4	25,6	22,3	25,4
	задовільний	39,2	45,9	45,7	43,6
	низький	18,4	16,2	23,6	19,4
4Е	високий	15,6	12,9	9,3	12,6
	достатній	28,3	23,1	21,4	24,3
	задовільний	37,0	48,4	44,6	43,3
	низький	19,1	15,6	24,7	19,8

Як засвідчують результати, наведені у таблиці, володіння діалоговою компетенцією учнів здійснювалось виконанням завдань за трьома показниками. Найкращими були результати з показника уміння ведення діалогу з партнером, так високий рівень навчальних досягнень продемонстрували 15,4% учнів 3К, 16,1% - 3Е, 14% - 4К, 15,6% - 4Е класів, достатній – 26,3% 3К, 26,2% - 3Е, 28,4% - 4К, 28,3% - 4Е; задовільний – більша третина учнів – 38,6% учнів 3К, 40,9% - 3Е, 39,2% - 4К, 37% - 4Е класів.

Найгіршим показником володіння діалоговою компетенцією є уміння будувати творчі висловлювання. Учні виявили наступні результати: високий рівень засвідчили 7,6% учнів 3К, 8,2% - 3Е, 8,4% - 4К, 9,3% - 4Е класів; достатній рівень - 19,7% учнів 3К, 23,2% - 3Е, 22,3% - 4К, 21,4% - 4Е класів; задовільний рівень – 47,4% учнів 3К, 41,8% - 3Е, 45,7% - 4К, 44,6% - 4Е класів; на низькому рівні залишилося 25,3% учнів 3К, 26,8% - 3Е, 23,6% - 4К, 24,7% - 4Е класів.

Загальний рівень сформованості діалогової компетенції на констатувальному етапі експерименту відображено у наступних даних: на високому рівні сформованості діалогової компетенції перебували 11,7% учнів 3К класів, 12% - 3Е, 11,6% - 4К, 12,6% - 4Е класів; на достатньому – 23,2% - 3К, 24,4% - 3Е, 25,4% - 4К, 24,3% - 4Е класів; на задовільному – 42,5% - 3К, 42,8% - 3Е, 43,6% - 4К, 43,3% - 4Е класів; на

низькому рівні зафіксовано 22,6% - 3К, 20,8% - 3Е, 19,4% - 4К, 19,8% - 4Е класів.

Перевірка рівня засвоєння діалогової компетенції засвідчила, що на першому місці щодо сформованих умінь є показник уміння вести діалог. Проте у діалогічних єдностях учнів ми засвідчили таку проблему: мовлення школярів одноманітне, насичене русизмами, мовними покручами та місцевою говіркою, речення мають незавершену структуру, у них практично відсутні етикетні формули. Учні склали діалоги на запропоновані теми, наводимо деякі зразки відповідей:

Діалог на тему: «В іграшковому магазині»:

- *Добрий день! А які у вас є іграшки?*
- *Ось тут, дивися.*
- *Що у вас є: трансформери, чи... кароче... конструктори?*
- *Неа, тільки машинки.*
- *Ну то дайте. Скільки? А задача є?*
- *Є, на!*
- *Спасіба. До побачення. (3 клас).*

Діалог на тему: «Проїзд у тролейбусі»:

- *Добрий день, бабуся, сідайте будь ласка.*
- *Ой, дякую! А тобі не вашко буде стоять?*
- *Неа, я всірамно на наступній остановці вихожу.*
- *Я тоже. Пайлі разом. (4 клас).*

Діалог «Запрошення до зоопарку».

- *Ти вільний зараз?*
- *Да.*
- *То пайлі в зоопарк, в мене є 2 квитка.*
- *Класно, то йдем.*
- *Диви, скільки тут тварин!*
- *Ондо бегемот!*
- *А ондо жирафа!*

- *Мені тожє подобаєця!* (4 клас).

Наступним показником перевірки рівня сформованості діалоногічної компетенції було з'ясування умінь учнів будувати репродуктивні висловлювання: переказати улюблене оповідання чи українську народну казку або переглянутий пригодницький кінофільм (мультфільм). Наводимо деякі зразки відповідей:

Репродуктивне висловлювання на тему: «Обмін враженнями від переглянутого пригодницького кінофільму»:

«Я бачив «Термінатор – 2» з гоблінським переводом. Тікі першу часть не помню. У того термінатора були не жилізні кості, а жидкі і його мона було вбить, якщо тікі вкінеш у гарячу лаву і тоді він зникне. От іде він у торговельний центр, а там його вже жде ізобретатель і хтів на його огранічителя поставить, щоб вбить...» (4 клас).

Найгіршими були результати з показника уміння будувати творчі висловлювання: *«Не одежа красить людину, а добрі діла, я розумію це так, шо якщо ти прийшов до школи модний, красиво одітий, але брешеш, то всьо равно с тобою не будуть крепко дружити. А якщо ти пришов розумний, то тоді будуть».* (4 клас).

Аналіз діалогів, репродуктивних та творчих висловлювань свідчить про низький рівень обізнаності учнів з українознавчою, експресивною лексикою, етимологією, фразеологією. Зміст речень має незавершену структуру, мовлення учнів примітивне, насичене мовними огріхами.

Важливе значення для розвитку лінгвоукраїнознавчої компетенції молодшого школяра має етика мовленнєвого спілкування. За допомогою форм мовленнєвого етикету учні збагачують свій активний словниковий запас, оволодівають правильною звуковимовою слів, уживанням граматичних форм.

Результати виконаних завдань щодо з'ясування володіння учнями комунікативною компетенцією наводимо у таблиці 1.10.

Таблиця 1.10

**Результати сформованості комунікативної компетенції
учнів 3-4 класів (у %)**

Комунікативна компетенція				
Класи	Показники	Володіння етикетними нормами	Наявність ініціативності спілкування	Загальний рівень сформованості комунікативної компетенції
	Рівні сформованості знань			
3К	високий	3,2	0,0	1,6
	достатній	19,6	18,2	18,9
	задовільний	48,7	50,1	49,4
	низький	28,5	31,7	30,1

Продовження таблиці 1.10

3Е	високий	3,4	0,0	1,7
	достатній	22,1	19,5	20,8
	задовільний	47,7	52,3	50,0
	низький	26,8	28,2	27,5
4К	високий	2,8	0,0	1,4
	достатній	24,8	20,4	22,6
	задовільний	45,8	49,4	47,6
	низький	26,6	30,2	28,4
4Е	високий	3,0	0,0	1,5
	достатній	23,8	21,8	22,8
	задовільний	47,3	51,1	49,2
	низький	25,9	27,1	26,5

Рівень володіння комунікативною компетенцією перевірявся шляхом виконання завдань згідно показників: володіння етикетними нормами (ці завдання учні виконали краще і виявили наступні результати: на високому рівні сформованості комунікативної компетенції зафіксовано незначний відсоток учнів: лише 3,2% учнів 3К, 3,4% - 3Е, 2,8% - 4К, 3% - 4Е класів, на

достатньому – 19,6% учнів 3К, 22,1% - 3Е, 24,8% - 4К, 23,8% 4Е класів; на задовільному – 48,7% учнів 3К, 47,7% - 3Е, 45,8% - 4К, 47,3% - 4Е класів; на низькому – 28,5% учнів 3К, 26,8% - 3Е, 26,6% - 4К, 25,9% - 4Е класів. Гіршими виявилися результати під час перевірки показника наявності ініціативності спілкування: на високому рівні не виявлено жодного учня; на достатньому рівні перебували 18,2% учнів 3К класів, 19,5% - 3Е, 20,4% - 4К, 21,8% - 4Е класів; задовільний рівень продемонструвала більша половина учнів: 50,1% учнів 3К, 52,3% - 3Е, 49,4% - 4К, 51,1% - 4Е класів; низький рівень – третя частина учнів: 31,7% учнів 3К, 28,2% - 3Е, 30,2% - 4К, 27,1% - 4Е класів.

Загальний рівень сформованості комунікативної компетенції був таким: високий рівень виявлено у незначного відсотка учнів: 1,6% учнів 3К, 1,7% - 3Е, 1,4% - 4К, 1,5% - 4Е класів; достатній рівень продемонстрували – 18,9% учнів 3К, 20,8% - 3Е, 22,6% - 4К, 22,8% - 4Е класів; задовільний рівень – 49,4% учнів 3К, 50% - 3Е, 47,6% - 4К, 49,2% - 4Е класів; низький рівень – 30,1% учнів 3К, 27,5% - 3Е, 28,4% - 4К, 26,5% - 4Е класів.

Щоб перевірити обсяг знань з показника володіння етикетними нормами, учням потрібно було до кожної мовленнєвої ситуації дібрати відомі їм формули мовленнєвого етикету. Високим рівнем обізнаності з етикетними висловами ми вважали той об'єм знань, який вміщений у додатку Б.

Результати виконання цього завдання ілюструються даними, наведеними в таблиці 1.11.

Таблиця 1.11

Рівень обізнаності молодших школярів із формулами мовленнєвого етикету (у %)

Показник вживання формул мовленнєвого етикету	Класи	
	3	4
• звертання	51	57
• побажання	32	35
• прощання	53	55

• вибачення	39	42
• комплімент	23	29
• подяка	42	48
• прохання	29	34
• відмова	17	21
• співчуття	19	23
• втішання	11	14
• пропозиція	10	12
• запрошення	27	34
• похвала	23	31
• привітання	31	42
• порада	22	25
• згода	15	17

Причиною таких показників є нерозуміння деяких увічливих слів типу (*перепрошую, даруйте, зробіть люб'язність, не варто, дозвольте відкланятися*). Подібні етикетні вирази відсутні у мовленні молодших школярів, натомість спостерігаються найпростіші і загальноживані (*добрий день, привіт, вибач, спасибі*).

Слід зауважити, що на мовленнєвий етикет мешканців Івано-Франківської, частково – Тернопільської областей суттєво вплинула говірка гуцулів, бойків, покутян, що відобразилося на формах звертань, які побутують і сьогодні (*стрийко, вуйко, вуйна, тета, цьоця, легіник*). Характерним для мовлення західного регіону є елементи підкресленої гречності, які були запозичені від сусідів-поляків і повертаються в ужиток такі давні форми звертань як: (*добродію, пане, панно*). На відміну від вищезазначених, у Рівненській та Волинській областях часто вживаними є русифіковані звертання: *Ваня, Вася, Коля, Лена, Міша*.

Найчастіше учні припускалися помилок у звертаннях під час уживання кличної форми іменників, де відбувається чергування приголосних в основі (*шпаче, юначе*), в іменах по батькові (*Олександрє Юрійовичу, Олено Миколаївно, Надіє Петрівно*).

Позитивним у мовленні учнів західного регіону є звертання на «Ви», рідковживаним є займенник «ти», що частіше спостерігається в південних

областях України (вплив російськомовного населення). Майже не чути поширеного на сході «*здрастуйте*» (вплив старослов'янської мови і спільність із російським відповідником).

Основними формами подяки в мовленні учнів західних областей є слово «*дякую*» і підсилені сполуки типу: «*красно (красенько) дякую*», «*файно дякую*», «*гарно дякую*», «*дуже дякую*» (Івано-Франківська, Львівська обл.), спостерігається спільна з російською мовою форма подяки «*спасибі*» (від спаси Бог), а подекуди деформоване «*спасібо*» (Рівненська, частково Тернопільська, Волинська обл.).

У західному регіоні України часто вживаним є вираз «*Дай Боже*», рідше «*Най боронить Бог*» (Тернопільська, Львівська обл.), вигуки «*бігме*», «*мой*», «*ади*», «*ади*» (Івано-Франківська обл.).

Так, виконуючи завдання щодо показника володіння етикетними формулами, учні переважно називали такі етикетні вислови: звертання: *скажіть, допоможіть, покажіть*; побажання: *вітаю, щоб було в тебе все найкраще, щоб учівся добре, слухався*; прощання: *бувай, пака*; вибачення: *вибач міні, я не хотів*; подяку: *спасибі, дякую*; прохання: *дай мені будь ласка*; відмову: *ні, не треба, я не хочу*; запрошення, похвалу: *ти дуже розумний, маладеці*; привітання: *вітаю тебе*; згоди: *да, так*; з труднощами учням давалися ситуації співчуття, втішання, пропозиції, поради, компліменту, лише поодинокі учні змогли навести до цих ситуацій приклади. На запитання: «Яку роль в житті людини виконують чарівні слова?» учні відповідали таким чином: «*Без їх не мона обійтися*».

Нижчими були результати виконаних завдань з показника наявності ініціативності спілкування. Наводимо деякі з них.

Діалог на тему: «Вибачення перед мамою за скошений негарний вчинок».

- *Мама, вибач мене!*
- *Що ти вже там зробив?*
- *Я побив миску нечаянно!*

- *А як ти єї побив?*
- *Я поскользнувся і впав.*
- *Ну добре, я тебе вибачаю, тікі шоб більше такого не було (4 клас).*

Діалог на тему: «Знайомство з новеньким учнем у класі»

- *Привіт! Будем знайомі!*
- *Привіт? Ти, звідки?*
- *Я з Ровного!*
- *Як тебе звати?*
- *Вадім.*
- *А, ясно, а мене Сірожса. А шо ти любиш робити?*
- *Збирають наклейкі!*
- *Понятно. А якійсь спорт?*
- *Оджиматися.*
- *Хочеш, сідай зо мною.*
- *Добре, посувайся (4 клас).*

Зміст прислів'їв учні пояснювали таким чином: *«Умій сказати, умій і змовчати. Це якщо шось лишне скажеш, то можеш людину образити, до душевного ростройство довести...»*; *«Рана загоїться, зле слово – ніколи. Рана так якби загоїться, а зле слово залишиться на все життя. Людина може держати обіду, шо ти образив єї»* ; *«Більше діла – менше розмов. Треба не сидіти на кріслі і не роздумувати, а діло робити»* (3 клас).

«Роботящі руки гори вернуть – коли ти всьо зробив дома, то не лєнькі сидіти і тєліка дивица, а допомогти ше й сусідам». *«У нього стільки правди, як у решеті води – в решеті вода не може затримуватя. Значить у його немає теї правди»*.(4 клас). Учні не змогли пояснити смисл вислову *«Покора стіну пробиває»*.

На третьому (продуктивно-творчому) етапі перевірки мовленнєвих умінь учням пропонувалося написати творчу роботу на тему *«Як я проводжу свій вільний час»*, метою якої було перевірити наявність мовних деформацій.

У письмових роботах учнів зафіксовано такі **лексичні помилки**:

Мовні покручі: «мені наравиця їздить на ровері»; «лудше м'ясо»; «не можу прайти»; «поскідав одежу»; «ми всігда літом відихаємо на морі»; «на Паску крашу яїчка»; «ненарошком провалилася»; «говорючий»; «голопці»; «жалізо»; «ми накрасили ньогті, витерли їх жидкостю, а потім ше взяли дікалона – отаку пакусть ми робили, коли мами нема дома»; «піссят»; «я повтораю»; «ми вернулися з Ровного»; «тепера»; «скікі», «заре», «калишній», «скікі», «нічо», «сьодні», «тяне», «трудоовиті руки», «тухлі»(туфлі), «вісіля», «буличкі», «фустка» (хустка), «жикет», «вирмишеля», «червоне платє», «блюска і сподниця», «найлудше», «ходимо в центер», «получасця», «образумитися», «мона», «олюблине св'ято», «відихаємо», «пагано», «роззява».

Мовна говірка: «потому піду до тітки»; «кут сяде на пичі»; «ку'плю смитану, а ще кубасу»; «в него є файна машина»; «тогда я піду до не'го» (тоді я піду до нього); «до меї доми їден кілометр від школи, а до бабиної – штири»; «я замітаю підлогу, гудую курей, крулів, а потім легаю спати»; «дивлюся у викно»; «у меї баби велика градка і ми пололи довгі радки бурака»; «тато ходе на роботу і казав, шо купе міні коп'ютера»; «я даю найбульшуму пурусяті їсти, він такий тувстий», «ми приходим додому, вся наша семня збирається за столом і ми пучинам їсти», «довирай другу»; «натер мозуля»; «я встаю, застиляю лішко, мию посут», «всьо тепера»; «я забрав був свої олівці»; «мете робити» (робитимете); «цвашок»; «сьвато»; «перевіраю»; «возьми».

Діалектизми: «я піду до склепу і куплю цукорки» (я піду до магазину і куплю цукерки), «одягну свої мешти» (взую свої туфлі); «взяв рискаль (лопату) і пушов копати бульбу»; «у нашому класі у каждой дівчини є заушници (сережки)»; «ми назначили времня, каждого дне в шеста годині вечіра ми збираємося з друзями»; «путня (відро) води»; «оп'єть виділа», «допіру» (зараз); «уфатив» (схопив); «тоту» (цю); «тертиця» (дошка); «вони аби-сь сміяли з мене» (сміялися); «товар» (худоба); «вп'ять» (знову);

«на ню» (на неї); «піроги з бульби і Грибову зупу», «коли на столі стоїть кутя, то під ню кладуться гроші».

Русизми: «риженькій котік», «протівна собака», «я помагаю мамі стірати, утюжити, уборку в комнатах робити, а ще пиль витіраю», «міні дарять ілі ігрушки, ілі канхвети, ілі шикалаткі, а ще – пірожана», «міні подарили хрустального челавечка», «ми з братом ходим на ночовки і нам так харашо», «я увлекаюся комп'ютерними іграми, а ще люблю общатися з друзями», «мимо нашого дома їздять тралікі», «я горжуся своєю сім'єю, а ще двоюродною сестрою», «мій кот ходить то тудя то сюды», «ми з мамой ходим в кукальний тіатр», «я іграю в снєшкі»; «яка разніца»; «перед Паскою начинаєм білить забор»; «вже не помню»; «тато поїхав договарюватися»; «іграєм в заморашку, прятки»; «ботінкі»; «авсянка»; «обманцик»; «украшаємо йолку».

Граматичні помилки, які учні допускають при вживанні:

- **іменників:** «з мамой», «з двоюродной сестрой Ольгой», «до цього двора», «я дала Вікі цукерок», «вона не брала трубки», «я піду до родичу і до хреснів», «гутуємо багато їжи», «я дуже люблю подарунків, багато цукерків», «у мене є багато дядьок, тьотьок», «торгую клубнікой, картопльой», «купаємся на річкі», «пиріг з лимонним чаюм».

- **займенників:** «я допомагаю для свого тата», «я ним даю трави», «неї не було видно», «до неїної матери», «цьой», «пам'ятайте про її», «у кожной людини», «я слухаю неї», «цьой плафон ми купили в том році», «тої зими», «всею родиною», «на нашом дворі», «на мому ровері».

- **дієслів:** «ходю», «носю», «чистю», «їздю», «гратиса», «дивлюса», «смієтса», «дивитса», «їдять», «сидять», «кажут», «вивче», «пошов», «хожу», «лажу».

- **прикметників:** «ми станемо чемніші» (більш чемні); «самий гарний»; «у моїй сім'ї самий старший дідусь»; «люб'єзніша».

- **числівників:** «дві руці»; «бути самим першим»; «моя сім'я складається з одинадцятьох чоловік».

- **прислівників:** *«саме лучче», «всігда», «тута», «туда», «сюда», «додоми», «ніяк», «тільки», «бистро», «по-українські», «звидки», «нечаянно»; «даже»; «знов».*

Отже, як свідчать результати усних та письмових відповідей учнів, шляхи корекції мовленнєвих помилок мають бути реалізовані у навчально-виховному процесі, а тому для західного регіону потрібне всебічне розкриття проблеми вдосконалення українського мовлення як засобу формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів.

Таким чином, результати проведеного констатувального експерименту підтвердили думку, що недостатній рівень володіння фонетико-орфоепічною, лексичною, граматичною, діалоогогічною та комунікативною компетенціями, незнання власне українських слів, етимології, фразеології, етикетних висловів негативно відображається на загальному мовленнєвому розвитку учнів, гальмує процес формування лінгвоукраїнознавчої компетенції.

Висновки з першого розділу

1. Лінгвоукраїнознавча компетенція є базовою складовою компетентнісного підходу в сучасній педагогічній освіті, оскільки передбачає оволодіння учнями всіма видами компетенцій – ключових, галузевих та предметних. З'ясовано, що компетенція – це обов'язкова норма, вимога до підготовки школяра, а компетентність – це набута компетенція, це результат «надбання» учня.

2. Українознавчий підхід у процесі вивчення рідної мови має важливу роль, оскільки поживає, насичує процес навчання, сприяє збагаченню мислення та мовлення учнів, вихованню естетичних почуттів, підвищенню національної самосвідомості. Послідовне, систематичне використання завдань українознавчого спрямування призводить до самостійного та спонтанного продукування означених висловів у мовленні учнів, що значно

збагачує їх активний словниковий запас, формує стилістичне багатство та граматичну правильність мовлення.

3. Підвищенню рівня лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів початкових класів сприяє відбір та засвоєння національно-специфічної (власне української) лексики. Українознавчий матеріал допомагає активізувати словниковий запас учнів, прищепити осмислене ставлення до вивчення державної мови. Етимологічна робота є доречною на різних етапах уроку української мови, тому що через пояснення походження слова активізується велика кількість нових слів, що сприяє їх правильному використанню в усіх видах мовленнєвої діяльності.

4. Лінгвоукраїнознавчу компетенцію молодшого школяра визначаємо як цілісну інтегральну характеристику учня-комуніканта, який органічно поєднує в собі загальнонавчальні компетенції (фонетико-орфоепічну, лексичну, граматичну, діалонологічну та комунікативну). Формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів залежить від соціолінгвістичних та психолого-педагогічних факторів: зосередження уваги, спрямованості уваги та мовного чуття, пам'яті та творчого мислення.

5. Спостереження за мовленням учнів західного регіону України дало можливість виявити загальні деформації та ряд специфічних помилок в усному та писемному мовленні. Наявність мовних деформацій у мовленні школярів західного регіону залежить від багатьох чинників: соціального (проживання в умовах діалектного оточення), психологічного (свідомого та недбалого ставлення до власного мовлення) та лінгвістичного (недостатньої практичної спрямованості уроків української мови). Подолання явища інтерференції або змішування, уподібнення двох мов убачаємо у реалізації таких завдань: вивчення спільних та відмінних рис української та російської мов, порівнянні особливостей відмінювання слів в обох мовах; тренуванні правильної орфоепічної вимови; орієнтації на усну народну творчість, лексикографічні джерела та мову класиків.

6. Анкетування вчителів початкових класів виявило, що у школах західного регіону України відсутня система лінгвоукраїнознавчої роботи. Результати анкетування показали, що питання формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів – не досліджена проблема і проводиться в основному в позаурочний час, тоді як мала б застосовуватися на кожному уроці мови. Відповіді вчителів підтвердили, що більшість з них вважає за необхідне проводити роботу лінгвоукраїнознавчого спрямування, оскільки вона сприяє всебічному розвитку особистості школярів.

7. Аналіз програм та підручників з української мови засвідчив актуальність та нерозробленість проблеми формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів. Сучасні підручники з рідної мови, читання містять певну кількість українознавчого матеріалу, систему роботи над активізацією словникового запасу формулами мовленнєвого етикету, граматичними формами. Проте вчителі необізнані з методикою відбору українознавчого матеріалу, з етимологічним поясненням власне української лексики та специфікою опрацювання мовних невірностей, спричинених явищем інтерференції, наявністю діалектизмів, мовної говірки.

8. Проведений констатувальний зріз дав можливість виявити низький рівень сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції, з'ясувати причини недостатнього володіння етикетними нормами, нерозуміння значення власне української лексики, фразеології, невміння пояснити етимологічне походження слів, що знижує рівень формування комунікативних умінь та навичок. Діагностування кількісних та якісних показників констатувального етапу дослідження дозволило виокремити вихідні рівні сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції: високий, достатній, задовільний, низький.

Було зафіксовано, що високого рівня сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції (див. таблицю 2.7) досягли 4,6% учнів (3К) та 5,2% (3Е) класів і, відповідно, 4,8% учнів (4К) та 5,3% (4Е) класів. На достатньому рівні перебували 23,6% (3К) і 24,7% (3Е) та 25,4% (4К) і 24,2%

(4E) класів. Більшість учнів виявили задовільний рівень сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції, він досяг 45,3% учнів (3К), 45,5% (3Е) та 44,9% (4К) і 45,8% (4Е) класах. На низькому рівні залишилися 26,5% учнів 3К, 24,6% 3Е, 24,9% 4К, 24,7% 4Е класів.

Таким чином, аналіз методичної літератури та практики свідчить про актуальність поставленої проблеми формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів в умовах західного регіону.

Основні результати дослідження відображені у працях автора:[149], [151],[153],[154].

РОЗДІЛ II

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ЛІНГВОУКРАЇНОЗНАВЧОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ

Аналіз регіональних особливостей мовлення учнів Івано-Франківської, Тернопільської, Рівненської, Волинської, Львівської областей дозволив розробити систему вправ на подолання мовленнєвих деформацій (діалектизмів, інтерферентних, граматичних та стилістичних помилок). У другому розділі дисертаційного дослідження ми ставили завдання:

- 1) розробити критерії оцінювання щодо перевірки оволодіння учнями фонетико-орфоепічною, лексичною, граматичною, діалоговою, комунікативною компетенціями;
- 2) визначити типологію вправ щодо кожного критерію лінгвоукраїнознавчої компетенції;
- 3) перевірити результативність означеної методики у процесі навчання на уроках української мови в 3-4 класах.

2.1. Вихідні позиції організації експерименту

У формувальному експерименті ми ставили завдання: дібрати відповідний матеріал, розробити систему вправ з урахуванням типових мовленнєвих недоліків, спричинених діалектизмами та місцевою говіркою, що є поширеними на території західного регіону з метою усунення даних помилок з усного та писемного мовлення школярів.

Оскільки об'єктом нашого дослідження стало мовлення учнів Рівненської, Волинської, Тернопільської, Івано-Франківської та Львівської областей, виникла потреба описати говіркові особливості і визначити приналежність кожної області до певної групи говорів.

На території Рівненської та Волинської областей поширені північні говори, у яких є запозичення з російської, білоруської та польської мов.

Характерними морфологічними особливостями даних говорів є: нестягнена форма прикметників та займенників: *хорошая, добрийе*: закінчення є у іменниках середнього роду: *насі́нне*. Фонетичні особливості – ствердіння р: *расна, бурак*.

Івано-Франківська, Львівська та Тернопільська області належать до південно-західних говорів і мають запозичення з угорської, румунської, польської та словацької мов. Крім того, у цю групу говорів входять нашарування інших (закарпатський, бойківський, лемківський, гуцульський, волинський, подільський, покутсько-буковинський, надсянський, наддністрянський).

Питання впливу діалектизмів на нормативне мовлення стало предметом дослідження авторів: М.Доленка, В.Масальського, О.Текучова, С.Чавдарова, О.Шейніної, К.Ушинського.

Зокрема у 50-их роках М. Доленко у статті «Боротьба з діалектизмами в мові учнів шкіл західних областей України» [69] наголошує, що діалектні помилки є стійкими і потрібна спеціально розроблена методика, спрямована на подолання типових порушень у мові, що зустрічаються у південно-західних говорах УРСР.

С.Чавдаров оглядово розглянув питання впливу діалектизмів на усне та писемне мовлення учнів і зауважив, що дане питання важливе, тому що потрібне для оволодіння орфоепією української мови.

Методику викладання російської мови в умовах діалектного оточення суттєво збагатили праці О.Текучова [239],[240] та О.Шейніної [271].

У 60-70-их роках у вітчизняній методиці з'являється ряд праць з рекомендаціями щодо роботи над діалектизмами (автори: В.Грещук [53], М.Дорошенко [71], Г.Козачук[114], та Г.Мукан [177]). Це є спроби ввести рекомендації до деяких тем у курс методики викладання української мови, але, на жаль, вони набувають епізодичного, а не системного характеру.

Наше дослідження було зосереджено на вивченні особливостей мовлення учнів 3-4 класів, оскільки вважаємо, що у дітей саме цього віку більш розвинене мовлення, вони краще вміють будувати усні та письмові зв'язні висловлювання, які можна аналізувати.

Зазначаємо, що методика експериментально-дослідного навчання не порушувала поурочного планування вчителів початкових класів, проводилася на кожному уроці у вигляді окремого елемента і не перевищувала в середньому 10-15 хвилин, що дозволяло спрямувати решту часу уроку на виконання навчально-виховного плану згідно чинної програми.

Принципи організації експерименту:

Формуючи лінгвоукраїнознавчу компетенцію молодших школярів, акцентуємо увагу на таких напрямках роботи:

- 1) удосконалення фонетико-орфоепічної вимови та культури мовлення;
- 2) активізація словникового запасу учнів літературними нормами на лексичному рівні, збагачення мовлення власне українською лексикою, етимологією, фразеологією, формулами мовленнєвого етикету;
- 3) поетапне опанування граматичним матеріалом української мови;
- 4) тренування діалогових та комунікативних умінь та навичок.

На початковому етапі у процесі формування фонетико-орфоепічних умінь та навичок нами застосовувався прийом аудіювання. Учні слухали аудіозаписи зразкового мовлення, тренувальні вправи на нормативну вимову кожного звука, впізнавали, розрізняли та розуміли мовлення на слух, і як наслідок – відтворювали його в усному мовленні.

Учні сприймали на слух зразкове мовлення вчителя, слухали магнітофонні записи. На уроках використовувався прийом наслідування, відбувалася корекція вимови за характерними артикуляційними розбіжностями в обох мовах (звуки, що не існують, огубленість, вимова приголосних звуків). Даний прийом забезпечує багаторазове повторення

мовного зразка, відпрацювання нормативної вимови, що призводить до успішного відтворення мовного матеріалу.

У процесі роботи над фонетичним складом української мови вчитель має приділяти особливу увагу відмінностям в особливостях артикуляції окремих звуків, які притаманні тій чи іншій говірковій групі і відрізняються від нормативної вимови. Для цього необхідними є наочні таблиці, схеми, які постійно потрібно демонструвати учням.

Важливою також є робота над правильним наголошенням звуків.

Під час формування лексичних умінь та навичок ми вважали доцільним:

- використання наочного матеріалу, що підвищувало ефективність засвоєння виучуваного лексичного матеріалу, коли учні бачили яскраво виражене предметне значення, коли реальне демонстрування предмета поєднувалося з графічним зображенням слова;

- добір синонімів та антонімів, доречний у процесі вивчення нових лексем;

- з'ясування значення слова на основі контексту, коли воно сприймається через розуміння змісту речення чи тексту;

- розуміння значення слова через його внутрішню форму, що найчастіше використовується при тлумаченні значення власне української лексики.

Серед прийомів, що спрямовані на усунення явища інтерференції, надавали перевагу прийому зіставлення спільних та відмінних рис російської та української мов, який дозволив здійснити корекцію учнівського мовлення відповідно до загальноприйнятих норм української мови.

Для формування вмінь діалогової компетенції ми застосовували наступні вправи:

- аналітичні (спрямовані на відпрацювання фонетичних, орфографічних, граматичних умінь та навичок);
- конструктивні: підстановчі, трансформаційні;

- ситуативні.

Для формування навичок граматичної компетенції доцільними вважали наступні види вправ:

1) вправи, що сприяють усвідомленню, аналізу певного граматичного поняття (проблемно-пошукові завдання, завдання дослідницького характеру, вибіркові вправи, завдання на граматичний розбір);

2) вправи на заучування, запам'ятовування основних правил (заміна однієї форми слова іншою, вибір потрібної форми, змінювання та відмінювання слів);

3) продуктивні вправи, спрямовані на відтворення і застосування одержаних знань, сформованих умінь і навичок на практиці (творчі роботи, побудова діалогів, монологів, усних зв'язних висловлювань із використанням нормативних граматичних форм).

Досягнення вищезазначеної мети – формування лінгвоукраїнознавчої компетенції залежить від досконало підібраних методів та прийомів навчання.

Отже, нами застосовувалися наступні методи:

Пізнавально-навчальні:

1. Пояснювально-ілюстративний.
2. Проблемно-пошуковий.
3. Метод евристичної бесіди.

Тренувальні методи:

1. Імітаційно-наслідувальний.
2. Оперативний.
3. Комунікативно-творчий.

Методи перевірки та контролю набутих знань:

1. Опитування.
2. Оперативний.
3. Контрольно-комунікативний [251].

У процесі експериментального дослідження ми ставили на меті:

- укласти етимологічний словник-мінімум власне української лексики для учнів 3-4 класів;
- розробити ефективну методику опрацювання учнями 3-4 класів власне української лексики, яка необхідна для розуміння змісту українознавчих текстів (зразків усної народної творчості) та формуванню вмінь та навичок відтворювати їх у власних зв'язних висловлюваннях;
- розробити систему вправ, спрямовану на подолання явища інтерференції, діалектизмів, мовних покручів, стилістичних та граматичних неpravностей, натомість активізувати словниковий запас молодших школярів нормативними граматичними формами слів та основними виразами мовленнєвого етикету.

Основними принципами відбору власне українських слів ми вважали комунікативний та тематичний, згідно яких до словника включена та тематика для написання творчих робіт та формування зв'язних висловлювань, яка запланована лінгвоукраїнознавчою змістовою лінією у 3-4 класах.

Послідовність відбору українознавчих текстів була наступною. З художніх творів, посібників із народознавства, що включені до програми з уроків читання та рекомендовані для уроків позакласного читання, з підручників літератури добиралися засоби усної народної творчості, уривки з дитячого фольклору (колискові пісні, забавлянки, лічилки, мирилки, заклички, примовки, утішки, пестушки, загадки тощо).

В основу вправ на формування фонетичної компетенції покладено аналітико-синтетичний принцип (від звука до букви).

У способах керівництва навчально-виховним процесом ефективним є використання синтетичних вправ: звукобуквене конструювання, конструювання частин мови, конструювання речень.

Для подолання орфоепічних помилок пропонуємо активізувати роботу з усіма видами фонетичного розбору: звуковий, звукобуквений, звукове моделювання, звукобуквене коментування.

Для опанування навичок зв'язного нормативного мовлення в різноманітних мовленнєвих ситуаціях найбільш прийнятними є творчі вправи, які сприяють формуванню застосовувати набуті знання в уявних чи реальних ситуаціях.

Під час розробки експериментальної методики формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодшого школяра нами було враховано результати досліджень В.Онищука [181], М.Успенського [251], присвячені класифікації вправ. Так, М.Успенський виділяє в типології вправ такі чотири групи: 1) слухово-мовленнєві; 2) зорово-мовленнєві; 3) слухово-моторні; 4) зорово-моторні.

В основу розробленої типології вправ покладено наступні принципи:

- аналітико-синтетична діяльність;
- принцип ситуативності;
- репродуктивна діяльність.
- творче застосування знань;

Натомість В.Онищук пропонує поділяти вправи на: 1) попереднього або підготовчого характеру; 2) вступні; 3) тренувальні; 4) завершальні. Ця точка зору видається найбільш прийнятною для нашого дослідження.

Формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів здійснювалося комплексно, через взаємодію трьох компонентів:

- 1) опанування учнями базових понять про нормативність української мови;
- 2) активізацію та вдосконалення словникового запасу молодших школярів лексичними нормами, граматичними формами та формулами мовленнєвого етикету;
- 3) формування вмінь зв'язно і комунікативно виправдано висловлюватись у всіх видах, стилях, типах мовленнєвої діяльності.

Педагогічні умови формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодшого школяра в умовах західного регіону.

Для забезпечення ефективного розвитку лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів західного регіону було виокремлено такі педагогічні умови:

- створення україномовного середовища в загальноосвітній школі з урахуванням специфіки мовлення західного регіону України;
- інтеракція мовленнєвого українознавчого та соціокультурного компонентів у навчальному процесі початкової школи;
- поетапне впровадження сукупності методів творчого характеру, збагачення словникового запасу учнів лексикою українознавчої спрямованості;
- стимулювання в учнів оцінно-контрольних дій у процесі навчально-мовленнєвої діяльності.

Методика щодо корекції мовленнєвих деформацій в усному та писемному мовленні учнів початкових класів мала різне спрямування. Це залежало від того діалектного середовища, в якому була розташована школа. На території Рівненської, Волинської, частково Тернопільської областей зафіксовано великий відсоток русизмів, унаслідок чого нашим важливим завданням в експерименті було спрямувати увагу на ліквідацію явища інтерференції з мовлення учнів через урахування транспозиційних вправ: спостереження за мовними змінами, переклад з однієї мови на іншу, використання порівняльно-зіставного методу.

Метою експериментального дослідження було доповнення навчального матеріалу завданнями лінгвоукраїнознавчого спрямування. У школах Івано-Франківської та Львівської областей мовлення більш досконале і прояви інтерференції зустрічаються рідко, але тут простежуються відхилення від літературного варіанту у проявах діалектів, мовної говірки. В цьому випадку наша методика була націлена на редагування деформованих слів, речень, текстів, заміну цієї колоритної лексики літературними відповідниками.

Важливою умовою був принцип усвідомлення учнями де слово з помилкою, а де – нормативний варіант.

У роботі було враховано те, що навчальний процес щодо засвоєння нормативної літературної вимови є ефективним за умови забезпечення таких умов: засвоєння загальних відомостей про особливості говіркового оточення (діалектів, наріч), в яких перебувають школярі західного регіону; аналіз типових помилок говіркового характеру, що присутні в мовленні учнів; організації попереджувальної та роз'яснювальної роботи з учнями щодо дотримання основних вимог нормативності державної мови; постійного використання на уроках мови методики, спрямованої на корекцію та ліквідацію мовленнєвих деформацій, викликаних впливом інтерференції та діалектним оточенням; своєчасне протиставлення означених мовленнєвих огріхів літературним нормам.

2.2. Експериментальна модель формування лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів 3-4 класів

Для того, щоб побудувати модель формування лінгвоукраїнознавчої компетенції, потрібно було опрацювати методичні аспекти: етапи засвоєння лексичного матеріалу, шляхи корекції мовленнєвих недоліків учнів початкових класів, способи активізації словникового запасу лексичними нормами на синтаксичному рівні, окреслити методику роботи зі словниками, тематичними групами слів.

Отже, опрацювання фахової літератури, аналіз державних документів дало нам можливість окреслити модель «Методика формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодшого школяра в умовах західного регіону», що відображає сучасні тенденції навчання державної мови з охопленням усіх мовних рівнів.

З урахуванням педагогічних умов на формувальному етапі дослідження було розроблено й реалізовано експериментальну модель формування

лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів 3-4 класів в умовах західного регіону України, що обіймала чотири взаємопов'язані етапи: **когнітивно-збагачувальний, репродуктивно-діяльнісний, креативно-діяльнісний, оцінно-рефлексивний**. Пропонована модель забезпечує уявлення про специфіку формування лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів початкових класів (рис. 2.1.).

На початку експериментально-дослідного навчання було проведено пропедевтичну роботу з учителями початкових класів на семінарах, лекціях, практичних заняттях, у процесі яких проводилася роз'яснювальна робота щодо методики дослідного навчання, складання словників народознавчої лексики. Метою першого **когнітивно-збагачувального** етапу було забезпечення навчально-виховного процесу необхідним експериментальним матеріалом та ознайомлення учнів з особливостями мовлення західного регіону України, основними мовними деформаціями, спричиненими явищем інтерференції, мовною говіркою та діалектами, що характерні означеному регіону. Основними методами роботи з учнями були: пояснення вчителя, евристична бесіда, спостереження за мовленням за допомогою слухової та зорової наочності (демонстрація таблиць, схем, прослуховування аудіозаписів зразкового мовлення); пояснювально-ілюстративний, проблемно-пошуковий, імітаційно-наслідувальний. На цьому етапі відбувалася корекція вимови за характерними артикуляційними особливостями в українській та російській мовах, багаторазове повторення мовного зразка, тренування нормативної вимови, наголошення. Процес відпрацьовування мовного матеріалу реалізувався через відповідні прийоми: аудіювання, наслідування, зіставлення спільних та відмінних рис російської та української мов.

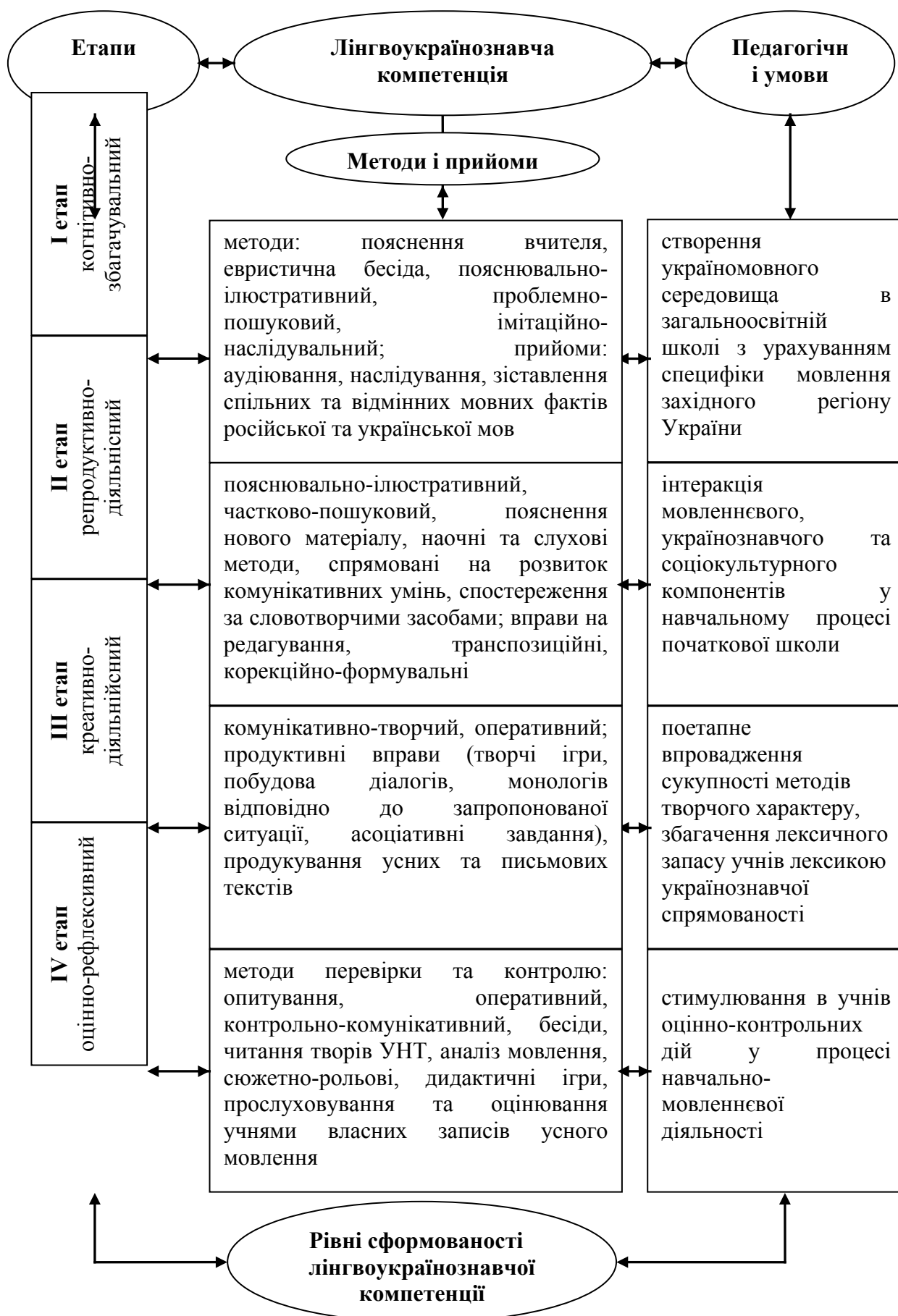

Рис. 2.1. Модель формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодшого школяра в умовах західного регіону

На першому етапі реалізовувалась така педагогічна умова: створення українськомовного середовища в загальноосвітній школі з урахуванням специфіки мовлення західного регіону України. Завдання на цьому етапі були такими:

Вправи на формування фонетико-орфоепічної компетенції:

Вправи на спостереження за вимовою:

3 клас. Тема: «Вживання апострофа та правила переносу слів із рядка в рядок».

Прочитайте слова. Виділіть слова із звуком [й]. Якою буквою він позначається? Як це відображається на письмі? Згрупуйте слова у дві колонки: у першу з апострофом, у другу – без апострофа. Порівняйте вимову слів першої і другої колонок. Поділіть слова на склади. Які слова ми не можемо поділити на склади?

Св...то, сім...я, цв...х, п...ять, подвір...я, р...ясно, р...яд, зор...я.

3 клас. Тема «Вимова й правопис слів із дзвінками та глухими приголосними».

Прочитайте слова. Виберіть і вставте потрібну букву. Порівняйте вимову і написання. Користуйтеся орфографічним словником.

Вихі...(д, т), бі(г, х) ...ти, гарбу...(с, з), моло...(д, т)ьба, про(з,с) ...ьба.

– Зробіть звукобуквений розбір цих слів.

Імітаційні вправи:

4 клас. Тема «Повторення вивченого про частини мови».

Прочитайте слова за поданим вчителем зразком:

<i>Вимовляй правильно</i>	<i>Так неможна</i>
<i>піду́</i>	<i>піду́</i>
<i>зроблю́</i>	<i>зроблю́</i>
<i>я візьму́ся</i>	<i>я ся візьму́</i>
<i>кажу́</i>	<i>кажу́</i>
<i>лише́</i>	<i>лише́</i>

*собі**со́бі**тобі**то́бі*

Прослухайте слова. До якої частини мови вони належать? Порівняйте їх вимову в обох мовах. У чому полягає різниця ?

Російська мова

Українська мова

*же́нский**жіно́чий**дoвoзiть**дoвoзити**дoскá**до́шка**гoришо́к**го́рщик**га́дкий**гидкі́й*

Метою другого – **репродуктивно-діяльнісного етапу** було навчити учнів використовувати лексичні ресурси української мови: синонімію, антонімію, емоційно-виразні засоби, фразеологію, етимологію, словотворчі засоби; поповнення словникового запасу учнів власне українською лексикою, етикетними формулами.

Методами роботи були: пояснювально-ілюстративний, частково-пошуковий, пояснення нового матеріалу, наочні та слухові методи, спрямовані на розвиток комунікативних умінь, спостереження за словотворчими засобами; використовувалися ігрові лексичні та мовленнєві вправи на основі українознавчого матеріалу; аналітичні, конструктивні (підстановчі), трансформаційні, ситуативні; синтетичні вправи: звукобуквене конструювання, конструювання речень; вправи у звукобуквеному розборі: звукове моделювання, звукобуквене коментування.

На цьому етапі реалізовувалась така педагогічна умова, як інтеракція мовленнєвого, українознавчого та соціокультурного компонентів у навчальному процесі початкової школи. Наводимо фрагменти уроків з означеними вправами:

Вправи на формування лексичної компетенції:

Лексико-семантичні вправи:

4 клас. Тема: « Відмінювання іменників. Початкова форма іменників».

Прочитайте. З поданого тексту випишіть іменники. Розкрийте їх значення, поясніть походження власне українських слів. Користуйтеся етимологічним словником.

Мама окинули поглядом хату й зупинили зір на покуті. На ньому яскраво святкувався рукодільний рушник. Великі ружі, вимережані дбайливими руками, красувалися на білій полотнині.

(за В. Скуратівським).

Логіко-лексичні вправи:

3 клас. Тема: «Слова, близькі за значенням (синоніми)».

Прочитайте. Вкажіть ряд слів, які є близькими за значенням:

Намисто, коралі, згарда.

Крашанки, писанки, пампушки.

Барвінок, калина, лілія.

Складіть з цими словами речення.

Лексичні вправи на встановлення значення слова на основі контексту:

Доберіть до поданих слів синоніми, складіть з ними речення:

Гілка – (вітка, галузка, гілляка).

Гомін – (галас, гамір, розголос, шум).

Жвавий – (моторний, рухливий, прудкий, швидкий).

Вправи на розуміння значення слова через його внутрішню форму:

4 клас. Тема: «Зв'язок слів у реченні. Складання тексту-міркування».

Утворіть з поданих слів речення, поясніть його зміст:

Ласкаві, та, думки, слова, лукаві.

4 клас. Тема: «Повторення вивченого про частини мови. Розбір речень за частинами мови».

Прочитайте. Перепишіть текст. Знайдіть у ньому невідомі слова. З'ясуйте їх лексичне значення, користуючись довідкою.

Лише в стаї тріщить негасимий вогонь і все висилає синій дим свій на мандри. Здоєне молоко важко спочиває в дерев'яній посуді, над ним схилився ватаг. Він вже його заправив з подри, де сохнуть великі круглі боханці будзу, повіває на ватага вітер ... (М.Коцюбинський).

Довідка: *Стая* – намет з дерева.

Ватаг – пастух, який пасе овець.

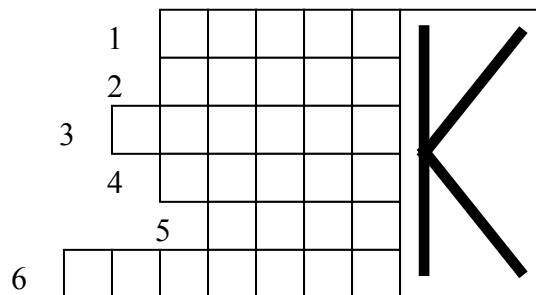
Подра – полиця, що знаходиться під дахом.

Будз – овечий сир.

3 клас. Тема: «Родові закінчення іменників».

Розгадайте кросворд, визначте слова за їх значенням:

1. Полиця для посуду.
2. Головний убір, який носили заміжні жінки.
3. Квіти сплетені у коло.
4. Вишита тканина, яка використовується у багатьох обрядах.
5. Прибудова з площадкою і східцями біля входу до хати.
6. Рідка страва з капусти.

(Слова для перевірки: *очіпок, танок, капуста, мисник, віночок, рушник*)

3 клас. Тема: «Власні та загальні іменники».

Прочитайте слова, згрупуйте їх. За якими ознаками ви будете це робити? Які слова ви напишете з великої букви?

Узвар, Трійця, сорочка, прапор, старшина, комора, волошки, Івана Купала, повітка, сотник, корсетка, дзбан, рушник, любисток.

Вправи на засвоєння фразеологізмів:

3 клас. Тема: «Пряме і переносне значення іменників».

Прочитайте вислови. Визначте, які з них мають пряме, а які – переносне значення? Визначте, яке словосполучення правого стовпчика пояснює зміст вислову з лівого стовпчика:

<i>Топтати ряст</i>	<i>Дуже давно</i>
<i>За царя Панька</i>	<i>Наробити колотнечі</i>
<i>Бути на сьомому небі</i>	<i>Жити, ходити по землі</i>
<i>Заварити кашу</i>	<i>Відчувати себе щасливим</i>
<i>Зарубати на носі</i>	<i>Нашкодити комусь</i>
<i>Перейти комусь дорогу</i>	<i>Дуже мало</i>
<i>Як кіт наплакав</i>	<i>Запам'ятати</i>

4 клас. Тема: «Неозначена форма дієслова».

Замініть стійкі звороти одним словом - дієсловом у неозначеній формі.

Користуйтеся довідкою.

Витрішки продавати, язика ковтнути, ні живий ні мертвий, розбити глека, намотати на вус, збитися з ніг, кирпу гнути.

Довідка: дивитися, замовчати, злякатися, посваритися, запам'ятати, втомитися, гордитися.

4 клас. Тема: «Прислівник – незмінна частина мови».

Замініть фразеологізми одним прислівником:

Як кіт наплакав (мало), як оселедців у бочці (тісно), під самим носом (близько), хоч око виколи (темно), не розлий вода (дружньо), говорити крізь зуби (неприятно), за царя Опенька (давно).

3 клас. Тема: «Творення часових форм від неозначеної форми дієслова». Перепишіть текст. Дієслова запишіть у фонетичній транскрипції.

Яка різниця у вимові та написанні дієслів?

*Киця прокидається –
лапками вмивається.*

*Квітка прокидається –
росами вмивається ...*

4 клас. Тема: «Правопис відмінкових закінчень іменників».

Перепишіть текст. Розкрийте дужки і поставте слова у потрібному відмінку. Визначте, скільки звуків і букв у слові *упередженість*.

Селяни з великою (пошана) і водночас із певною (упередженість) ставилися до (ковалі) як до (чарівники – добродії), що володіють складним і таємничим (мистецтво) перетворення (метал) на ті чи інші речі. В них бачили (захисники) від нечистої (сила). Кузня на (село) звичайно була (місце) зібрання (чоловіки), своєрідним (клуб). (З книги «Українська минушина»).

4 клас. Тема: «Спостереження за функціональною роллю числівників у мовленні».

Поясніть значення прислів'їв та приказок. Підкресліть числівники, розкрийте дужки, поставте їх у потрібному відмінку.

(Два) рябоє.

Кінь на (чотири) ногах, та й то спотикається.

Світ стоїть на (три) речах: на законі, милосерді і молитві.

(Семи) бід на (одного) обід: і хата стара, і жінка хвора, і колесо зламалося.

На третьому – **креативно-діяльнісному** етапі основним завданням було навчити учнів об'єднувати засвоєні ними фонетико-орфоепічні, лексичні, граматичні, комунікативні, діамонологічні вміння в усні та письмові висловлювання репродуктивного та творчого характеру.

Змістовим аспектом цього етапу було створення мікротекстів українознавчого спрямування.

На цьому етапі використовувалися методи: комунікативно-творчий, оперативний та продуктивні вправи (творчі ігри, створення діалогів та монологів відповідно до запропонованої ситуації, асоціативні завдання, продукування усних та письмових текстів українознавчого характеру.

На третьому етапі реалізувались такі педагогічні умови: поетапне впровадження сукупності методів творчого характеру, збагачення

словникового запасу учнів лексикою українознавчої спрямованості. Завдання на цьому етапі були такими:

Вправи на побудову діалогу за змодельованою ситуацією:

3 клас. Тема : «Урок розвитку зв'язного мовлення. Текст. Складання розповіді за запитаннями».

Побутові діалоги:

- Які ви знаєте колишні професії? Скажіть, які з них ще залишилися у сучасному житті? Обговоріть у колективі свою улюблену професію.
- Запросіть друга по телефону у ляльковий театр.

Казкові діалоги:

- Як потрібно було вести себе Вовкові у казці «Лисичка-сестричка і Вовк», щоб його не ошукала Лисичка? Що б ви порадили йому?
- Який подарунок ви б попросили у Святого Миколая, якби зустріли його?

Діалоги за малюнками:

- Складіть діалог за малюнком «Мої домашні обов'язки», «Особливості українського національного вбрання».

Вправи на створення усних та письмових текстів українознавчого характеру:

3 клас. Тема: «Урок розвитку зв'язного мовлення. Складання розповіді за поданим початком та запитаннями».

1. Розкажіть, як ваша сім'я готується до Великодня?
2. Які українські національні страви готує ваша мама на Святвечір?
3. Якби вам вдалося зірвати цвіт папороті, що б ви забажали?

Вправи – асоціативні завдання:

3 клас. Тема: «Урок розвитку зв'язного мовлення. Складання тексту-опису за власними спостереженнями».

- Пригадайте назви квітів, дерев і скажіть, з якими символами вони у вас асоціюються.
- З яким святом у вас ототожнюється звичай стрибати через вогнище?

Вправи на розвиток умінь побудови монологу та діалогу:

4 клас. Тема: «Особливості відмінювання іменників в однині.

Складання тексту за малюнками та опорними словами».

Складіть власний текст-опис інтер'єру української оселі, використовуючи опорні слова:

Долівка, клуня, лава, ліжка, ослони, світлиця, скриня.

4 клас. Тема: «Урок розвитку зв'язного мовлення. Складання тексту-роздуму».

Складіть діалог за прислів'ям: «Шануй сам себе, шануватимуть і люди тебе».

Вправи, спрямовані на побудову висловлювань-міркувань:

4 клас. Тема: «Урок розвитку зв'язного мовлення. Складання тексту-міркування».

1. Розкрийте значення прикметників чемний і гречний. Які риси повинна мати людина, щоб її оточуючі називали чемною і гречною?

(Шанобливе, ввічливе, уважне та люб'язне поводження з людьми).

2. Продовжте думку запропонованих речень:

Той, хто не шанує свою сім'ю ...

Людей похилого віку потрібно поважати ...

3. Складіть і напишіть твір-мініатюру на тему «Моя родина», «Яким повинен бути гарний син (донька) у сім'ї?», «Яких традицій та звичаїв дотримуються у вашій родині».

На четвертому – **оцінно-рефлексивному** етапі передбачено залучення школярів до оцінно-мовленнєвої діяльності власних висловлювань.

Основними методами роботи виступили: методи перевірки та контролю, опитування, оперативний, контрольний-комунікативний, бесіди, спостереження та аналіз мовлення, сюжетно-рольові та дидактичні ігри, прослуховування та оцінювання учнями власних записів усного мовлення, редагування текстів.

Педагогічна умова на цьому етапі - стимулювання в учнів оцінювальних дій у процесі навчально-мовленнєвої діяльності.

Формами роботи з учнями були: проведення конкурсів: «Фольклорний калейдоскоп», «Лікуємо мову», «Знавці мовного етикету», «Шукачі мовних скарбів», мовних ранків: «Плекаймо рідну мову», «Ох, не однаково мені, як ми говоримо...», «Барви рідного слова», декламація малих фольклорних жанрів (загадок, скоромовок, віршів), інсценізація уривків із казок та оповідань. Ситуативні завдання проводили на такі українознавчі теми: «Моя родина», «Мій рідний край», «Моя Батьківщина Україна», «Жива природа», «Школа – мій другий дім», «Світ моїх захоплень», «Ким я хочу стати», «Професії моїх батьків», «Моя улюблена пора року», «Де я живу ...», «Я – українець (українка)», «Улюблене свято з народного календаря», «Мій дім – моя фортеця», «Державні символи України».

Вправи – спостереження за мовленням:

3 клас. Тема: «Усний та письмовий розбори слів за будовою.

Редагування текстів».

1. Прочитайте речення. Виділені слова замініть словами з довідки.

*Він такий, як **санджомет**, але має крила ...і має різки, закручені так, як у барана, має хвіст. (Загадка).*

*Подивлюся на **опришка** – то **файний** молодець. В одній руці пістоль держить, а в другій – **топірець**. (Українська народна пісня).*

*Один чоловік докосив сі до якоїсь смереки та й гадає: «Я буду **тутки** в **хологі** косу клепати».*

*Довідка: **опришок-розбійник**, **санджомет** – брудний, **файний** – гарний, **топірець** – сокира, **тутки** – тут, **хологі** – холодок.*

(Казки Карпат).

2. Пригадайте і напишіть 10 діалектних (характерних) слів, що є поширеними у вашій місцевості.

3. Випишіть з тексту емоційно-експресивні слова. За допомогою яких суфіксів вони утворені?

Іде, іде дід, дід,
 Несе, несе міх, міх,
 Ось такий дідище,
 Ось такий старище,
 Ось такий окатий,
 Ось такий вусатий,
 Такий бородатий.
 Тьху його нечистий!

Продуктивно-творчі вправи:

1. Доберіть прислів'я та приказки, що характеризують людину за вдачею.

2. Поясніть значення стійких висловів. Використайте ці вирази у своїх висловлюваннях:

Як кіт наплакав, дати відкоша, стояти над душею, моя хата скраю.

3. Складіть твір-мініатюру на тему: «Сім раз відмір, а раз одріж». Розкрийте зміст цього вислову.

4. Інсценізуйте уривок з улюбленої казки, опишіть улюбленого героя.

5. Конкурс в ігровій формі за групами на кращого знавця прислів'їв та приказок, (I група пригадає прислів'я та приказки про важливість праці у житті людини, II група – про роль книги).

6. На які календарно-обрядові свята готують такі страви:

Крашанки, кутя, паска, вареники? Розкажіть, як ви проводите ці свята.

Окрім наведених прикладів вправ, нами застосовувалась комплексна методика щодо опрацювання всіх критеріїв лінгвоукраїнознавчої компетенції.

Вправи на формування фонетико-орфоепічної компетенції

Формування фонетико-орфоепічних умінь та навичок проходило у три етапи:

I етап – підготовчо-рециптивний. Учні слухали мовлення батьків, оточуючих, учителя, фоно- та грамзаписи прикладів зразкового мовлення, вчилися чітко розрізняти у вимові всі звуки, склади, слова, словосполучення, речення. Слухали, розуміли, запам'ятовували.

II етап – наслідувально-репродуктивний. Коли учень відтворює, імітує (наслідує) за вчителем нормативну українську вимову.

III етап (продуктивно-творчий). Учні на основі вивченого та відпрацьованого матеріалу продукували свої знання у мовленні, будували зв'язні висловлювання. У процесі формування фонетико-графічних умінь і навичок використовували пояснювально-ілюстративний (слово вчителя, використання підручника, у поєднанні з поясненням та узагальнюючими таблицями, схемами) та частково-пошуковий (спостереження за мовленням, евристична бесіда) методи.

Тренувальними вправами на формування фонетико-графічної компетенції були такі: фонетичний розбір, робота з орфоепічним словником, навчальне списування, диктанти різного виду (творчий диктант-переклад, вибірковий, словниковий), заучування напам'ять підбірок слів на певні орфограми.

Серед прийомів на формування в учнів початкових класів орфоепічних навичок доречною для нашого дослідження є класифікація, запропонована М.Вашуленком, це прийоми: свідомого артикулювання, наслідування, усвідомлюваного творення засвоюваного звука, мовного самоконтролю, порівняння, протиставлення [35:23-30].

Використовували пам'ятки про правила поділу слів на склади [29: 93].

У процесі засвоєння фонетико-орфоепічних умінь та навичок під час виконання даних вправ обов'язковою умовою є правильна орфоепічна вимова слів.

1. Застосування повного звуко-буквеного аналізу слів (н-д: *нагідки, герб, вузький, святкувати, батько, багатство, символ, дощик, честь*).

2. Проведення часткового звуко-буквеного аналізу слів (н-д: у словах *солодкий, тризуб* підкреслити букви, що позначають дзвінки приголосні; у словах *печиво, спекотний* підкреслити букви, що позначають ненаголошені голосні звуки).

3. Побудова звукової моделі слів (н-д: *духмяний, краще, пір'я, приїжджає, гілля*) за зразком: *вечеря* - о – о = о

4. Звукове конструювання (добір слів за певними звуковими координатами) [112 : 26] (н-д дібрати слово за поданою схемою:

– – о – о = о (стелиться)

5. Звукобуквене коментування слів [112 : 39], (н-д : *дзига, в'юн, яблуна*).

Під час опрацювання орфоепічного матеріалу доцільно використовувати такі вправи:

1. Пояснення (опис артикуляції звуків).
2. Демонстрація зразка правильної вимови за допомогою звукової наочності та імітації (наслідування) вимови учнями.
3. Прийом зіставлення і порівняння вимови слова в обох мовах – в російській та українській, (н-д: рос. *спасибо* – укр. *спасибі*; рос. *чисто* – укр. *чисто*).
4. Тренувальні вправи у вимові звука хором та індивідуально (н-д: *т[ііі]льки, дяк[уууу]ю, г[оооо]лубці*).
5. Постановка правильного наголосу у словах, перевірка за орфографічним словником (н-д: *моя, кажу, вимога, приятель, одинадцять, старанний*).

Також використовували вправи на спостереження за вимовою та тренувально-імітаційні (див. додаток В.1)

Особлива увага під час опрацювання розділу «Фонетика» приділяється артикулюванню та наголошуванню звуків. Тут доречним є використання різних видів наочності: узагальнюючих 1) схем, 2) таблиць, 3) малюнків 4) карток та ін.

З огляду на те, що характерною особливістю мовлення мешканців західного регіону є розбіжність у вимові при наголошуванні слів, під час експериментального навчання особливо доцільними були слухові диктанти, усні вправи з аудіозаписами зразків нормативного наголошування, демонстрація таблиць, схем.

Зазначимо, що під час вивчення теми «Звуки і букви» надважливо відпрацювати з учнями початкових класів наступні орфографічні правила: вимову та правопис голосного о після шиплячих, написання слів з ненаголошеними е-и, написання ненаголошених е-и в суфіксах, написання апострофа, позначення м'яких подовжених приголосних; вимову та правопис слів із дзвінкими та глухими приголосними звуками, вимову та написання слів із ця-ться, написання суфіксів -ський, -цький, -зький, написання и, і після шиплячих та г, к, х. Для цього у нашій методиці було використано тренувальні вправи на вставлення пропущеної букви.

Вправи на формування лексичної компетенції:

Під час формування умінь та навичок нормативної вимови важливим вважаємо використання принципу наочності (магнітофони та платівкові записи літературної мови майстрів слова, зразкова мова вчителя), аудіовізуальні зразки та порівняльно-зіставний прийом (особливо в тих випадках, коли є відмінність у вимові, акцентуванні, вживанні тієї чи іншої граматичної форми місцевих говорів та літературної мови).

У процесі експериментального дослідження ми надавали перевагу таким прийомам роботи над формуванням лексичної компетенції молодших школярів:

1) постійному використанню на уроках мови аудіовізуальних зразків літературного мовлення (слухання, запам'ятовування, повторення, самостійного відтворення слів в усному та писемному мовленні);

2) порівняльному аналізу діалектизмів, місцевих говорів з літературною мовою;

3) спостереженню за характерними особливостями вимови місцевих говорів;

4) вилученню діалектних слів з усного та писемного мовлення і заміні їх загальноживаними.

Роботу над опрацюванням лексичних умінь і навичок проводили за такими напрямками:

1. Лексичний та лексико-стилістичний аналіз – виявлення і уточнення значення нових слів.
2. З'ясування значення слова за допомогою різних способів семантизації через розкриття етимології слова та введення нового слова у контекст речення.
3. Активізація лексичного матеріалу у мовленнєвому словнику учнів.
4. Тлумачення діалектизмів (мовних говірок, покручів, русизмів) та заміна їх літературним відповідником.
5. Редагування усних та письмових висловлювань.

Під час вивчення рідної мови в діалектних умовах, на думку О.Шейніної [271], важливо використовувати вправи на розвиток навичок нормативного правопису та літературної вимови, вмінь правильного слухового сприйняття та співвідношення у вимові та написанні.

Також використовували наступні види вправ:

- лексично-семантичні;
- логіко-лексичні;
- вправи на редагування;
- лексичні вправи на встановлення значення слова на основі контексту;
- вправи на розуміння значення слова через його внутрішню форму.

(Зразки вправ на формування лексичної компетенції див. у додатку

В.2)

З огляду на поставлене завдання – засвоєння молодшими школярами власне української лексики – у процесі експериментального навчання було використано наступні методи:

- Методи пояснення нового матеріалу: повідомлення, пояснення вчителя. Знайомство з новим словом, розкриття його етимології, з'ясування шляхів уживання виучуваного слова у реченні та словосполученні, уточнення лексичного зв'язку даної лексеми з боку фонетики, орфоєпії, граматики тощо.
- Наочні методи, які допомагають «...показати динаміку розвитку сюжету і на цій основі розвивати усне та писемне мовлення учнів» [205, 30].
- Спостереження за словотворчими засобами.
- Методи, спрямовані на розвиток комунікативних умінь. Дана група методів включає інтерактивні вправи, ігри, самостійну та пошуково-дослідницьку роботу, що направлена на вироблення і закріплення умінь та навичок з розвитку мовлення.

Як свідчить аналіз підручників з рідної мови та читання, у текстах міститься чимала кількість власне української лексики, однак засвоєнню її не приділяється належної уваги. Отже, більша частина цих слів залишається невідомою учням, не забезпечується таким чином процес слововживання.

Уведення словника-мінімуму власне української лексики сприятиме вирішенню цього питання, формуванню лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів, підвищенню культури мовлення і розвитку пізнавального інтересу до української мови.

Питанню відбору лексики, укомплектуванню словникового складу для цілеспрямованої роботи на уроках української мови присвятили ряд праць учені-методисти – О.Біляєв, М.Пентилюк, В.Масальський, О.Хорошковська, І.Чередниченко і т.д. Так, О.Хорошковська зазначає, що під час збагачення «словникового запасу необхідно добирати тематично організовану лексику, тобто слова, об'єднані однією темою» [263:14].

Відбір словникового матеріалу здійснювався з урахуванням тематики, що включена до змісту підручників «Рідна мова» для 2-4 класів, посібників з українознавства та народознавства. Це переважно слова, що стосуються історії, звичаїв, побуту українського народу. Пропонуємо використання такої лексики за означеними далі темами як додаткової на уроках української мови.

В основу відбору українознавчого словникового матеріалу покладено дані «Частотного словника». Українознавчий матеріал охоплює доступні для учнів молодших класів сфери та відповідає їх віковій категорії, укладання тематичних груп даної лексики зумовлене змістом художніх творів, запропонованих на сторінках «Читанки».

Відповідно, дотримуючись реалізації комунікативного принципу, до тематичного словника було введено ту лексику, яка планувалася для написання творчих робіт та створення зв'язних висловлювань на українознавчу тематику.

Дані матеріали українознавчого словника-мінімуму з етимологічною довідкою надсилалися в школи, де було проведено експериментально-дослідне навчання за розробленою методикою.

Запропонований українознавчий словник-мінімум не є обов'язковим, він є доцільним для застосування на уроках мови, його зміст може доповнюватися, скорочуватися, уточнюватися, але його наповнюваність має чітко відповідати лінгвоукраїнознавчій змістовій лінії (див. додаток А.1).

Процес засвоєння українознавчої лексики відбувався за такою схемою:

- 1) з тексту на українознавчу тематику вибиралося слово для аналізу;
- 2) виконувався звуко-буквений аналіз виучуваного слова;
- 3) з'ясовувалося його лексичне значення;
- 4) пояснювався правопис, орфограма;
- 5) використовувалася нормативна вимова (разом із вчителем та самостійно);
- 6) здійснювався добір синонімів та антонімів (якщо це можливо);
- 7) з'ясовувалося етимологічне значення;

8) виучуване слово вводилося у словосполучення, речення та текст.

У нашому дослідженні ми розглянули використання елементів етимологічного аналізу на всіх структурних етапах уроку. Вважаємо, що перед застосуванням етимологічного аналізу доцільно скористатися методичним коментарем:

Способи семантизації слів під час етимологічного аналізу:

1. Демонстрація предмета або дії на малюнку або на ілюстрації.
2. Пояснення походження слова способом логічного визначення.
3. Добір синонімів.
4. Аналіз морфологічної структури виучуваного слова.
5. Введення виучуваного слова у зміст словосполучення (фразеологізму), речення, тексту.
6. Переказ тексту з використанням важливої лексики оригіналу.

Демонструємо фрагменти уроків з використанням етимологічного аналізу:

I. Повторення вивченого. Актуалізація опорних знань. (Тема уроку «Повторення вивченого про іменник». 3 клас).

Для пояснення значення слова на уроці застосовуємо найпростіший спосіб – це показ предмета або дії. Вчитель спрямовує увагу дітей і демонструє один із видів посуду – *миску*. Далі пояснює: *«Миска бере початок з праїндоевропейської мови, означає «страва» або «стіл».*

Для кращого розуміння етимологічного походження слова іноді дуже допомагають малюнки або ілюстрації. Вчитель демонструє дітям картинку, на якій зображено *намисто* і пояснює: *Це нашійна прикраса з монет, коралів, дукачів. У перекладі зі старослов'янської монисто, тобто окраса, краса.*

II. Мотивація навчальної діяльності. (Тема уроку: «Власні і загальні іменники». 3 клас).

Нову тему бажано розпочати з пояснення походження терміна, який буде вивчатися, наприклад:

Учитель пояснює правопис власних і загальних іменників, запитує у дітей:

- *Яке питання ви поставите до слова Микита?*
- *А з якої букви ви його напишете? Чому?*

Микита - це старослов'янське й староукраїнське ім'я. Походить з грецького, що означає завойовник або переможець.

Позитивним є те, що розгляд етимології слова на уроці впливає на створення нового, теоретичного уявлення про слово та мову в цілому, на формування певного лінгвістичного світогляду, що має суттєве значення для розвитку інтересу до мови взагалі.

За допомогою способу логічного визначення розкривається зміст слова, наприклад: професії людей. *Маляр - той, хто малює. Будівельник – той, хто будує.* Учні можуть самостійно пояснити етимологічне значення таких слів, як лісник, продавець, учитель.

III. Сприйняття та усвідомлення навчального матеріалу. (Тема уроку: «Нанаголошені [е], [и] в корені слова». 3 клас).

Учитель дає завдання: записати у ліву колонку слова з буквою, що позначає звук [и], а в праву – з буквою, що позначає звук [е].

Діти через ризик записують поруч з кожним словом перевірно до нього, ставлять наголоси:

Близенько – близько, великий – велич, оселитися – оселя.

Одним із важливих способів розкриття етимології слова є підстановка синонімів.

Для прикладу наведемо фрагмент уроку **«Повторення вивченого про іменник як частину мови» (4 клас).**

Учитель: - *Діти, доберіть до слова «мешкати» синоніми. Це слова – жити, проживати. А що означає слово помешкання? Це житлове приміщення, у перекладі з церковнослов'янської означає «жилице» або «житло». На яке запитання відповідає це слово? Отже, це іменник.*

IV. Розвиток практичних умінь і навичок, творче застосування знань учнів. (Тема уроку: «Побудова речень з однорідними членами–присудками». 3 клас).

Значення багатьох нових слів може бути пояснене також через аналіз їх морфологічної структури або словоутворення. Наприклад, *слово плоскогір'я утворилося з двох коренів. Плаский і гора.*

За допомогою складання словосполучення і речення з виучуваним словом. Наприклад, у тексті зустрілося невідоме слово *веселик*. Вчитель пояснює його етимологію. *Веселик – журавель [висьолик], назва журавля, який повертається з вирію. Назва пов'язана з веселим настроєм за народним повір'ям.*

Наступний спосіб, де може застосовуватися етимологічний аналіз – це переказ з використанням важливої лексики оригіналу. Щоб переказ не перетворився у механічне зазубрювання, він має бути самостійним. Відповідно, у ньому вчитель, готуючись до уроку, відзначає ті слова, відтворення яких і буде вимагатися від дітей. Напр.: перед читанням тексту під назвою «Криничка» вчитель розкриває етимологію цього слова. *Криниця – холодна джерельна вода – праслов'янська мова – джерело, означало виритий колодязь.*

Ефективним способом актуалізації словникового запасу школярів є написання зв'язних текстів з використанням опорних слів. Напр.: *співуча калина, червона калинонька, калинові кетяги.*

Етимологічне значення слова калина – пішло з болгарської через праслов'янську мову, похідне від каль – «мокра земля», болото, драговина, грязь. Назва зумовлена вологолюбністю калини і її поширенням у болотистих місцях, також із праслав'янської kaliti «гартувати, розжарювати» на тій підставі, що червоні плоди рослини подібні за кольором до розпеченого заліза.

Розглянутий матеріал свідчить, що елементи етимологічного аналізу можуть використовуватись (якщо вони доречні) на будь-якому структурному етапі уроку.

Вважаємо, що до лексичної компетенції також належать сформовані вміння використовувати у мовленні фразеологічні одиниці.

Зокрема Ф.Буслаєв наголошував на важливості аналізу змісту фразеологічних зворотів і пропонував збільшувати їх кількість для збагачення мовлення школярів [32: 27].

О.Потебня рекомендував проводити словниково-фразеологічну роботу під час опрацювання поезії, що, на його думку, значно полегшить сприймання змісту виучуваних творів [194:3-4].

Дослідивши психологічні особливості мовлення школярів 4-8 класів, І.Синиця відзначив, що в учнівському мовленні відсутні фразеологічні звороти через необізнаність із ними: «Мовлення, в якому відсутні фразеологізми, не може вважатися розвиненим, якими б досконалими не були його компоненти» [219: 57].

У посібнику «Удосконалення змісту і методів навчання української мови» зазначено, що «фразеологізми – окраса мови і важливий стилістичний засіб дотепної, образної передачі думки» [171: 96].

В. Ківшарь зауважує, що учнів початкових класів особливо цікавлять загадки, тому що містять предмет гри, «... розвивають кмітливість, увагу, стимулюють ... допитливість, спостережливість дітей...» [103 : 46]. Цілком погоджуємося з міркуваннями Л.Токар, яка вважає, що розвиток фонематичного слуху та навчання грамоти можна реалізувати на багатому матеріалі – усній народній творчості «завдяки якій активізується пізнавальна діяльність дітей, збагачується словниковий запас, формується самостійне мислення, розвиваються творчі здібності, спостережливість, інтерес до рідного слова» [244, 20].

Робота над фразеологізмами на уроках мови значно «пожвавлює мовлення, робить його емоційнішим». На думку Наталії Лунько, «щоб

правильно вживати фразеологізми в мовленні, слід добре знати їх значення, стилістичні властивості і можливості» [156: 13].

Під час добору фразеологічного матеріалу для молодших школярів О.Лобчук та Е. Ігнатенко пропонують опиратися на наступні критерії:

1. Доступність для учнів початкових класів.
2. Роль фразеологізмів у формуванні світогляду учнів.
3. Застосування засвоєних фразеологізмів у різноманітних життєвих обставинах.
4. Доречність уживання фразеологізмів у певній сфері та стилях мовлення.
5. Відповідність особливостей фразеологічних сполук (фонетичних, синтаксичних, лексичних) і підпорядкування граматичному матеріалу, який вивчають учні початкових класів [144:10].

« ... носій мови здебільшого тільки відтворює фразеологізм, бо сприймає його як певне усталене – за лексичним значенням і граматичною будовою – сполучення слів» [238:14].

Як зауважує Л.Соловець, «Фразеологія української мови відображає різні сфери життя нашого народу: його уявлення про всесвіт, людину, про своєрідність тваринного і рослинного світу. В ній знайшли місце віддзеркалення історія народу, особливість минулих епох, побут стародавніх українців, родинні стосунки та вірування наших пращурів» [229, 38].

Як зауважує Г.Доброльожа: «У порівняльних фразеологізмах якнайкраще відображена спостережливість народу, здатність тонко підмітити всі наявні (об'єктивні й суб'єктивні) вади, а також уміння дати точну, хоч і не завжди приємну оцінку»[65:96].

З огляду на означене питання нами було розроблено для учнів 3-4 класів вправи, які спрямовані на:

- розуміння і засвоєння фразеологічних висловів, уміння вживати їх в усному та писемному мовленні;

- розвиток уміння розкривати етимологічне походження найбільш уживаних фразеологізмів;
- формування мовленнєвої компетенції фразеологічними засобами.

У програмі експериментально-дослідного навчання використовували наступні завдання:

1. Пояснення змісту фразеологічних висловів, уведення їх у речення.
2. Складання творів-мініатюр за змістом фразеологізмів.
3. Зарахування стійких висловів до певного стилю.
4. Добір синонімів, антонімів до фразеологізмів.
5. Заміна стійких зворотів одним словом (див. додаток В.2).

Вправи на попередження явища інтерференції

Для чіткого усвідомлення відмінностей російської та української мови слід дбати про транспозицію (позитивний перенос знань, умінь та навичок), яка відбувається із дотриманням наступних умов:

1. Мають бути міцно сформовані знання про рідну мову.
2. Максимальна відповідність в ході вивчення особливостей обох мов.
3. Розвивати вміння усвідомлювати та узагальнювати власні знання та використовувати їх на практиці.

4. Успішному переносу знань з однієї мови на іншу сприяють методи і прийоми навчання, які потрібно застосовувати на уроках мови.

5. Врахування індивідуально-психологічних характеристик кожного учня, його здатність мислити і швидко засвоювати нову інформацію [265,120].

З огляду на означену проблему пропонуємо наступні вправи:

- вправи на спостереження за мовними змінами;
- вправи на переклад;
- вправи на використання порівняльно-зіставного методу.

(Зразки вправ див. додаток В. 3).

Вправи на формування граматичної компетенції

Нами проводились завдання для перевірки рівня засвоєння знань учнями початкових класів лінгвістичної змістової лінії відповідно до змісту чинної програми: знання теоретичного матеріалу, опанування граматичними засобами та орфографічними правилами, формування вмій розпізнавання, зіставлення, класифікації, аналізу та групування граматичних явищ та визначення певних морфологічних категорій (відмінка, числа, роду, часу, виду), розпізнавання правильності та помилковості у слововживанні та утворенні нормативних граматичних форм.

Для відпрацювання навичок **граматичної** компетенції вважаємо доречними наступні вправи:

1. Транспозиційні:

- вправи на переклад з російської мови;
- спостереження за закінченнями;
- порівняння роду та числа слів в обох мовах.

2. Корекційно-формувальні:

- вправи на вибір правильного варіанту граматичної форми;
- відмінювання слів;
- спостереження за відмінністю у вимові та написанні слів.

(Зразки вправ на формування граматичної компетенції наводимо у додатку В.4).

Вправи на формування діалогової компетенції

На думку С.Дубовик, «діалогічне мовлення ... тісніше, ніж монологічне, пов'язане з ситуацією. Саме це й зумовлює специфіку лінгвістичної будови діалогу. Тут часто зустрічаються згорнуті (редуковані) форми, скорочені речення тощо. Поза мовленнєвою ситуацією вони не завжди зрозумілі»[73:19]. Потреба навчати учнів вмінню користуватися діалогом зумовлена важливістю спілкування в побуті та громадських місцях, де потрібно володіти даним умінням. Важливим також вважаємо

використання прийому драматизації, в процесі якого учні на основі побаченого, почутого чи прочитаного на уроках відтворюють події чи мізансцени. Як зауважує Г.Лещенко в основі «... ситуативної вправи є наявність мовленнєвого стимулу, що викликає мовленнєву реакцію учня, і який визначає вибір тієї чи іншої мовної одиниці»[141:55]. Виконання учнями сюжетно-рольових ігор сприяє виробленню життєвої позиції, що «привчає до колективних форм роботи»[225:20].

Проблема розвитку мовленнєвого спілкування відображена у лінгвістичних концепціях М.Бахтіна, Н.Хомського, Л. Щерби, а згодом - у творчій діяльності Т.Донської, Т.Ладиженської, В.Капінос, А.Купалової, Г.Шелехової та інших.

Для реалізації мовленнєвих умінь через ситуативну діяльність потрібні наступні етапи:

I етап – підготовка, орієнтація в умовах спілкування (монологічне чи діалогічне мовлення, усне чи писемне, скільки осіб буде задіяно в спілкуванні, за яких обставин воно буде відбуватися);

II етап – обдумування, планування теми та головної думки висловлювання;

III етап – власне здійснення мовленнєвої ситуації (конструювання реплік, етикетних сполук, добір нормативних граматичних форм);

IV етап – оцінювання. Мовець аналізує, наскільки вдало досягнута мета спілкування, чи не було допущено помилки на котромусь з етапів.

Ситуативні завдання спрямовані на формування умінь діалогічного та монологічного спілкування, а також на активізацію словникового запасу учнів початкових класів; оволодіння основними формулами мовленнєвого етикету; формування вмінь застосовувати набуті знання з граматики, лексики, фонетики, орфоєпії, синтаксису на практиці.

Для формування навичок діамнологічної компетенції активно використовували принцип наочності: виконували різноманітні вправи для розвитку комунікативних умінь на основі життєвих ситуацій. Запропонована

ситуація, зображена на малюнку, була джерелом творення зв'язного висловлювання та побудови монологу та діалогу.

На уроках мови у процесі виконання ситуативних вправ важливо домогтися від учнів уміння будувати не лише висловлювання – розповіді, але й висловлювання – міркування. З цією метою нами було проведено вправи, спрямовані на створення міркувань.

(Зразки вправ див. додаток В.5).

Вправи на формування комунікативної компетенції

Для подальшої роботи над формуванням лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів пропонуємо наступні діалогічні завдання, які містять етикетні вирази, в процесі виконання яких учитель має намагатися передбачити можливі помилки учнів задля їхнього попередження.

Найулюбленішою формою засвоєння навчального матеріалу у молодшому шкільному віці є гра.

Практика свідчить, що у процесі гри молодші школярі творчо мислять, розвивають аналітичні здібності і невимушено засвоюють навчальний матеріал у цікавій і доступній формі.

За допомогою рольової гри мовлення учнів стає більш насиченим та аргументованим.

Завдання: Розіграйте ситуації, використовуючи всі доречні етикетні вислови.

Наступною формою збагачення словникового запасу молодших школярів є творчі ігри, які сприяють розвитку уяви та фантазії.

Наступним методом формування мовленнєвої культури учнів є складання діалогів відповідно до запропонованої ситуації, які можна згрупувати за підвидами: побутові, казкові, діалоги за малюнками.

Наступною формою активізації мовленнєвого етикету учнів є асоціативні завдання. (Зразки вправ наводимо у додатку В.6).

Означена система вправ та завдань, використаних у ході експериментально-дослідного навчання, характеризується різнобічністю, яка обумовлює включення всіх факторів сприйняття навчального матеріалу: зорових, слухових, творчих, а також тренування пам'яті, уваги та уяви, що позитивно впливає на розвиток мислення та на загально-мовленнєву культуру; та цілісністю, що зорієнтована на різні компоненти навчання і в цілому позитивно впливає на формування лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів.

2.3. Порівняльна характеристика рівнів сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів на констатувальному та прикінцевому етапах

Перевірка ефективності експериментально-дослідного навчання проводилась у 3-4 класах упродовж 2008-2009 р.р. у школах західного регіону (ЗОШ №26 м. Рівне, ЗОШ №25 м. Луцька, ЗОШ №5 м. Івано-Франківська, ЗОШ №3 м. Тернополя, ЗОШ №1 м. Броди Львівської області). В експерименті було задіяно понад 500 учнів.

Для участі в експерименті контрольні та експериментальні класи було дібрано за приблизно однаковим рівнем знань учнів. В експериментальних класах навчальна діяльність доповнювалася системою завдань та вправ за спеціально розробленою експериментальною методикою.

Перевірка рівнів сформованості набутих знань проводилася методом діагностування письмових контрольних робіт, що дало можливість зробити аналіз рівня сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції всебічно, згідно розроблених критеріїв та показників.

З метою перевірки результатів експериментально-дослідного навчання та рівня сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції (підготовчий етап) було проведено першу зрізову контрольну роботу, в ході якої перевірялися вміння та навички за кожним із показників (фонетико-орфоепічна, лексична,

граматична, діалогова та комунікативна компетенції). Для цього учням було запропоновано завдання: усно скласти висловлювання. Учні 3-го класу потрібно було розкрити зміст прислів'я «Слово не стріла, а глибше ранить», учням 4-го класу – прислів'я «Добрим словом мур проб'єш, а лихим і в двері не ввійдеш».

Учні пояснювали смисл прислів'я, їх відповіді ми фіксували і записували на магнітофонну плівку. На кожного учня було заведено індивідуальну картку, яка відображала всі критерії сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції. Кожному учневі відводилося на це завдання 3 хвилини. За цей час вони мали продемонструвати вміння висловлюватися на запропоновану тему з дотриманням основних правил етикету, граматичних форм та лексичних норм, виявити обізнаність з власне українською лексикою, фразеологією, етимологією, дотримання правил орфоепії.

Зауважуємо, що перевірка вмінь усно висловлюватися на запропоновану тематичну ситуацію здійснювалася на початку навчального року (I етап) та в кінці навчального року (III етап).

На завершення другого (репродуктивного) етапу перевірки ефективності засвоєння учнями знань за розробленою методикою було проведено другу контрольну роботу за спеціально розробленими завданнями (див. додаток Ж.), які були ідентичними до тих завдань, що були проведені на констатувальному етапі.

На першому етапі нами перевірявся рівень володіння фонетико-орфоепічною компетенцією. Отримані результати наводимо у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

**Результати сформованості фонетико-орфоепічної компетенції
учнів 3-4 класів (у %)**

Фонетико-орфоепічна компетенція						
Класи	Показники Рівні сформованості знань	Нормативна вимова звуків	Мовний розбір	Мовне конструювання	Виразність мовлення	Загальний рівень сформованості фонетико-орфоепічної компетенції
3К	високий	4,3	2,7	3,1	12,1	5,6
	достатній	28,1	18,6	27,4	28,4	25,6
	задовільний	44,2	45,5	39,8	40,3	42,5
	низький	23,4	33,2	29,7	19,2	26,3
3Е	високий	26,8	16,2	18,7	29,4	22,8
	достатній	47,9	32,5	36,8	41,8	39,8
	задовільний	25,3	45,1	39,8	28,8	34,7
	низький	0,0	6,2	4,7	0,0	2,7
4К	високий	5,6	4,3	3,6	13,9	6,9
	достатній	31,4	23,1	32,8	27,4	28,7
	задовільний	44,8	44,2	39,3	37,5	41,5
	низький	18,2	28,4	24,3	21,2	23,0
4Е	високий	28,4	16,4	17,9	31,8	23,6
	достатній	47,2	34,2	38,4	49,6	42,4
	задовільний	24,4	42,2	38,3	18,6	30,8
	низький	0,0	7,2	5,4	0,0	3,2

Як демонструють дані таблиці, на прикінцевому зрізі відбувся значний приріст відсотку учнів експериментальних класів, що перебували на високому та достатньому рівнях і зниження відсотку учнів, що залишилися на задовільному та низькому рівнях сформованості фонетико-орфоепічної компетенції. Так, високого рівня досягли 26,8% учнів 3Е класів (до експерименту було 0%) та 28,4% учнів 4Е класів (було 0%) з показника нормативної вимови звуків; 16,2% (було 0%) учнів 3Е та 16,4% (було 0%) учнів 4Е з показника мовного розбору; 18,7% (було 0%) учнів 3Е та 17,9%

(було 0%) учнів 4Е класів з показника мовного конструювання; 29,4% (було 7,6%) учнів 3Е та 31,8% (було 8,6%) 4Е класів з показника мовленнєвої виразності. Достатній рівень виявили 47,9% (було 24,6%) учнів 3Е та 47,2% (було 29,4%) учнів 4Е класів (на показнику нормативної вимови звуків); 32,5% (було 17,3%) учнів 3Е та 34,2% (було 20,4%) учнів 4Е класів (на показнику мовного розбору); 36,8% (було 28,4%) учнів 3Е та 38,4% (було 27,4%) учнів 4Е класів (на показнику мовного конструювання); 41,8% (було 26,6%) учнів 3Е та 49,6% (було 23,8%) учнів 4Е класів (на показнику мовленнєвої виразності).

На задовільному рівні виявилось 25,3% (було 48,2%) учнів у 3Е та 24,4% (було 46,2%) учнів у 4Е класах з показника нормативної вимови звуків; 45,1% (було 42,2%) учнів 3Е та 42,2% (було 44,5%) учнів 4Е класів з показника мовного розбору; 39,8% (було 39,2%) учнів 3Е та 38,3% (було 40,3%) учнів 4Е класів з показника мовного конструювання; 28,8% (було 41,6%) учнів 3Е та 18,6% (було 42,5%) учнів 4Е з показника мовленнєвої виразності. На низькому рівні залишився незначний відсоток учнів щодо показників з мовного розбору: 6,2% (було 40,5%) учнів 3Е та 7,2% (було 35,1%) учнів 4Е класів та мовного конструювання: 4,7% (було 32,4%) учнів 3Е та 5,4% (було 32,3%) учнів 4Е класів.

Зауважуємо, що при виконанні завдань щодо показників нормативної вимови звуків та мовленнєвої виразності, на низькому рівні не виявлено жодного учня (було 27,2%) та 24,2% учнів 3Е та 24,4% та 25,1% учнів 4Е класів.

Виконуючи завдання на виявлення рівня сформованості з **фонетико-орфоепічної компетенції**, учні демонстрували вміння нормативної вимови звуків. Для цього показника були дібрані такі слова, які підлягали мовленнєвій деформації, у яких учні найчастіше припускалися помилок. Як продемонстрували результати прикінцевого етапу експерименту, учні експериментальних класів, які виконували імітаційні та тренувальні вправи на нормативну вимову звуків, виявили кращі показники. Відповідно, на

низькому рівні не залишилося жодного учня, натомість відсоток учнів, які перебували на високому рівні, збільшився приблизно на 22%. Учні оволоділи вміннями нормативно вимовляти слова з ненаголошеними голосними, дзвінками приголосними у кінці складу, із суфіксами –ськ- у прикметниках, з шиплячими, африкатами, дзвінком [г] та проривним [г]. На показнику з мовного розбору учні виконували завдання зі звукобуквеного аналізу, побудови звукових моделей та складоподілу слів. Після експериментального навчання відсоток учнів, які виконали це завдання, був незначним (до навчання він складав приблизно третину учнів). На показнику мовного конструювання нами перевірялись уміння добирати слова за відповідними звуками та співвідносити слова зі схемами. Для учнів експериментальних класів є характерним те, що вони у своїх прикладах наводять власне українську лексику, таку як: *гречний, тринджоли, тедзь, любисток, рута, рогач* і т.д. Учні контрольних класів натомість називали слова типу: *тарантул, Дракула, трансформери* і т.п.

Найкращим показником щодо сформованості фонетико-орфоепічної компетенції, виявилася мовна виразність, де перевірялися вміння нормативного наголошування слів.

Результати сформованості лексичної компетенції наведено у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

**Результати сформованості лексичної компетенції
учнів 3-4 класів (у %)**

Лексична компетенція

Класи	Показники	Володіння семантикою слова	Обізнаність з етимологією власне української лексики	Багатство словникового запасу	Загальний рівень сформованості лексичної компетенції
	Рівні сформованості знань				
3К	високий	2,4	0,0	9,2	3,9
	достатній	38,5	18,9	36,5	31,2
	задовільний	44,5	54,8	43,4	47,6
	низький	14,6	26,3	10,9	17,3

Продовження таблиці 2.2

3Е	високий	24,1	22,4	26,8	24,4
	достатній	43,5	41,3	46,5	43,8
	задовільний	32,4	36,4	26,7	31,8
	низький	0,0	0,0	0,0	0,0
4К	високий	4,7	0,0	14,2	6,3
	достатній	37,6	19,4	41,6	32,9
	задовільний	46,5	54,9	36,8	46,1
	низький	11,2	25,7	7,4	14,7
4Е	високий	25,6	23,8	29,7	26,4
	достатній	45,7	39,7	49,2	44,8
	задовільний	28,7	36,5	21,1	28,8
	низький	0,0	0,0	0,0	0,0

Як засвідчують дані таблиці щодо сформованості лексичної компетенції, на формуальному етапі дослідження в експериментальних класах відбулися суттєві позитивні зміни. Якщо на констатувальному етапі високий рівень виявили лише 8,3% у 3Е класах з єдиного показника -багатства словникового запасу та 8,7% учнів у 4Е класах, то на формуальному етапі високого рівня сформованості лексичної компетенції досягли 24,1% учнів 3Е та 25,6% 4Е класів (до експерименту не виявлено жодного учня); 22,4% 3Е та 23,8% 4Е класів (було 0%) – на показнику обізнаності з етимологією власне української лексики; 26,8% учнів 3Е та

29,7% учнів 4Е класів (було 8,3% у 3Е та 8,7% у 4Е класах). До достатнього рівня віднесено 43,5% (було 37,6%) учнів 3Е та 45,7% (було 32,4%) учнів 4Е класів (на показнику володіння семантикою слова); 41,3% (було 16,8%) учнів 3Е та 39,7% (було 16,6%) учнів 4Е класів (на показнику обізнаності з етимологією власне української лексики); 46,5% (було 33,9%) учнів 3Е класів та 49,2% (було 31,7%) учнів 4Е класів (на показнику багатство словникового запасу). Помітна тенденція до зменшення відсотку учнів, які перебували на задовільному та низькому рівнях. Так, відповідно зменшилися кількісні показники: зафіксовано 32,4% учнів на задовільному рівні (було 46,2%) учнів 3Е та 28,7% (було 47,2%) учнів у 4Е класах (на показнику володіння семантикою слова); 36,4% (було 57,1%) учнів у 3Е та 36,5% (було 53,5%) учнів у 4Е класах (на показнику обізнаності з етимологією власне української лексики); 26,7% (було 44,9%) учнів 3Е класів та 21,1% (було 45,3%) учнів 4Е класів.

На низькому рівні не виявлено жодного учня (до експерименту було 16,2%) у 3Е та 20,4% у 4Е класах щодо показника володіння семантикою слова; 26,1% у 3Е та 29,9% у 4Е класах щодо показника обізнаності з етимологією власне української лексики; 12,9% у 3Е та 13,1% у 4Е класах щодо показника багатства словникового запасу.

У першому завданні на показнику володіння семантикою слова учням 3-4 класів потрібно було пояснити значення фразеологізмів.

Учні контрольних класів не могли чітко розкрити зміст фразеологічних одиниць, значну їх частину вони пояснювали неправильно або зовсім не розуміли, наприклад: *гострий на язик – балований, брехня, говорить погані слова, пекучий, балакучий; боки вилежувати – лежати, це коли люди відпочивають; ні світ, ні зоря – ніяково, ранок, ніч; ніде яблуку впасти – нема місця, багато людей (3 клас). Як Пилип з конопель – неожиданність, необразований, маленький, швидко побіг, це як хтось кудись влип; хоч кіл на голові теши – нічо не слухатися, всеодно не поймеш; зуб на зуб не попадає –*

гаряче, не розпробував, красиво, мороз; братися за розум – вчитися, давай думати; помозолити руки – щось важке, помити руки, потерпи (4 клас).

У роботах учнів експериментальних класів теж траплялися неточності, проте переважна більшість відповідей була повною і конкретною, що є свідченням осмисленого засвоєння фразеологічного матеріалу.

Боки вилежувати – лінуватися; ні світ, ні зоря – вранці; ні пуху, ні пера – удачі, щасливо; гострий на язик – дотепний, рішучий, говіркий; золоте серце – добре, чуйне, ніжне; ніде яблуку впасти – тісно (3 клас).

Як Пилип з конопель – зненацька, раптово; хоч кіл на голові теши – всерівно, однаково, байдуже; за царя Гороха – дуже давно, ніхто вже не пам'ятає, було колись; зуб на зуб не попадає – дуже холодно, зимно; братися за розум – порозумнішати, зібратися з думками, зосередитися; помозолити руки – натомитися, працювати, роботящий (4 клас).

У другому завданні на показнику володіння семантикою слова учні 3 класів визначали пряме та переносне значення слів, учні 4 класів групували запозичену та власне українську лексику. Відзначаємо, що відповіді учнів експериментальних класів були більш ґрунтовні, об'ємні та вичерпні. Слід зауважити, що в експериментальних класах постійно проводилася лексична робота за тематичним та етимологічним словниками власне українських слів (див. додатки А.1 і А.2). Це і сприяло формуванню високої обізнаності учнів із власне українською лексикою.

Метою наступного завдання було перевірити рівень знань учнів на основі лексичного матеріалу.

Учні 3-їх контрольних та експериментальних класів повинні були згрупувати українознавчі слова тематично, а учні 4-их класів – визначити відповідність власне українського слова з його лексичним значенням.

Статистична обробка отриманих результатів засвідчила той факт, що учні контрольних класів зіткнулися з деякими труднощами під час тематичного групування лексичних одиниць на тему «Інтер'єр української

оселі», куди вони зарахували такі слова, як *кресаня*, *макітра*, *кадіб*, та «Прикраси», до якої багато учнів не змогли записати жодного слова (3 клас).

Учні 4-их контрольних класів під час визначення відповідності власне українських слів із їх лексичним значенням виявили незнання таких лексем: страву з вареного тіста з начинкою всередині вони називали «пельмені», «страва з начинки» замість *вареник*; велику діжу для зберігання продуктів – «ящик», «холодільник»; «тумбочка», «бочка» замість правильного – *кадіб*, полицю для посуду – «мискалка», «полиця», «мисниця» замість – *мисник*; також часто траплялися відповіді з уживанням русизмів: сорочку учні називали «рубашка», вінок – «шляпа».

Письмові відповіді учнів експериментальних класів, де проводилася систематична робота над опрацюванням словникового матеріалу власне української лексики, відзначаються високою тематичною впорядкованістю, чітким усвідомленням та засвоєнням міжтемних лексичних сполук та досить високим показником кількісного та якісного словникового запасу.

У першому завданні на показнику обізнаності з етимологією власне української лексики учням 3-їх та 4-їх класів пропонувалося розкрити лексичне значення слів та пояснити їх етимологічне походження. Як свідчать результати експериментального дослідження, ті учні, які користувалися словником з етимологічною довідкою (Додаток А.2.) і систематично на уроках з'ясовували етимологію власне української лексики, значно рідше припускалися помилок як орфографічних, так і лексичних.

Метою наступного завдання було знайти у тексті власне українські слова, пояснити їх лексичне та етимологічне значення. В експериментальних класах ознайомлення учнів із походженням слова застосовувалося у процесі орфографічної роботи над словом, під час опрацювання граматичного матеріалу та засвоєння лексичного значення слова.

Роботу над етимологією власне української лексики ми проводили за такими напрямками:

1. Наочна демонстрація виучуваного слова через показ предмета (на малюнку, ілюстрації) або дії.
2. Пояснення значення слова способом логічного визначення.
3. Аналіз морфологічної структури слова або словоутворення.
4. Складання з виучуваним словом словосполучень та речень.
5. Переказування тексту з використанням важливої лексики оригіналу.
6. Утворення зв'язних текстів із використанням опорних слів та етимологічної довідки.
7. Самостійне пояснення учнями етимологічного значення слів.

Зауважимо, що роботи учнів контрольних класів, де не проводилися спеціальні заняття, характеризуються одноманітністю та нечіткістю відповідей; учнями переважно пояснюються одні і ті ж слова; розкриття етимологічного походження власне української лексики відображено в поодиноких роботах. Відсутність систематичної роботи над власне українською лексикою призводить до нерозуміння значення багатьох слів та невміння пояснити їх етимологічне походження.

Учні вибирали з тексту українознавчу лексику: *скриня, пошана, одяг, рушник, полотно, прикраси, господиня, родина*. Пояснювали етимологію: *скриня – від слова скрити, сховати; рушник – виріб, виготовлений руками; господиня – від слова господа; пошана – від слова шанувати, поважати; полотно – лляна тканина; працелюбність – від праця, працювати* (3 клас).

Учні четвертого класу називали таку лексику: *похвала, подарунок, намисто, виховання, заохочення, ярмарок, ласощі, бублик, маківник, медівник, серезжки, хустки* (4 клас) та виявляли обізнаність з етимологією власне українських слів, наприклад: *значення – від слова знати, ласощі – від слова ласий, ласувати, їсти що-небудь смачне; медівник – корж з меду, маківник – корж із маком, намисто – від монисто з додаванням на*.

Аналізуючи результати володіння **лексичною компетенцією**, констатуємо той факт, що учні продемонстрували найкращі знання з показника багатства словникового запасу, коли добирали синонімічні та

антонімічні ряди до слів, наприклад: *вірний друг – зрадливий товариш, підступний; гіркий вік – щаслива доля; ганебний вчинок – гідний вчинок; убогий чоловік – заможний, багатий господар* (3Е класи) та *окрилений – натхненний, щасливий, радісний; ретельно – старанно, пильно, досконало; теревенити – базікати, лясати, точити, молотити язиком; гомоніти – шуміти, говорити, балакати; знітитися – зашарітися, засоромитися* (4Е класи). Також учні виявили обізнаність під час виправлення недоліків у сформованих реченнях та заміною їх нормативними варіантами. Суттєво змінилися результати прикінцевого зрізу в експериментальних класах стосовно показника обізнаності з етимологією власне української лексики – дала результати постійна робота з етимологічними словниками та розробленим нами українознавчим словником з етимологічною довідкою. Спостерігалася суттєва динаміка успішності учнів щодо показника володіння семантикою слова, коли учні без труднощів пояснювали значення фразеологізмів, тлумачили лексичне значення власне української лексики. У контрольних класах не відбулося суттєвих змін.

Результати обізнаності з граматичною компетенцією продемонстровано у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

**Результати сформованості граматичної компетенції
учнів 3-4 класів (у %)**

Граматична компетенція

Класи	Показники	Морфемна вживаність у мовленні	Морфологічна нормативність мовлення	Синтаксична структура мовлення	Загальний рівень сформованості граматичної компетенції
	Рівні сформованості знань				
3К	високий	18,0	10,3	2,0	10,1
	достатній	32,9	26,2	24,6	27,9
	задовільний	34,6	40,9	44,1	39,9
	низький	14,5	22,6	29,3	22,1
3Е	високий	29,1	24,9	14,6	22,9
	достатній	42,4	43,9	37,7	41,3
	задовільний	25,3	26,1	39,4	30,3
	низький	3,2	5,1	8,3	5,5
4К	високий	18,4	9,7	3,2	10,4
	достатній	30,2	24,8	25,6	26,9
	задовільний	34,5	42,1	42,7	39,8
	низький	16,9	23,4	28,5	22,9
4Е	високий	30,8	26,0	17,6	24,8
	достатній	38,4	39,5	36,6	38,2
	задовільний	27,2	30,7	37,9	31,9
	низький	3,6	3,8	7,5	5,1

Аналіз одержаних даних щодо сформованості граматичної компетенції засвідчив такі результати: після завершення експериментально-дослідного навчання учні досягли суттєвого приросту рівня сформованості граматичних знань і вмінь: 29,1% (до навчання було 14,6%) учнів 3Е та 30,8% (було 14,3%) учнів 4Е класів на показнику морфемної вживаності у мовленні. 24,9% (було 7,6%) учнів 3Е та 26% (було 6,2%) учнів 4Е класів на показнику морфологічної нормативності мовлення; 14,6% (до навчання на високому

рівні не було жодного учня) у 3Е та 17,6% у 4Е класах на показнику синтаксичної структури мовлення (до експерименту було 0%). До учнів з достатнім рівнем сформованості граматичної компетенції віднесено 42,4% (було 29,2%) учнів 3Е та 38,4% (було 24,9%) учнів 4Е класів (показник морфемна вживаність у мовленні); 43,9% (було 22,6%) учнів 3Е та 39,5% (було 22,1%) учнів 4Е класів (на показнику морфологічної нормативності мовлення); 37,7% (було 22,1%) учнів 3Е та 36,6% (було 18,6%) учнів 4Е класів (на показнику синтаксичної структури мовлення). На задовільному рівні виявилось 25,3% (до навчання було 36,6%) учнів 3Е класів та 27,2% (було 41,2%) учнів 4Е класів на показнику морфемної вживаності у мовленні; 26,1% (було 43,7%) учнів 3Е класів та 30,7% (було 44,6%) учнів 4Е класів на показнику морфологічної нормативності мовлення; 39,4% (було 48,1%) учнів 3Е та 37,9% (було 47,6%) учнів 4Е класів на показнику синтаксичної структури мовлення. Суттєво зменшився відсоток учнів, які перебували на низькому рівні: 3,2% (до експерименту було 19,6%) учнів 3Е та 3,6% учнів 4Е класів (до експерименту було 19,6%) на показнику морфемної вживаності у мовленні; 5,1% (було 26,1%) учнів 3Е, 3,8% (було 27,1%) учнів 4Е класів на показнику морфологічної нормативності мовлення; 8,3% (було 29,8%) учнів 3Е та 7,5% (було 33,8%) учнів 4Е класів на показнику синтаксичної структури мовлення.

Виконуючи завдання прикінцевого етапу при перевірці рівня обізнаності з **граматичної компетенції**, учні найкраще впоралися із завданнями, що демонстрували показник морфемної вживаності у мовленні: визначали закінчення у словах (3 класи), виділяли префікси (4 класи); утворювали нові слова, визначали їх будову.

На другому місці щодо рівня засвоєння був показник з морфологічної нормативності мовлення. Учні експериментальних класів легко визначали рід, число та відмінок різних частин мови, відмінювали слова, будували їх звукові моделі. Поодинокими були помилки у визначенні форми множини іменників, коли учні біля слова *чесність* записували – *багато чесностей*

(3 класи) деякі учні 4-их припускалися помилок, зокрема у відмінюванні іменників в О. відмінку однини: *біль – білью, піч – печі*.

У третьому завданні на показнику морфологічної правильності мовлення перевірялися вміння учнів уживати слова в потрібному роді, числі та відмінку.

Слід відзначити, що роботи учнів контрольних класів, де навчання проводилося за традиційною методикою, виконані гірше, ніж роботи учнів експериментальних класів. Учні припускалися наступних помилок при вживанні:

- *іменників: колись зачіску оздоблювали живі квіти, терпи хлопець будеш козак, краще з ведмедем борюкатись (3 клас), аби гроші густо, жаба на кладках, птаха пізнати по пір'ї (4 клас);*
- *прикметників: курочка знесла золоте яєчка (4 клас);*
- *дієслів: зробися, наїсця, камінь тонутти, наїсися, нализеся (3 клас);*
- *займенників: ваші уста мед пити, не стало тої курочки (4 клас);*
- *числівників: на один покосі, у дві матерів по п'ять синів, плету хлівець на штирох овець (3 клас), їсть за трох (4 клас).*

Учні експериментальних класів без труднощів виконали завдання, у якому розкривали дужки та ставили слова у потрібному роді, числі та відмінку.

На показнику синтаксичної структури мовлення перевірялися уміння співвідносити речення з їх схемами. Третина учнів експериментальних класів виконали ці завдання на достатньому рівні, тоді як у контрольних класах достатнього рівня досягла незначна частина учнів.

Учням, окрім установлення зв'язку слів у реченнях, потрібно було пояснити зміст аналізованих речень-прислів'їв. Ось як із цим завданням впоралися учні експериментальних класів:

«На людей складайся, розуму ж тримайся – це означає, що треба з людьми чемно поводитися, уважно слухати їх і мати свою думку» (3Е класи).

«Не мона тікі людей слухать, а треба ще й свій розум мать» (3К класи); *«Чужого не бери, а свого не попусти – це означає, що якщо ти візьмеш чуже, то і свого не вбережеш, воно пропаде»* (3Е класи); *«Чужого не мона красти...»* (3К класи). *«Нема гіршого ворога, як дурний розум – якщо людина немає розуму, вона нічого у житті не зможе досягнути»* (3Е класи); *«Якщо будеш нерозумний, то нічо не будеш мать»* (3К класи).

«Мудрий ніхто не вродився, а навчився – я розумію це прислів'я так, щоб бути мудрою людиною, потрібно багато вчитися і, можливо, все життя» (4Е класи); *«Мудрий ніхто не родиться, не може бути зразу ...»* (4К класи); *«Всяка пташка своє гніздо знає – якщо пташка збудувала своє гніздо сама – це її батьківщина, вона обов'язково до нього повернеться»* (4Е класи); *«Якщо це пташкіне гніздо, то ніхто не має права туди лісти»* (4К класи). *«З ким поведешся, того й наберешся – людина переймає поведінку своїх друзів, тому потрібно добре знати, з ким дружити»* (4Е класи); *«Ну еслі ти дружиш з паганим хлопчіком, то ти таким самим будеш»* (4К класи). *«Розумний учить, дурень повчає – якщо людина розумна, вона хоче підказати, навчити, те, що знає»* (4Е класи); *«Розумні люди завжди всіх учять»* (4К класи).

Зіставлення наведених результатів таблиці 2.3 підтверджує те, що загальний рівень знань учнів експериментальних класів значно вищий, що сприяє підвищенню грамотності та осмисленому засвоєнню мовних знань з предмету «Рідна мова» в цілому.

Далі наводимо результати сформованості діамонологічної компетенції у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

**Результати сформованості діалогологічної компетенції
учнів 3-4 класів (у %)**

Діалогологічна компетенція					
Класи	Показники	Уміння вести діалог	Уміння будувати репродуктивні висловлювання	Уміння будувати творчі висловлювання	Загальний рівень сформованості діалогологічної компетенції
	Рівні сформованості знань				
3К	високий	19,8	16,7	10,3	15,6
	достатній	31,8	28,2	26,1	28,7
	задовільний	34,6	39,9	42,8	39,1
	низький	13,8	15,2	20,8	16,6
3Е	високий	41,5	36,1	34,7	37,4
	достатній	51,2	48,6	46,4	48,7
	задовільний	7,3	15,3	16,6	13,1
	низький	0,0	0,0	2,3	0,8
4К	високий	21,0	17,4	11,9	16,8
	достатній	31,2	28,4	26,8	28,8
	задовільний	36,9	41,6	45,2	41,2
	низький	10,9	12,6	16,1	13,2
4Е	високий	42,2	37,3	35,2	38,2
	достатній	50,4	50,3	48,8	49,8
	задовільний	7,4	12,4	14,8	11,6
	низький	0,0	0,0	1,2	0,4

Як демонструють дані таблиці, на формувальному етапі експерименту в експериментальних класах зафіксовано підвищення результатів навчальних досягнень з діалогологічної компетенції. Так, на високому рівні виявилось 41,5% (було 16,1%) учнів 3Е та 42,2% (було 15,6%) учнів 4Е класів (на показнику вміння вести діалог з партнером); 36,1% (було 11,6%) учнів 3Е та 37,3% (було 12,9%) учнів 4Е класів (на показнику вміння будувати

репродуктивні висловлювання); 34,7% (було 8,2%) учнів 3Е та 35,2% (було 9,3%) учнів 4Е класів (на показнику вміння будувати творчі висловлювання). На достатньому рівні засвідчено такі результати: 51,2% (до експерименту було 26,2%) учнів 3Е та 50,4% (було 28,3%) учнів 4Е класів (на показнику вміння вести діалог); 48,6% (було 23,7%) учнів 3Е та 50,3% (було 23,1%) учнів 4Е класів (на показнику вміння будувати репродуктивні висловлювання); 46,4% (було 23,2%) учнів 3Е та 48,8% (було 21,4%) учнів 4Е класів (на показнику вміння будувати творчі висловлювання). Спостерігалось суттєве зниження відсотку учнів, які перебували на задовільному рівні – 7,3% (до експерименту було 40,9%) учнів 3Е та 7,4% (було 37%) учнів 4Е класів (на показнику вміння вести діалог); 15,3% (було 45,8%) учнів 3Е та 12,4% (було 48,4%) учнів 4Е класів (на показнику вміння будувати репродуктивні висловлювання); 16,6% (було 41,8%) учнів 3Е та 14,8% (було 44,6%) учнів 4Е класів (на показнику вміння будувати творчі висловлювання). Найнижчими були показники низького рівня: лише 2,3% (було 26,8%) учнів 3Е та 1,2% (було 24,7%) учнів 4Е класів залишилося на показнику вміння будувати творчі висловлювання. Щодо засвоєння знань з показників: уміння вести діалог та уміння будувати репродуктивні висловлювання, низький рівень не зафіксовано у жодного учня.

Аналізуючи сформованість **діамонологічної компетенції**, ми перевіряли уміння учнів вести діалог у довільній ситуації спілкування. Як свідчать висловлювання учнів, в експериментальних класах спостерігалось невимушене спілкування нормативною мовою, мовлення учнів насичене етикетними висловами, фразеологізмами, емоційно забарвлене. Наводимо деякі приклади: **Діалог на тему «Проїзд у тролейбусі»:**

- *Я перепрошую, ви стоїте на моїй нозі!*
- *Ой, вибачте, будь-ласка, я не навмисне!*
- *Та нічого, пусте.*
- *Справді, мені так незручно, адже тут так тісно, що яблуку ніде впасти.*

- *Авжеж. Ви зараз виходите?*
- *Так!*
- *А я на наступній. На все добре!*
- *До побачення. Не ображайтеся, будь ласка. (4Е клас).*

Натомість, у контрольних класах спостерігалися діалоги спрощеної структури та мовленнєві недоліки.

Діалог на тему «Син із татом ремонтують велосипед»:

- *Синку, ходи сюди, будем велосипеда ладить.*
- *Добре, тату.*
- *Не забудь інструменти взяти, та не туди їх кідай, а дай мені нормально в руки.*
- *Я не хтів...*
- *Тату, а що сталося з велосипедом?*
- *Цеп злетів. Тобі треба акуратніше їздить, а не робить такі кумедії.*
- *Які це кумедії?*
- *А хто пригав з ровера з трамплінів?*
- *Ну, я більше не буду.*
- *Ну ладно, синку (4К клас).*

Для перевірки умінь будувати репродуктивні висловлювання учням 3 та 4 класів було запропоновано завдання: переказати улюблене оповідання чи українську народну казку. Слід зазначити, що розповіді учнів експериментальних класів більш змістовні, мають чітку структуру, складаються зі складних речень, правильно інтоновані, насичені порівняльними зворотами, синонімами, фразеологізмами, власне українською лексикою. У розповідях учнів контрольних класів зустрічаються неконтрольовані паузи, повторювані слова, змістова непов'язаність та незавершеність речень. Наводимо деякі приклади: Українська народна казка «Котик і півник»: *«Жили собі котик і півни. Якось котик каже півнику: «Я піду у ліс дрова рубати, а ти залишайся вдома, але нікому не відчиняй двері!»*

От він пішов, а тут прийшла лисичка і каже півникові: «Відчиняй, я тобі щось смачненьке принесла. Тут тобі і медівничок і пиріжечок і узварчик». Він взяв та й відчинив, а вона його хоп та й украла та й понесла в свою печеру» (3Е клас).

При перевірці вмінь будувати творчі висловлювання, учні мали скласти твір-мініатюру за змістом прислів'їв: *«Хто людям добра бажає, той і собі має»*. Наводимо приклади висловлювань: *«Якщо хто людям добра бажає, то в того добра совість, він поважає інших. Якщо ти добре ставишся до людей, то вони тобі добром і віддячать, будуть підтримувати і допомагати в різних ситуаціях» (3Е класи).* *«Треба краще для всіх людей добро робить, а не зло, бо воно в два рази більше повертається. А якщо ти бажаєш зла, то тобі тікі все пагане буде приходити» (3 К класи).*

Зазначаємо, що у контрольних класах, де навчання проводилось за звичайною методикою, приріст знань з діалогової компетенції за навчальний рік коливався в межах 5-10%.

Результати сформованості комунікативної компетенції наводимо у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

**Результати сформованості комунікативної компетенції
учнів 3-4 класів (у %)**

Комунікативна компетенція				
Класи	Показники Рівні сформованості знань	Володіння етикетними нормами	Наявність ініціативності спілкування	Загальний рівень сформованості комунікативної компетенції
3К	високий	4,8	2,8	3,8
	достатній	28,9	26,5	27,7

	задовільний	43,5	46,3	44,9
	низький	22,8	24,4	23,6

Продовження таблиці 2.5

3Е	високий	22,6	19,8	21,2
	достатній	43,2	38,4	40,8
	задовільний	33,4	39,4	36,4
	низький	0,8	2,4	1,6
4К	високий	5,2	3,0	4,1
	достатній	33,7	26,3	30,0
	задовільний	41,3	45,1	43,2
	низький	19,8	25,6	22,7
4Е	високий	22,7	20,1	21,4
	достатній	47,6	38,2	42,9
	задовільний	29,7	40,1	34,9
	низький	0,0	1,6	0,8

Як видно з результатів таблиці, в експериментальних класах спостерігається тенденція до підвищення відсотку учнів, що досягли високого та достатнього рівнів сформованості комунікативної компетенції та зниження відсотку учнів, які перебували на задовільному та низькому рівнях. Відповідно, високого рівня досягли 22,6% (було 3,4%) учнів 3Е та 22,7% (було 3%) учнів 4Е класів на показнику володіння етикетними нормами; 19,8% (до експерименту не було жодного учня) у 3Е та 20,1% у 4Е класах на показнику наявності ініціативності спілкування. На достатньому рівні засвідчено 43,2% (до навчання було 22,1%) учнів 3Е та 47,6% (було 23,8%) учнів 4Е класів на показнику володіння етикетними нормами; 38,4% (було 19,5%) у 3Е та 38,2% (було 21,8%) учнів 4Е класів на показнику наявності ініціативності спілкування. Задовільний рівень сформованості виявлено у 33,4% (було у 47,7%) учнів 3Е та 29,7% (було у 47,3%) учнів 4Е класів на показнику володіння етикетними нормами; 39,4% (було 52,3%) учнів 3Е та 40,1% (було 51,1%) учнів 4Е класів на показнику наявності ініціативності

спілкування. На низькому рівні залишився незначний відсоток учнів 0,8% (до навчання було 26,8%) учнів 3Е та 0% (до навчання було 25,9%) учнів 4Е на показнику володіння етикетними нормами: 2,4% (було 28,2%) учнів 3Е та 1,6% (було 27,1%) учнів 4Е класів на показнику наявності ініціативності спілкування. Виконуючи завдання на перевірку **комунікативної компетенції**, учні експериментальних класів виявили обізнаність з етикетними нормами, вільно називали по 3-4 приклади етикетних формул відповідно до кожної ситуації. Учні контрольних класів спромоглися навести по 1-2 приклади на кожну ситуацію, траплялися помилкові відповіді або неспроможність навести хоча б один приклад формули мовленнєвого етикету.

На запитання *«Яку людину називають чемним співрозмовником, а яку брутальним?»* учні 3-їх класів відповідали таким чином: *«Чемна людина – ввічлива, дуже ласкава і чуйна, з такою людиною хочеться спілкуватися і дружити, а брутальна – це та, яка насміхається, грубіянить, вживає негарні слова, таких людей хочеться уникати.»* (3Е класи); *«Чемна людина – це хороша, ввічлива, а брутальна – некультурна, пагана і хам»* (3К класи).

На запитання *«Чи можна людині обійтися без чарівних слів»* учні 4-їх класів відповідали таким чином: *«Людина не може обійтися без чарівних слів, вони їй допомагають досягнути успіху у будь-яких ситуаціях спілкування, щось попросити, подякувати, привітати і т.д. ...»* (4Е класи); *«Ні, не мона.»* (4К класи).

Порівняно слабшими були результати під час перевірки знань щодо показника наявності ініціативності спілкування.

Перевірка комунікативної компетенції учнів здійснювалась через поновлення деформованих речень, виправлення мовленнєвих недоліків і їх заміною нормативними відповідниками.

Недоліки під час виконання цього завдання спостерігалися майже в усіх учнів.

Узагальнююча таблиця 2.6 «Лінгвоукраїнознавча компетенція молодшого школяра в умовах західного регіону» демонструє рівень знань за всіма критеріями – у фонетико-орфоепічній, лексичній, граматичній, діалонолігічній, комунікативній компетенціях.

Таблиця 2.6

Лінгвоукраїнознавча компетенція молодшого школяра в умовах західного регіону

Лінгвоукраїнознавча компетенція											
Класи	Показники	фонетико-орфоепічна		лексична		граматична		діамонологічна		комунікативна	
	Рівні сформованості знань	до експерименту	після експерименту	до експерименту	після експерименту	до експерименту	після експерименту	до експерименту	після експерименту	до експерименту	після експерименту
3К	високий	1,6	5,6	2	3,9	6,2	10,1	11,7	15,6	1,6	3,8
	достатній	24,1	25,6	27,7	31,2	24,1	27,9	23,2	28,7	18,9	27,7
	задовільний	41,8	42,5	49,3	47,6	43,5	39,9	42,5	39,1	49,4	44,9
	низький	32,5	26,3	21	17,3	26,2	22,1	22,6	16,6	30,1	23,6
3Е	високий	1,9	22,8	2,8	24,4	7,4	22,9	12	37,4	1,7	21,2
	достатній	24,2	39,8	29,4	43,8	24,6	41,3	24,4	48,7	20,8	40,8
	задовільний	42,8	34,7	49,4	31,8	42,8	30,3	42,8	13,1	50	36,4
	низький	31,1	2,7	18,4	0	25,2	5,5	20,8	0,8	27,5	1,6
4К	високий	1,8	6,9	2,9	6,3	6,4	10,4	11,6	16,8	1,4	4,1
	достатній	26,2	28,7	28,2	32,9	24,6	26,9	25,4	28,8	22,6	30,0
	задовільний	42,6	41,4	47,4	46,1	43,2	39,8	43,6	41,2	47,6	43,2
	низький	29,4	23	21,5	14,7	25,8	22,9	19,4	13,2	28,4	22,7
4Е	високий	2,2	23,6	3,3	26,4	6,8	24,8	12,6	38,2	1,5	21,4
	достатній	25,3	42,4	26,9	44,8	21,9	38,2	24,3	49,8	22,8	42,9
	задовільний	43,3	30,8	48,7	28,8	44,5	31,9	43,3	11,6	49,2	34,9
	низький	29,2	3,2	21,1	0	26,8	5,1	19,8	0,4	26,5	0,8

Прикінцевий зріз формувального етапу експерименту засвідчив підвищення високого та достатнього рівнів сформованості знань за всіма означеними компетенціями у експериментальних класах та суттєве зниження відсотку учнів, які перебували на задовільному та низькому рівнях. Так, в обізнаності з **фонетико-орфоепічною компетенцією** учні продемонстрували наступні результати у 3Е класах високого рівня досягли 22,8% учнів (до експерименту було 1,9%); достатнього 39,8% (було 24,2%), на задовільному залишилося 34,7% (було 42,8%), на низькому рівні 2,7% (було 31,1%) учнів. У 4Е класах навчальні досягнення учнів були такі: високий рівень сформованості лінгвокраїнознавчої компетенції зафіксовано у 23,6% (було 2,2%); достатній – у 42,4% (було 25,3%); задовільний – у 30,8% (було 43,3%), на низькому рівні залишилося 3,2% (було 29,2%) учнів.

Щодо сформованих умінь з **лексичної компетенції**, результати були такими: у 3Е класах високий рівень продемонстрували 24,4% (до навчання було 2,8%); достатній – 43,8% (було 29,4%); задовільний – 31,8% (було 49,4%); на низькому рівні не залишилося жодного учня (було 18,4%). У 4Е класах показники знань були такі: на високому рівні сформованості лексичної компетенції виявлено 26,4% (було 3,3%); на достатньому – 44,8% (було 26,9%); на задовільному відсоток учнів зменшився до 28,8% (було 48,7%); на низькому не перебувало жодного учня (до навчання було 21,1%).

Щодо засвоєння знань з **граматичної компетенції**, то результати виявилися такими: у 3Е класах високий рівень був притаманний 22,9% (було 7,4%) учнів; достатній – 41,3% (було 24,6%); задовільний – 30,3% (було 42,8%); низький – 5,5% (було 25,2%) учнів. У 4Е класах учні продемонстрували наступні знання: високого рівня сформованості з граматичної компетенції досягли 24,8% (було 6,8%) учнів; достатнього – 38,2% (було 21,9%); на задовільному залишилося 31,9% (було 44,5%); на низькому – 5,1% (було 26,8%) учнів.

Стосовно обізнаності учнів з **діамонологічною компетенцією**, ми спостерігали наступні результати: у 3Е класах високий рівень виявили 37,4%

(було 12%); достатній – 48,7% (було 24,4%); на задовільному залишилося 13,1% (було 42,8%); на низькому – 0,8% (було 20,8%) учнів. У 4Е класах на високому рівні перебувало 38,2% (було 12,6%); на достатньому – 49,8% (було 24,3%); на задовільному рівні відсоток зменшився до 11,6% (було 43,3%); на низькому до 0,4% (було 19,8%).

Результати володіння **комунікативною компетенцією** були такі: у 3Е класах високого рівня досягли 21,2% (було 1,7%); достатнього – 40,8% (було 20,8%); на задовільному рівні перебувало 36,4% (було 50%); на низькому – 1,6% (було 27,5%) учнів. У 4Е класах навчальні досягнення виглядали таким чином: на високому рівні перебувало 21,4% учнів (було 1,5%); на достатньому – 42,9% (було 22,8%); на задовільному залишилося 34,9% (було 49,2%); на низькому – 0,8% (було 26,5%) учнів.

Загальний рівень сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції молодшого школяра в умовах західного регіону відображено у таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

Загальний рівень сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів на констатувальному та прикінцевому етапах (у %)

Етапи експерименту	Класи	Рівні сформованості			
		високий	достатній	задовільний	низький
Констатувальний	3К	4,6	23,6	45,3	26,5
	3Е	5,2	24,7	45,5	24,6
	4К	4,8	25,4	44,9	24,9
	4Е	5,3	24,2	45,8	24,7
Формувальний	3К	7,8	28,2	42,8	21,2
	3Е	25,7	42,9	29,3	2,1
	4К	8,9	29,5	42,3	19,3
	4Е	26,9	43,6	27,6	1,9

Середнє значення сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції $K_{л.к}$ за всіма критеріями на кожному з рівнів знань є відношення суми загальних рівнів сформованості з кожної компетенції до їх кількості:

$$K_{л.к.} = (K_{фонет.-орфоеп.} + K_{лекс.} + K_{діам.} + K_{комун.} + K_{грам.}) / N, \quad (2.1)$$

де N – кількість критеріїв, $K_{\text{фонет.-орфоеп.}}$, $K_{\text{лекс.}}$, $K_{\text{діам.}}$, $K_{\text{комун.}}$, $K_{\text{грам.}}$ – відсоток учнів західного регіону, які володіють відповідно фонетико-орфоепічною, лексичною, діамонологічною, комунікативною та граматичною компетенціями.

При визначенні сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів західного регіону ми використовували означене співвідношення (2.1) на констатувальному та формувальному етапах дослідження.

Отже, отримані результати прикінцевого зрізу експериментального дослідження засвідчили, що в експериментальних класах відбулися значні позитивні зміни в якісних та кількісних показниках рівнів сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів західного регіону. Як свідчить таблиця, високого рівня сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції досягла значна частина учнів – у 3Е класах – 25,7% (до експерименту було 5,2%), що становить одну четверту частину від кількості всіх учнів. Достатнього рівня сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції досягла більша третина учнів – у 3Е класах 42,9% (було 24,7%), у 4Е класах – 43,6% (було 24,2%). Суттєво зменшився відсоток учнів, які перебували на задовільному рівні – у 3Е класах зафіксовано 29,3% учнів у 3 Е класах (до навчання було 45,5%), 27,6% учнів у 4Е класах (було 45,8%). На низькому рівні залишився незначний відсоток учнів – у 3Е класах – 2,1% учнів (до експерименту було 24,6%), у 4Е класах – 1,9% (було 24,7%).

Слід зазначити, що в контрольних класах не відбулося значних змін, рівень сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції за навчальний рік покращився, але не настільки суттєво, як в експериментальних класах. Високого рівня сформованості досягли 7,8 % учнів 3К класів (до експерименту було 4,6%) та 8,9% учнів 4К класів (до навчання було 4,8%); достатнього – 28,2% учнів 3К класів (було 23,6%) та 29,5% учнів 4К класів (було 25,4%); на задовільному рівні перебували 42,8% (було 45,3%) учнів 4К класів; на низькому рівні залишилося 21,2% (було 26,5%) учнів 3К класів.

Перевірку достовірності результатів педагогічного експерименту здійснювали за допомогою математичних методів. Так, розподіл показників кількості учнів (у відсотках) щодо володіння лінгвоукраїнознавчою компетенцією на кожному з рівнів (високому, достатньому, задовільному, низькому) в 3-х та 4-х класах до початку експерименту та після проведення експерименту відображено в таблицях 2.8 та 2.9.

Таблиця 2.8

Порівняльна характеристика рівнів сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції на констатувальному та формуальному етапах експерименту в 3-х класах

Етапи експерименту	Класи	Рівні сформованості, у % (кількість учнів)			
		високий	достатній	задовільний	низький
Констатувальний	3К(128)	4,6(6)	23,6(29)	45,3(59)	26,5(34)
	3Е (125)	5,2(7)	24,7(30)	45,5(57)	24,6(31)
Формувальний	3К (129)	7,8 (10)	28,2 (36)	42,8 (56)	21,2 (27)
	3Е(122)	25,7 (31)	42,9 (52)	29,3 (36)	2,1 (3)

Таблиця 2.9

Порівняльна характеристика рівнів сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції на констатувальному та формуальному етапах експерименту в 4-х класах

Етапи експерименту	Класи	Рівні сформованості, у % (кількість учнів)			
		високий	достатній	задовільний	низький
Констатувальний	4К(123)	4,8(6)	25,4 (30)	44,9(55)	24,9(32)
	4Е(121)	5,3(7)	24,2(29)	45,8(56)	24,7(29)
Формувальний	4К(118)	8,9 (11)	29,5 (35)	42,3 (49)	19,3 (23)
	4Е(124)	26,9 (33)	43,6 (54)	27,6 (35)	1,9 (2)

Для виявлення наявності відмінностей кількісних та якісних показників рівнів сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції в експериментальних та контрольних 3-х та 4-х класах до та після застосування експериментальної методики скористаємося критерієм Пірсона χ^2 . Чим більша розбіжність між двома розподілами, що зіставляються, тим більше емпіричне значення χ^2 , і навпаки - чим менша розбіжність (ідентичність) – тим менше (нижче критичного значення) емпіричне значення χ^2 .

Сформулюємо гіпотези:

Нульова гіпотеза H_0 : розподіл показників рівнів сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції в експериментальних 3Е, 4Е класах не відрізняється від показників рівня сформованості в контрольних 3К, 4К класах відповідно.

Альтернативна гіпотеза H_1 : розподіл показників рівнів сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції в експериментальних 3Е, 4Е класах відрізняється від показників рівня сформованості в контрольних 3К, 4К класах відповідно.

Для перевірки статистичних гіпотез використаємо **критерій Пірсона χ^2** , оскільки всі вимоги, необхідні для його використання, виконуються [215:123]:

$$\chi^2_{emn} = \frac{1}{n_1 \cdot n_2} \cdot \sum_{i=1}^4 \frac{(n_1 \cdot O_{2i} - n_2 \cdot O_{1i})^2}{O_{1i} + O_{2i}},$$

(2.2)

де n_1, n_2 – кількість учнів експериментальних та контрольних класів; O_{1i} та O_{2i} – число учнів експериментальних та контрольних класів відповідно, які мають i -тий рівень знань ($i=1$ – «низький», $i=2$ – «задовільний», $i=3$ – «достатній», $i=4$ – «високий») [51:106].

Наприклад, розрахунок статистики χ^2_{emn} за формулою (2.2), для 3Е та 3К до початку експерменту, де $n_1=125$ (3Е), $n_2=128$ (3К), виконується наступним чином:

$$\begin{aligned} \chi^2_{emn} &= \frac{1}{125 \cdot 128} \cdot \sum_{i=1}^4 \frac{(125 \cdot O_{2i} - 128 \cdot O_{1i})^2}{O_{1i} + O_{2i}} = \frac{1}{125 \cdot 128} \cdot \left[\frac{(125 \cdot 34 - 128 \cdot 31)^2}{34 + 31} + \right. \\ &\left. + \frac{(125 \cdot 59 - 128 \cdot 57)^2}{59 + 57} + \frac{(125 \cdot 29 - 128 \cdot 30)^2}{29 + 30} + \frac{(125 \cdot 6 - 128 \cdot 7)^2}{6 + 7} \right] \approx 0,231276 \end{aligned}$$

Аналогічно обчислюються всі із 16 можливих результатів парних порівнянь груп (експериментальні та контрольні класи до початку та після проведення експерименту), що залишилися, як для 3-х класів так і для 4-х.

Результати обчислень для груп експериментальних та контрольних 3-х і 4-х класів відображені в таблиці 2.10 і 2.11.

Комірки таблиць містять емпіричні значення критерію $\chi^2_{емп}$ для класів, що порівнюються, у відповідних рядку та стовпці. Жирним шрифтом виділені результати порівняння характеристик експериментальних і контрольних класів до початку і після завершення експерименту. Наприклад, емпіричні значення критерію $\chi^2_{емп}$ отримані при порівнянні характеристик ЗК до початку експерименту (другий рядок таблиці) та ЗЕ до початку експерименту (третьої стовпчик таблиці), дорівнює 0,231276 (див.табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Емпіричні значення критерію χ^2 для даних таблиці 2.8 (3-ті класи)

	ЗК до початку експерименту	ЗЕ до початку експерименту	ЗК після проведення експерименту	ЗЕ після проведення експерименту
ЗК до початку експерименту	0	0,231276	2,631535	54,85174
ЗЕ до початку експерименту	0,231276	0	1,296907	48,83186
ЗК після проведення експерименту	2,631535	1,296907	0	37,046609
ЗЕ після проведення експерименту	54,85174	48,83186	37,046609	0

Таблиця 2.11

Емпіричні значення критерію χ^2 для даних таблиці 2.9 (4-ті класи)

	4К до початку експерименту	4Е до початку експерименту	4К після проведення експерименту	4Е після проведення експерименту
4К до початку експерименту	0	0,234045	3,571888	56,46136
4Е до початку експерименту	0,234045	0	2,573112	52,76358
4К після проведення експерименту	3,571888	2,573112	0	34,90221
4Е після проведення експерименту	56,46136	52,76358	34,90221	0

Обравши рівень значущості $\alpha \leq 0,01$ та $\alpha \leq 0,05$, порівняємо емпіричні значення статистики $\chi^2_{емп}$ в порівняльних класах з критичним значенням статистики $\chi^2_{крит} \approx \begin{cases} 7,815 & (\alpha \leq 0,05), \\ 11,345 & (\alpha \leq 0,01), \end{cases}$ яке знаходимо у таблиці критичних значень критерію χ^2 з урахуванням ступеня вільності $\nu = (k-1) * (c-1) = (4-1) * (2-1) = 3$ (k - кількість розрядів ознаки: «високий», «достатній», «задовільний», «низький»; c – кількість розподілів (груп), що порівнюються).

До експерименту: значення статистики $\chi^2_{емп}$ для 3Е та 3К дорівнює $\chi^2_{емп} \approx 0,231276 < \chi^2_{крит}$; для 4Е та 4К $\chi^2_{емп} \approx 0,234045 < \chi^2_{крит}$. Бачимо, що в обох випадках $\chi^2_{емп} < \chi^2_{крит}$, тому приймається нульова гіпотеза H_0 . Можна стверджувати, що рівень сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції експериментальних та контрольних 3-х і 4-х класах, що порівнюються, співпадають на рівні значущості 0,01, тобто є статистично однакові.

Після експерименту: значення статистики $\chi^2_{емп}$ для 3Е та 3К дорівнює $\chi^2_{емп} \approx 37,046609 > 11,345 \approx \chi^2_{крит}$; для 4Е та 4К $\chi^2_{емп} \approx 34,90221 > 11,345 \approx \chi^2_{крит}$. Оскільки в обох випадках $\chi^2_{емп} > \chi^2_{крит}$, тому приймається альтернативна гіпотеза H_1 на рівні значущості 0,01. Це означає, що достовірність відмінностей сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції в експериментальних і контрольних 3-х та 4-х класах після закінчення експерименту становить 99%. Таким чином, результати опрацювання статистичних даних, зібраних наприкінці проведення експериментального навчання, переконливо свідчать про його ефективність у плані формування лінгвоукраїнознавчої компетенції.

Для оцінювання достовірності відмінностей між відсотковими частками, які відображають наявність лінгвоукраїнознавчої компетенції в досліджуваних вибірках (3-4 експериментальних та контрольних класах) скористаємося **критерієм Фішера ϕ^* (кутове перетворення Фішера)**. Всі умови для його застосування виконуються [215:160].

Сформулюємо гіпотези: H_0 : частка осіб, які успішно (на високому, достатньому та середньому рівнях) володіють лінгвоукраїнознавчою компетенцією у експериментальних 3Е, 4Е класах не більша, ніж у контрольних 3К, 4К відповідно; H_1 : частка осіб, які успішно (на високому, достатньому, задовільних рівнях) володіють лінгвоукраїнознавчою компетенцією у експериментальних 3Е, 4Е класах більша, ніж у контрольних 3К, 4К відповідно.

Перевіримо ці гіпотези до початку експерименту і після застосування експериментальної методики.

Для кожного рядка із таблиці 2.8 та 2.9 (рівні сформованості остаточні), враховуючи, що можливі два рівні: «не володіють лінгвоукраїнознавчою компетенцією» (низький) та «успішно володіють лінгвоукраїнознавчою компетенцією» (високий, достатній, задовільний) визначаємо розподіл членів експериментальних та контрольних груп учнів, як в 3-х, так і в 4-х класах за вказаними двома рівнями знань рівня лінгвоукраїнознавчої компетенції, та

отримуємо таблицю 2.12 і таблицю 2.13 відповідно.

Таблиця 2.12

Показники успішності володіння лінгвоукраїнознавчою компетенцією в 3-х класах

Рівень ознаки	до експерименту		після експерименту	
	3К	3Е	3К	3Е
володіють л.к.	73,5	75,4	78,8	97,9
не володіють л.к.	26,5	24,6	21,2	2,1

Таблиця 2.13

Показники успішності володіння лінгвоукраїнознавчою компетенцією в 4-х класах

Рівень ознаки	до експерименту		після експерименту	
	4К	4Е	4К	4Е
володіють л.к.	75,1	75,3	80,7	98,1
не володіють л.к.	24,9	24,7	19,3	1,9

Для обчислення емпіричного значення критерію Фішера φ^* скористаємося формулою [215:162]:

$$\varphi^* = (\varphi_1 - \varphi_2) \cdot \sqrt{\frac{n_1 \cdot n_2}{n_1 + n_2}}, \quad (2.3)$$

де $\varphi_i = 2 \cdot \arcsin(\sqrt{P_i})$, де P_i – відносна частка осіб i -ої вибірки, які володіють лінгвоукраїнознавчою компетенцією на високому, достатньому та середньому рівнях, тобто «е ефект» досліджуваної ознаки ($P_1 > P_2$); n_1, n_2 – кількість учнів у двох групах класів, що порівнюються.

Наприклад, розрахунок $\varphi^*_{\text{емп}}$ за формулою (2.3), для 3Е та 3К до початку експерименту (див. табл. 2.13), де $P_1 = 75,4/100 = 0,754$ (3Е), $P_2 = 73,5/100 = 0,735$ (3К), $n_1 = 125$, $n_2 = 128$, виконується наступним чином:

$$\varphi_1 = 2 \cdot \arcsin(\sqrt{0,754}) \approx 1,708261, \quad \varphi_2 = 2 \cdot \arcsin(\sqrt{0,735}) \approx 1,65133,$$

$$\varphi^*_{\text{емп}} = (\varphi_1 - \varphi_2) \cdot \sqrt{\frac{n_1 \cdot n_2}{n_1 + n_2}} = (1,708261 - 1,65133) \cdot \sqrt{\frac{125 \cdot 128}{125 + 128}} \approx 0,452712.$$

Аналогічно виконуємо обчислення емпіричних даних для експериментальних даних таблиць 2.12 та 2.13. Результати обчислень для 3-х класів наведені в таблиці 2.14, а 4-х – в таблиці 2.15. Комірки таблиць містять емпіричні значення критерію φ^* для класів, що порівнюються, у відповідних рядку та стовпці. Жирним шрифтом виділені результати порівняння характеристик експериментальних і контрольних класів до початку і після

завершення експерименту.

Таблиця 2.14

Емпіричні значення критерію φ^* для даних таблиці 2.12 (3-ті класи)

	3К до початку експерименту	3Е до початку експерименту	3К після проведення експерименту	3Е після проведення експерименту
3К до початку експерименту	0	0,452712	1,312740	8,533008
3Е до початку експерименту	0,452712	0	0,85132	8,036163
3К після проведення експерименту	1,312740	0,851322	0	7,252363
3Е після проведення експерименту	8,533008	8,036163	7,252363	0

Таблиця 2.15

Емпіричні значення критерію φ^* для даних таблиці 2.13 (4-ті класи)

	4К до початку експерименту	4Е до початку експерименту	4К після проведення експерименту	4Е після проведення експерименту
4К до початку експерименту	0	0,047393	1,388790	8,266282
4Е до початку експерименту	0,047393	0	1,336301	8,184709
4К після проведення експерименту	1,388790	1,336301	0	6,788199
4Е після проведення експерименту	8,266282	8,184709	6,788199	0

Обравши рівень значущості $\alpha \leq 0,01$ та $\alpha \leq 0,05$, порівняємо емпіричні значення статистики $\varphi^*_{емп}$ в порівняльних класах з критичним значенням статистики $\varphi^*_{0,05}=1,64$ та $\varphi^*_{0,01}=2,31$. Із таблиць 2.14. та 2.15. видно, що до експерименту емпіричне значення критерію $\varphi^*_{емп}$ для 3Е та 3К дорівнює $\varphi^*_{емп} \approx 0,452712 < \varphi^*_{крит}$, а для 4Е та 4К $\varphi^*_{емп} \approx 0,047393 < \varphi^*_{крит}$. В обох випадках

$\varphi_{\text{емп}}^* < \varphi_{\text{крит}}^*$, тому приймається нульова гіпотеза H_0 на рівні значущості 0,01. Звідси слідує, що до початку експерименту частка учнів в експериментальних 3Е, 4Е класах, які володіють лінгвоукраїнознавчою компетенцією на високому, достатньому та задовільному рівнях не більша, ніж у контрольних 3К, 4К класах відповідно.

Після проведення експерименту значення критерію $\varphi_{\text{емп}}^*$ для 3Е та 3К дорівнює $\varphi_{\text{емп}}^* \approx 7,252363 > \varphi_{\text{крит}}^*$, а для 4Е та 4К $\varphi_{\text{емп}}^* \approx 6,788199 > \varphi_{\text{крит}}^*$, тому приймається гіпотеза H_1 на рівні значущості 0,01. Це означає, що після проведення експерименту частка учнів в експериментальних 3Е, 4Е класах, які володіють лінгвоукраїнознавчою компетенцією на високому, достатньому та задовільному рівнях, більша, ніж у контрольних 3К, 4К класах відповідно. Іншими словами, достовірність відмінностей в успішності оволодіння рівнем лінгвоукраїнознавчої компетенції експериментальних і контрольних класів після завершення експерименту складає 99%.

Отже, початкові (до початку експерименту) стани експериментальних та контрольних (3-х, та і 4-х) класів співпадають, а кінцеві (після завершення експерименту) – відрізняються, що підтверджено математично за допомогою критеріїв Пірсона χ^2 та Фішера φ^* (кутове перетворення Фішера). Тому можна констатувати, що ефект змін обумовлений саме використанням експериментальної методики.

Вищим рівнем володіння лінгвоукраїнознавчою компетенцією було написання учнями творчих робіт. На завершення третього етапу перевірки ефективності формування лінгвоукраїнознавчої компетенції за розробленою експериментальною методикою учням пропонувалося написати творчу роботу на тему «Моє улюблене свято».

Результати аналізу письмових робіт свідчать про краще виконання означеної роботи учнями експериментальних класів, де постійно проводилося навчання за розробленою методикою і виконувалися тренувальні вправи на редагування висловлювань та поновлення деформованих текстів, спостереження за діалектизмами, місцевою говіркою

та мовними покручами. Натомість у роботах учнів контрольних класів нами зафіксовано типові мовні помилки:

діалектизми: *я була в цьоці, я живу згорів, холодница, оселія, люб'єзніша, піроги з бульби, грибова зупа, маю троїридну сестру, їмо яйці;*

мовні покручі: *відехнути, некольтурний, обіджений, роздява, мона, на ровері, говорючий, крадівля, приєжає, образумитися, заворошитись, оманчівий, найлудше;*

помилки, зумовлені мовною говіркою: *лужко, двур, кунь, сьвато, додому, пісят, шо, мицний, повтораю, зара, матирі, нічо не робе, мона, ходемо в центер, багато їжи;*

явищем інтерференції: *дарять подаркі, загаряю, привик, жарко, появилися, страдати, харашо, нечаянно, путати, бистро, всігда, готовила, любого кольору, вечером, даже, нравиться, саме лучче, жарана, канфети, фанарікі, часи;*

слова-паразити: *тіпа, неа, блін;*

помилки у граматичних формах: *усічені форми дієслів – сідаєм, ідем, накриваєм, носим, бігаєм; ступені порівняння прикметників – бути самим останнім, ми стаємо чемніші; ненормативні закінчення при відмінюванні – всі встають з-за стола, я іду вечором, ходив з ночівльою, я дуже люблю подарунків, у мене є багато дядьок, тьоток і хреснів; помилки у займенниках: я люблю неї, у кожної людини, до єїної хати, мого зошита, для тої, в том році, в нашом дворі;*

фонетико-орфоепічні: *лішко, м'яхкі, хожу, бирутть, ігрушкі, кідатись, мясо, викінуги, братікі.*

Систематична робота над виправленням мовленнєвих недоліків дала очікувані результати. Аналіз письмових відповідей підтвердив активізацію словникового запасу молодших школярів літературними нормами.

На основі зіставлення результатів зрізів контрольних робіт експериментальних та контрольних класів ми визначили відсоток приросту навчальних досягнень учнів щодо формування лінгвоукраїнознавчої

компетенції, зробили висновки про рівень володіння учнями нормативною українською мовою та вплив даної методики на загальну успішність з предмету «Рідна мова».

Оцінювання результатів контрольних робіт дослідного навчання проводилось згідно норм та вимог оцінювання вмій та навичок учнів та за критеріями, передбаченими чинними програмами.

Високим рівнем (10 - 12 балів) оцінювалися такі відповіді, коли учень виконував завдання старанно, правильно добирав відповіді на поставлені запитання, узгоджував свої думки з певним комунікативним завданням. Робота повинна була бути виконана охайно, без орфографічних помилок, із дотриманням усіх норм мовленнєвої культури. В роботі допускалися 1-2 незначні помилки.

Завдання оцінювалося на достатній рівень (7 - 9 балів) за умови, якщо учень вправно та правильно виконував завдання, в якому припускався 3-4 незначних помилок.

Робота оцінювалася на задовільний рівень (4-6 балів), якщо учень виконував завдання з орфографічними помилками, припускався 5-6 змістових помилок.

Завдання, невиконане повністю або частково виконане, вважалось оціненим на низький рівень (1-3 бали) за умови, якщо робота містила 7 і більше змістових помилок.

У творчих роботах учнів усіх класів траплялися мовленнєві недоліки, однак, як свідчить кількісний аналіз, учні експериментальних класів припустилися значно меншій кількості помилок. Перевірка всіх творчих робіт дала можливість виявити та згрупувати найпоширеніші. Визначали відсоток наявності русизмів, діалектизмів і т.д. від загальної кількості помилок мовної деформації, допущених учнями під час виконання творчих робіт.

Наприклад, відсоток русизмів від загальної кількості помилок обчислювали за формулою:

$$\frac{N_{\text{русизмів}}}{N_{\text{помилки}}} \times 100\%,$$

де $N_{\text{русизмів}}$ – кількість усіх русизмів, допущених у роботах, $N_{\text{помилки}}$ – загальна кількість помилок.

Щоб виявити, чи зменшилась кількість помилок, допущених учнями в творчих роботах на третьому етапі експерименту в порівнянні з першим етапом, ми визначили середню кількість допущених помилок, яка припадає на одну роботу, відповідно на першому та третьому етапах експерименту.

Для визначення середньої кількості допущених помилок $N_{\text{середнє}}$ в одній роботі ми скористалися наступним співвідношенням:

$$N_{\text{середнє}} = \frac{N_{\text{помилки}}}{N_{\text{робіт}}},$$

де $N_{\text{помилки}}$ – загальна кількість помилок, $N_{\text{робіт}}$ – загальна кількість робіт.

Крім означеної контрольної роботи, слід зазначити, що учні писали творчу роботу на визначену тему на початку (I етап) та в кінці (III етап) навчального року. З таблиці 2.16 видно, що в експериментальних класах на кінець навчального року загальна кількість помилок зменшилася майже на половину, тоді як у контрольних класах наявність помилок є значно вищою.

Результати порівняльного аналізу наводимо у таблиці 2.16.

Таблиця 2.16

Наявність мовних деформацій у творчих роботах учнів

Класи	Загальна кількість робіт	Загальна кількість помилок	Мовні деформації						Середня кількість допущених помилок в одній роботі
			русизми	діалектизми	мовні покручі	помилки у грамагічних формах	фонетико-орфоепічні	морфологічні	
3КК (I етап)	128	726	21,8%	6,9%	7,9%	14,9%	12,9%	35,6%	6
3КК (III етап)	129	603	19,7%	7,9%	9,2%	14,5%	11,8%	36,8%	5
3ЕК (I етап)	125	601	20,8%	6,9%	7,9%	15,8%	13,9%	34,7%	5
3ЕК (III етап)	122	336	23,3%	8,3%	6,7%	11,7%	15,0%	35,0%	3
4КК (I етап)	123	591	19,8%	6,9%	5,0%	16,8%	14,9%	36,6%	5
4КК (III етап)	118	438	21,7%	8,7%	5,8%	20,3%	15,9%	27,5%	4
4ЕК (I етап)	121	573	20,8%	7,9%	5,9%	16,8%	14,9%	33,7%	5
4ЕК (III етап)	124	301	17,4%	6,5%	4,3%	23,9%	15,2%	32,6%	2

Слід відзначити, що роботи учнів експериментальних класів насичені українознавчою лексикою.

Робота над тематичними словниками, тлумаченням лексичного та етимологічного значення слів, редагуванням текстів дала очікувані результати. В учнів сформовані вміння вільно використовувати власне українську лексику та фразеологізми в усному та писемному мовленні.

У творчих роботах учнів контрольних класів часто вживаються мовні деформації, невиправдані повтори, невміння добирати синоніми, рідко

зустрічається власне українська лексика. Словниковий запас виявляється в одноманітності та кострубатості речень.

Наводимо зразки творчих робіт учнів контрольних та експериментальних класів.

«Моє улюблене свято – Святвечір. Вся родина збирається у святково прибраній хаті. Смачно пахне пирогами і кутею з медом.

Родина сідає вечеряти. Спочатку куштуємо кутю, а потім – голубці, вареники, смажену рибу, капусту, борщ з вушками – все, що приготувала для нас бабуся.

Ми святкуємо народження Сина Божого. Я з нетерпінням чекаю цього свята».

(Експериментальний клас, Ангеліна Я. учениця 3 класу).

«Я дуже люблю зиму. Тому що в цю пору починаються канікули зимні і гарне свято Різдво і Новий Рік. Новий рік ми справляєм дома уською сімєю. Я і мама готуєм їсти, а тато і братик накривають стіл. Я і мама робим салати, пирожкі, катлети, пюре. Коли ми усе поїли, мама і я несемо десерт. Це пирожена, торт і печення. Я дуже, дуже люблю Новий рік».

(Контрольний клас, Ростислав П., учень 3-го класу).

«Моя сім'я на Паску іде до баби. Баба гутує кутю, вареникі, курку з бульбою, пельмені, паску, крашанки. Нам дуже весело, після обіду ми ідем до озера або на річку. Перед обідом я малюю яйця в мене добре виходе. Я люблю Пасху».

(Контрольний клас, Едуард Т., учень 4-го класу).

«Моє улюблене свято Миколая. Це свято святкують всі діти. 19 грудня Миколай літає і розносить всім слухняним діткам подарки. Коли дітки просипаються, вони дуже щасливі, тому що до них прилітає Миколай. На наступний рік діти з нетерпінням чикають Миколая».

(Контрольний клас, Володимир С., учень 4-го класу).

«Я люблю свято Івана Купала. Я провожу свято з батьками, вони міні дарять іграшки. Я допомагаю мамі посуду мити, допомагаю їсти готувати, убирати в кухні. Пілососу в кімнаті і ще пилъ витираю».

(Контрольний клас Євген М., учень 3-го класу).

«Я провожу свій вільний час так. Я виходжу на вулицю і починаю гратися з друзями, а потім я йду додому і починаю робити уроки. А коли повчу уроки, починаю гратися з котиком. А на другий день я рано йду грати футбол. В обіт я йду на комп'ютери. Прихожу через дві години і йду на шашликі, а потім до бапці в сило».

(Контрольний клас Ярослав Ф. учень 3-го класу).

«Я взагалі люблю свята, коли не треба ходити до школи, всі веселі, безтурботні. Можна піти до когось в гості або запросити гостей до себе. Але найулюбленіше свято для мене є святий вечір. Вже на вулиці лежить пухнастий сніг, який весело рипить під ногами. А вдома пахне хвоєю: то тато вже приніс ялинку. Мама готує дванадцять різних страв. А я стараюся допомагати їй у цьому. Запах ялинки, смачної куті та пампушок робить це свято чарівним і незабутнім. А в кінці вечері за столом лунає новорічна колядка. Це свято я згадую цілий рік і з нетерпінням чекаю його знову».

(Експериментальний клас. Ярина М., учениця 4-го класу).

«На свято Трійці моя оселія прикрашається зеленими гілками клена, верби, липи і ясена. Їх ми вставляємо біля вікон, а підлогу встеляємо запашиними травами: любистком, м'ятою і ласкавцями. Це свято символізує глибоку пошану людини до природи, її краси та неповторності, тому я його дуже люблю».

(Експериментальний клас. Юлія Б., учениця 4-го класу).

«Дуже гарно на Великдень біля церкви. Навколо церкви розставлено кошики з пасками. В кожному кошичку палає свічка. Вся церква ніби обвита вінком із вогників. Діти бавляться писанками та крашанками, співають

гаївки. Всі радіють цьому святу і вітають одне одного з воскресінням Христовим. Я дуже люблю це свято».

(Експериментальний клас, Тетяна В., учениця 4-го класу).

«Моїм улюбленим святом є свято Василя або Новий рік за Юліанським календарем. В цей день я люблю приносити людям радість. Тоді я приходжу до своїх бабусі і дідуся, хресних батьків і вінишую їх з Новим роком. Засіваючи їх оселі зерном пшениці, я бажаю їм здоров'я, радості та любові в їхньому домі. Мене дуже тішить те, що в році є таке свято, коли твоя присутність приносить людям радість і задоволення».

(Експериментальний клас, Дмитро Т., учень 4-го класу).

«Влітку ми були в селі Покровівні на Тернопільщині. Увечері шостого липня ми пішли на берег річки. Там зібралося багато народу, щоб святкувати чарівне свято Івана Купала. Посередині стояло дерево, прикрашене стрічками, квітами і цукерками. Це Купало. Ми стали в коло і разом зі всіма водили хороводи і співали. Потім ми спостерігали, як старші хлопці перестрибували через багаття. А дівчата плели з квітів віночки і пускали на воду, щоб знати свою долю. В цей день збирали лікарські рослини і трави, бо вони мали чудодійну і цілющу силу. На це свято трапляються всякі дива і всі бажання збуваються».

(Експериментальний клас, Тарас К., учень 4-го класу).

Таким чином, перевірка результативності експериментально-дослідного навчання підтвердила ефективність запропонованої методики формування лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів 3-4 класів. Аналіз результатів дослідження довів, що окремі фрагменти та епізодичний характер запропонованої методики не можуть дати високих показників, лише за умови постійної роботи над удосконаленням мовлення учнів можна досягти бажаних наслідків, ураховуючи принцип наступності та перспективності на всіх її етапах.

Порівняльний аналіз та зіставлення результатів констатувального експерименту підтвердили ефективність запропонованої методики щодо

активізації словникового запасу учнів власне українською лексикою та фразеологією, підвищення обізнаності з етимологією українознавчих слів, уміння нормативно вживати граматичні форми та уникати мовленнєвих недоліків.

Сформованість саме цих мовленнєвих умінь та навичок у комплексі утворюють лінгвоукраїнознавчу компетенцію, яка активно впливає на загальну культуру мовлення, естетичний смак та розвиток мислення.

Висновки з другого розділу

1. Аналіз результатів експериментально-дослідного навчання підтвердив ефективність запропонованої методики формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодшого школяра в умовах західного регіону. У ході проведеного дослідження констатуємо, що результативність формування лінгвоукраїнознавчої компетенції залежить від правильно дібраних методів та прийомів, форм навчання. Творчий підхід учителя полягає в реалізації необхідних умов, що сприяють пізнавальній активності учнів у вивченні предмету «Рідна мова», спонукають їх до аналізу, порівняння, спостереження за мовними явищами.

2. Розроблено й реалізовано експериментальну модель формування лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів 3-4 класів в умовах західного регіону України, що обіймала чотири взаємопов'язані етапи: когнітивно-збагачувальний, репродуктивно-діяльнісний, креативно-діяльнісний, оцінно-рефлексивний.

3. Діагностування сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів 3-4 класів західного регіону проводилося за визначеними критеріями: **фонетико-орфоепічна** компетенція з показниками : нормативна вимова звуків, мовний розбір, мовне конструювання, мовленнєва виразність; **лексична компетенція** з показниками: володіння семантикою слова, обізнаність з етимологією власне української лексики, багатство словникового запасу; **граматична** з показниками: морфемна вживаність у мовленні, морфологічна нормативність мовлення, синтаксична структура

мовлення; **діамонологічна** з показниками: вміння вести діалог, уміння будувати репродуктивні висловлювання, вміння будувати творчі висловлювання; **комунікативна** з показниками: володіння етикетними нормами, наявність ініціативності спілкування.

4. Педагогічними умовами формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодшого школяра було обрано: створення україномовного середовища в загальноосвітній школі з урахуванням специфіки мовлення західного регіону України; інтеракція мовленнєвого українознавчого та соціокультурного компонентів у навчальному процесі початкової школи; поетапне впровадження сукупності методів творчого характеру, збагачення лексичного запасу учнів лексикою українознавчої спрямованості; стимулювання в учнів оцінно-контрольних дій у процесі навчально-мовленнєвої діяльності.

5. По завершенні дослідного навчання відбулися позитивні зміни в експериментальних класах. Підтвердилась ефективність розробленої методики щодо формування лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів та забезпечено наявність умінь та навичок з усіх критеріїв лінгвоукраїнознавчої компетенції: фонетико-орфоепічна компетенція (правильна вимова всіх звуків, наголошення слів), лексична (оволодіння власне українською лексикою, фразеологією, етимологією), граматична (оперування всіма необхідними граматичними формами), діамонологічна (вміння невимушено і грамотно вести монолог та діалог) та комунікативна (вміння використовувати потрібні етикетні формули у різноманітних ситуаціях спілкування).

Активізації словникового запасу учнів 3-4 класів сприяло використання українознавчого словника-мінімуму (додаток А.1), словника з етимологічною довідкою (додаток А.2) та словника етикетних формул (додаток Б).

Порівняння результатів виконаних завдань констатувального та формувального зрізів свідчить про позитивні зміни в експериментальних класах, динаміку зростання відсотку учнів, що перебували на високому та

достатньому рівнях сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції та, відповідно, зниження відсотку учнів, що перебували на задовільному та низькому рівнях. Аналіз результатів прикінцевого етапу експерименту виявив суттєві позитивні зміни в експериментальних класах щодо рівнів сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції у молодших школярів. Високого рівня сформованості в експериментальних класах досягли 25,7% (до експерименту було 5,2%) третьокласників та 26,9% (було 5,3%) четверокласників. На достатньому рівні було виявлено більшість учнів, відповідно, 42,9% (було 24,7%) учнів 3 класу та 43,6% (було 24,2%) учнів 4 класу. На задовільному рівні перебували 29,3% (було 45,5%) учнів 3 класу та 27,6% (було 45,8%) учнів 4 класу. На низькому рівні залишилося 2,1% (було 24,6%) учнів 3 класу та 1,9% (було 24,7%) учнів 4 класу.

У контрольних класах відбулися незначні зміни.

Емпіричні дані підтвердили ефективність розробленої методики щодо формування лінгвоукраїнознавчої компетенції у молодших школярів західного регіону.

Ефективність запропонованої методики в цілому позитивно впливає на весь процес навчання, підвищує грамотність, розвиває мислення та загальну мовленнєву культуру учнів.

Основні результати дослідження відображені у працях автора: [147], [148],[150],[152],[155].

ВИСНОВКИ

Обґрунтування передумов виникнення та порушення проблеми вдосконалення мовленнєвої діяльності школярів підтвердили актуальність дисертаційного дослідження та вибір означеної теми. Дисертаційне дослідження присвячено розробці системи роботи над формуванням лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів 3 – 4 класів західного регіону України.

1. З'ясовано, що лінгвоукраїнознавча компетенція молодшого школяра є цілісною інтегральною характеристикою учня-комуніканта, який органічно поєднує в собі загальнонавчальні компетенції (фонетико-орфоепічну, лексичну, граматичну, діалогологічну та комунікативну). Результативна складова лінгвоукраїнознавчої компетенції передбачає сформованість знань, умінь та навичок з усіх видів означених компетентностей. Основу лінгвоукраїнознавчої компетенції складають два центри: українознавчий та лінгводидактичний. Предметом лінгвоукраїнознавчої компетенції є аналіз словникового складу української мови на предмет виявлення лексичних одиниць національно-культурної семантики; предметом лінгвістичної компетенції є пошук оптимальних методів, прийомів щодо активізації словникового запасу учнів нормами української літературної мови на основі опрацювання українознавчих текстів.

2. Українознавчий матеріал, насичений відомостями про історію, звичаї та культуру українського народу, є найкращою основою для формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів, збагачення їх словникового запасу власне українською лексикою, фразеологією, етимологією. Засобами малих жанрів українського фольклору (прислів'ями, приказками, скоромовками, загадками тощо) учні розвивають мовні здібності, навички володіння нормативною літературною мовою. Запропонований у дисертації тематичний словник-мінімум власне української лексики з етимологічною довідкою є першою спробою створення такого словника для учнів 3 - 4 класів. Використання означеного лексичного

матеріалу є доцільним під час виконання системи вправ і завдань із активізації та збагачення словникового запасу учнів початкових класів.

3. Критеріями сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції учнів 3-4 класів виступили види мовленнєвої компетенції учнів: фонетико-орфоепічна з показниками : нормативна вимова звуків, мовний розбір, мовне конструювання, мовленнєва виразність; лексична з показниками: володіння семантикою слова, обізнаність з етимологією власне української лексики, багатство словникового запасу; граматична з показниками: морфемна вживаність у мовленні, морфологічна нормативність мовлення, синтаксична структура мовлення; діалогологічна з показниками: вміння вести діалог, уміння будувати репродуктивні висловлювання; вміння будувати творчі висловлювання; комунікативна з показниками: володіння етикетними нормами, наявність ініціативності спілкування.

4. Діагностування кількісних та якісних показників констатувального етапу дослідження дозволило виокремити вихідні рівні сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції: високий, достатній, задовільний, низький.

Аналіз результатів констатувального етапу дослідження показав, що рівень сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів західного регіону є недостатнім. Причина цього криється в тому, що вчителями не ведеться планомірна робота над збагаченням мовлення учнів власне українською лексикою, не використовується повною мірою етимологічний аналіз слів, не приділяється достатня увага заміні діалектних слів літературними відповідниками.

Було зафіксовано, що високого рівня сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції досягли 4,6% учнів (3К) та 5,2% (3Е) класів і, відповідно, 4,8% учнів (4К) та 5,3% (4Е) класів. На достатньому рівні перебували 23,6% (3К) і 24,7% (3Е) та 25,4% і 24,2% (4Е) класів. Більшість учнів виявили задовільний рівень сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції, він досяг 45,3% у (3К), 45,5% у (3Е) та 44,9% у (4К) і 45,8% у

(4Е) класах. На низькому рівні залишилися 26,5% учнів (3К), 24,6% (3Е) та 24,9% (4К) і 24,7% (4Е) класів.

5. Для забезпечення ефективності формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів західного регіону було виокремлено педагогічні умови: створення україномовного середовища в загальноосвітній школі з урахуванням специфіки мовлення західного регіону України; інтеракція мовленнєвого, українознавчого та соціокультурного компонентів у навчальному процесі початкової школи; поетапне впровадження сукупності методів творчого характеру, збагачення лексичного запасу учнів лексикою українознавчої спрямованості; стимулювання в учнів оцінно-контрольних дій у процесі навчально-мовленнєвої діяльності.

6. Відповідно до теоретичних положень та обґрунтованих педагогічних умов було розроблено експериментальну модель формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів західного регіону, яка охоплювала чотири взаємопов'язаних етапи. Метою першого **когнітивно-збагачувального** етапу було забезпечення навчально-виховного процесу необхідним експериментальним матеріалом та ознайомлення учнів з особливостями мовлення західного регіону України, основними мовними деформаціями, спричиненими явищем інтерференції, мовною говіркою та діалектами, що характерні означеному регіону. Метою другого – **репродуктивно-діяльнісного** етапу було навчити учнів використовувати лексичні ресурси української мови: синонімію, антонімію, емоційно-виразні засоби, фразеологію, етимологію, словотворчі засоби; поповнити словниковий запас учнів власне українською лексикою, етикетними формулами. На третьому – **креативно-діяльнісному** етапі основним завданням було навчити учнів об'єднувати засвоєні ними фонетико-орфоепічні, лексичні, граматичні, комунікативні, діалогологічні вміння в усні та письмові висловлювання творчого характеру. На четвертому – **оцінно-рефлексивному** етапі передбачено залучення школярів до оцінно-мовленнєвої діяльності власних висловлювань.

7. Аналіз результатів прикінцевого етапу експерименту виявив суттєві позитивні зміни в експериментальних класах щодо рівнів сформованості лінгвоукраїнознавчої компетенції у молодших школярів. Високого рівня сформованості в експериментальних класах досягли 25,7% третьокласників та 26,9% четверокласників. На достатньому рівні було виявлено більшість учнів, відповідно, 42,9% учнів 3 класу та 43,6% учнів 4 класу. На задовільному рівні перебували 29,3% учнів 3 класу та 27,6% учнів 4 класу. На низькому рівні залишилося 2,1% учнів 3 класу та 1,9% учнів 4 класу.

У контрольних класах відбулися незначні зміни: високого рівня досягли 7,8% учнів 3 класу та 8,9% учнів 4 класу. На достатньому рівні було зафіксовано 28,2% учнів 3 класу та 29,5% учнів 4 класу, на задовільному рівні перебувала більша частина учнів, відповідно 42,8% учнів 3 класу та 42,3% учнів 4 класу, на низькому рівні залишилося 21,2% учнів 3 класу та 19,3% учнів 4 класу. Емпіричні дані підтвердили ефективність розробленої методики щодо формування лінгвоукраїнознавчої компетенції у молодших школярів західного регіону.

Проведене дослідження не вичерпує повного розкриття всіх аспектів означеної проблеми. Подальші перспективи дослідження вимагають виявлення факторів, що спонукають до розв'язання питань диференційованого підходу щодо вдосконалення та корекції мовлення учнів, пошуків нової форми способів керівництва формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодших школярів в умовах західного регіону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / за заг. ред. О. Сербенської. – Львів : Світ, 1994. – 152 с.
2. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо / Б. Антоненко-Давидович ; заг. ред. І. Варченко. – К. : Рад. письменник, 1970. – 254 с.
3. Антонов А. В. Проблеми розуміння: філософський та психологічний аспекти / А. В. Антонов. – К.: Знання, 1975. – 48 с.
4. Бабич Н. Д. Навчи мене, вчителю, розмовляти / Н. Д. Бабич. – К. : Т - во «Знання України», 1992. – 48 с.
5. Бабич Н. Д. Практична стилістика : зб. вправ / Н. Д. Бабич : Вищ. шк., 1977. – 154 с.
6. Бадер В. І. Класифікація помилок у мовленні молодших школярів / В. І. Бадер // Рідна шк. – 1999. – № 9. – С. 53–55.
7. Байденко В. И. Компетенции в профессиональном образовании / В. И. Байденко // Высш. образование в России. – 2004. – № 11. – С. 14–18.
8. Баранов М. Т. Роль тематической группировки слов (по смысловым темам) в обогащении словаря учащихся / М. Т. Баранов // Докл. АПН РСФСР. – 1960. – № 1. – С. 19–23.
9. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко – К. : Вищ. шк., 1980. – 244 с.
10. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам : пособ. для преподавателей и студентов / Б. В. Беляев. – М. : Просвещение, 1965. – 277 с.
11. Біляєв О. М. Білінгвізм і питання інтерференції у мовленні учнів / О. М. Біляєв // Укр. мова і літ. в шк. – 1984. - № 1. – С. 41-43.
12. Біляєв О. М. Культура мовлення учителя-словесника / О. М. Біляєв // Дивослово. – 1995. – № 1. – С. 37–44.

13. Біляєв О. М. Сучасний урок української мови : навч.- метод. посіб. / О. М. Біляєв – К. : Рад. шк., 1981. – 176 с.
14. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування / Н. М. Бібік // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи. – К. : К.І.С., 2004. – С. 47 – 53.
15. Білик С. В. Хвилинки-цікавинки з використанням словникових слів на уроках рідної мови / С. В. Білик // Почат. навч. та вих. – 2007. – № 2. – С. 15–20.
16. Білоус М. Заговори, щоб я тебе побачив / М. Білоус // Почат. шк. – 1995. – № 2. – С. 60–62.
17. Богдан С. Мовний етикет як елемент мовної картини світу волинян / С. Богдан // Дивослово. – 2000. – № 3. – С. 17–21.
18. Богуш А. Методика навчання дітей української мови в дошкільних навчальних закладах : підручник / А. Богуш. – 2-е вид., допов. і перероб. – К. : Видав. Дім «Слово», 2008. – 440 с.
19. Богуш А. М. Витоки мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку : прогр. та метод. рек. / А. М. Богуш. – Одеса : Маяк, 1999.- 232с.
20. Богуш А. М. Дошкільна лінгводидактика: теорія і практика / А. М. Богуш. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. –216 с.
21. Богуш А. М. Мовленнєва готовність старших дошкільників до навчання у школі / А. М. Богуш, Н. Є. Шиліна. – Одеса : ПНЦ АПН України, 2003. – 335 с.
22. Богуш А. М. Мовленнєвий розвиток дітей від народження до 7 років : монографія / А. М. Богуш. – К. : Видав. Дім «Слово», 2004. – 376 с.
23. Богуш А. М. Українське народознавство в дошкільному закладі : практикум : навч. посіб. / А. М. Богуш, Н. В. Лисенко. – К. : Вищ. шк., 2003. – 206 с.

24. Болотов В. А. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе / В. А. Болотов, В. В. Суриков // Педагогика. – 2003. – № 10. – С. 8–14.
25. Бондар О. І. Відображення в лексиці української мови уявлень стародавніх слов'ян про час / О. І. Бондар // Укр. мова і літ. в шк. – 1992. – № 2. – С. 36 – 40.
26. Борисенко Н. А. Лексико-семантическая интерференция в русской речи на Украине: лингвистический и социальнолингвистический аспекты : автореф. дис... канд. филол. наук : 10.02.01 / Н. А. Борисенко. – К., 1990. – 15 с.
27. Боришевський М. Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. – 1994. – №1. – С.144–150.
28. Бортняк А. А. Ну що б, здавалося, слова... : бесіди про культуру укр. мови / А. А. Бортняк – К. : Укр. письменник, 1994. – 73 с.
29. Бріцин М. Я. Порівняльна граматики української і російської мов : навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М. Я. Бріцин, М. А. Жовтобрюх, А. В. Майборода. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Вищ. шк., 1978. – 270 с.
30. Бугайчук О. В. Лінгвістична підготовка майбутнього вчителя за умов інтерферованого мовленнєвого середовища/ О. В. Бугайчук // Зб. наук. праць : наук. записки РДГУ. Вип. 12. Ч.3. Шляхи становлення педагогічного професіоналізму у майбутніх учителів / РДГУ ; редкол.: Б. Н. Мітюров, І. Д. Бех, Б. Є. Будний та ін. - Рівне : РДГУ, 2000. – 120 с.
31. Булаховський Л. А. Питання походження української мови / Л. А. Булаховський. – К., 1956. – 219 с.
32. Буслаев Ф. И. О преподавании отечественного языка / Ф. И. Буслаев. – Л. : Учпедгиз, 1941. – С. 27.

33. Вашуленко М. Компетентнісний підхід до перевірки мовних і мовленнєвих знань молодших школярів / М. Вашуленко // Почат. шк. – 2009. – № 2. – С. 8–11.
34. Вашуленко М. Компетентнісний підхід до перевірки мовних і мовленнєвих знань молодших школярів / М. Вашуленко // Почат. шк. – 2009. – № 1. – С. 16–20.
35. Вашуленко М. С. Орфоепія і орфографія в 1-3 класах / М. С. Вашуленко. – К. : Рад. шк, 1982. – 104 с.
36. Вашуленко М. С. Перспективність і наступність у навчанні української мови в початковій і середній школі / М. С. Вашуленко // Укр. мова і літ. в шк. – 1991. – № 8. – С. 15–20.
37. Вашуленко М. С. Рідна мова : підруч. для 3 класу. / М. С. Вашуленко, О. І. Мельничайко. – К. : Освіта, 2003. – Ч. I – 126 с.
38. Вашуленко О. Оцінювання читацьких компетентностей молодших школярів / О. Вашуленко // Почат. шк. – 2007. – № 12. – С. 16–20.
39. Великий тлумачний словник сучасної української мови / авт., гол. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : Перун, 2004. – 1426 с.
40. Виготський Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. / Л. С. Виготський. – М. : Педагогика, 1984. – Т. 4 : Детская психология. – 431 с.
41. Войцешук Л. Правильність українського літературного мовлення вчителя / Л. Войцешук, Н. Мандрик // Нова пед. думка. – 2005. – № 1. – С. 41-42.
42. Волошина Т. Г. До етимології українських дендронімів тополя та іва / Т. Г. Волошина // Мовознавство . – 1976 . – №3. – С. 67– 71.
43. Гамалій А. Т. Ігри та цікаві вправи з української мови для 1-3 класів / А. Т. Гамалій. – К. : Рад. шк., 1980. – 112 с.
44. Гамрецький І. Публіцистичне слово в системі мовно-шкільної освіти / І. Гамрецький // Рідна шк. – 1999. – №7–8. – С.3–9.
45. Ганич Д. Словник лінгвістичних термінів / Д. Г. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вищ. шк., 1985. – 360 с.

46. Гетманчук Н. Стилiстична робота на уроках української мови в 4 класi / Н. Гетманчук // Почат. шк. – 2000. – № 11. – С. 24–26.
47. Головата Л. М. Культура усного i писемного професiйного мовлення : посiб. для студентiв факультетiв фiзвиховання / Л. М. Головата. – Тернопiль : Пiдручники i посiбники, 1997. – 192 с.
48. Голуб Н. Б. Збагачення мовлення учнiв 5-7 класiв власне українською лексикою : дис... канд..пед. наук: 13.00.02 / Н. Голуб. – К., 1997. – 155 с.
49. Голуб Н. Збагачення мовлення учнiв українською лексикою / Н. Голуб // Рiдна шк. – 1997. – № 10. – С. 79-80.
50. Горбась Н. Розробляючи програму власного мовного розвитку / Н. Горбась // Укр. мова й лiт. в середнiх школах, гiмназiях, лiцeях та колегiумах. – 2002. – № 3. – С. 135–145.
51. Грабарь М. И. Применение математической статистики в педагогических исследованиях. Непараметрические методы / М. И. Грабарь, К. А. Краснянская. – М. : Педагогика, 1977. – 136 с.
52. Гребницький Г. Формування в учнiв мовленнєвих умiнь засобами фразеологiї / Г. Гребницький // Укр. мова i лiт. в шк. – 2001. – № 5. – С. 5–8.
53. Грещук В. В. З досвiду роботи над дiалектизмами / В. В. Грещук // УМЛШ. – 1974. – № 4. – С. 67 – 68.
54. Гуцан Л. Етнодизайн українських трудових традицiй i звичаїв / Л. Гуцан // Почат. шк. – 2003. – № 6. – С. 18–19.
55. Демичева В. В. Использование элементов семантического и этимологического анализ на уроках чтения / В. В. Демичева // Нач. шк. – 1998. – № 1. – С. 45– 48.
56. Державний стандарт базової i повної середньої освiти. – К. : КНТ, 2004. – 88 с.
57. Державний стандарт загальної середньої освiти. Українська мова : проект //Дивослово. – 1997. – № 7. – С. 18–37.

58. Державний стандарт початкової загальної освіти // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2006. – №2–3. – С. 3–50.
59. Державний стандарт середньої освіти // Освіта України. – 1997. – №31 (1 серп.). – С. 4-9.
60. Дзендзелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології / Й. О. Дзендзелівський. – Ужгород, 1966. – 97 с.
61. Дзендзелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови / Й. О. Дзендзелівський. – К. : Наук. думка, 1987. – 298 с.
62. Дзендзелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови / Й. О. Дзендзелівський. – К. : Наук. думка, 1984. – 307 с.
63. Дзендзелівський Й. О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі / Й. О. Дзендзелівський. – К. : Наук. думка, 1969. – 210 с.
64. Дика Н. Поняття культури мовлення учнів / Н. Дика // Дивослово. – 2002. – № 2. – С. 50 – 51.
65. Добролюжа Г. Як ходить переяславський індик? / Г. Добролюжа // Укр. мова й літ. в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2000. – № 5. – С. 93– 98.
66. Добромислов В. А. Обогащение активного словарного запаса учащихся (V – VII классы) / В. А. Добромислов // Рус. яз. в шк. – 1958. – № 3. – С. 23–35.
67. Добромислов В. А. Развитие речи в связи с изучением грамматики / В. А. Добромислов. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1954. – 64 с.
68. Добрынин Н. Ф. Внимание и память / Н. Ф. Добрынин. – М. : Знания, 1958. – 32 с.
69. Доленко М. Т. Боротьба з діалектизмами в мові учнів шкіл західних областей України / М. Т. Доленко // Укр. мова в шк. – 1953. – № 5 – С. 39–50.

70. Доленко М. Т. Вивчення української мови у четвертому класі : посіб. для вчителів / М. Т. Доленко, І. І. Дацюк, А. Г. Кващук. – К. : Рад. шк., 1977. – 109 с.
71. Дорошенко М. І. Подолання діалектизмів у мові учнів / М. І. Дорошенко. – УМЛШ, 1970, № 6. – С. 58–64.
72. Дубіна О. Етимологія у мовленнєвій діяльності як засіб розвитку пізнавальних інтересів молодших школярів / О. Дубіна // Почат. шк. – 2005. – № 10. – С. 12–15.
73. Дубовик С. Розвиток діалогічного мовлення школярів на уроках української мови / С. Дубовик // Почат. шк. – 2002. – № 7. – С. 19–21.
74. Енциклопедія історії України : в 5 т. / редкол. : В. А. Смолій та ін. – К. : Наук. думка, 2005. – Т. III. – 658 с.
75. Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / авт.- уклад. В. В. Оліфіренко, Т. В. Оліфіренко, Л. В. Оліфіренко. – Д. : Сталкер, 1999. – 496 с.
76. Етимологічний словник української мови : в 7-ми т. / упоряд. : Р. В. Болдирєв, В. Г. Коломієць, А. П. Крита та ін. – К. : Наук. думка, 1982-1985рр.
77. Етимологічний словник української мови : у 7 т. Т.4. Н - П / НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; уклад.: Р. В. Болдирєв, В. Т. Коломієць, А. П. Критенко та ін. – К. : Наук. думка, 2004. – 653 с. – (Словники України).
78. Євтушок О. М. Про стан і деякі аспекти вивчення діалектної лексики / О. М. Євтушок // Укр. мова і літ. в шк. – 1992. – № 2. – С. 3–5.
79. Ємець Л. Мовна розминка на уроках читання / Л. Ємець // Почат. освіта. – 2009. – № 9 (берез.) – С. 7–8.
80. Єрмоленко С. Я. Слово, оновлене часом / С. Я. Єрмоленко // Культура слова. – К. : Наук. думка, 1976. – Вип. 11. – С. 18–34.

81. Єфименкова Л. Н. Коррекция устной и письменной речи учащихся начальных классов : кн. для логопедов / Л. Н. Єфименкова. – М. : Просвещение, 1991. – 224 с.
82. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Рад. шк., 1966. – 307 с.
83. Жинкин Н. И. Механизмы речи / Н. И. Жинкин. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1958. – 370 с.
84. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1984. – 255 с.
85. Закономірності розвитку українського усного мовлення. – К. : Наук. думка, 1965. – 265 с.
86. Захарійчук М. Красномовство. Краса і сила риторики / М. Захарійчук // Почат. освіта. – 2009. – № 11 (берез.) – С. 9–10.
87. Зимняя И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования – 2004 / И. А. Зимняя, В. С. Аванесов, С. В. Ветехин и др. – Минск : РИВШ, 2005. – С.71–85.
88. Зимняя И. А. Педагогическая психология : учебник для студентов вузов, обуч. по пед. и психолог. направлениям и спец. / И. А. Зимняя. – 2-е изд., доп., испр. и перераб. – М. : Логос, 1999. – 384 с.
89. Иваницкая Г. М. Уроки развития связной речи : пособ. для учителя / Г. М. Иваницкая. – 2-е изд., перераб. и доп. – К. : Рад. шк., – 1990. – 224 с.
90. Ижакевич Г. П. Основные направления и задачи сопоставительного исследования русского и украинского языков / Г. П. Ижакевич. –К. : Рад. шк., 1975. – 265 с.
91. Ижакевич Г. П. Пути и источники формирования общего и специфического в лексических системах русского и украинского языков. Лексика и фразеология / Г. П. Ижакевич, Н. П. Романова. – К. : Наук. думка, 1991. – 384 с.

92. Івченко М. П. Сучасна українська літературна мова / М. П. Івченко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 492 с.
93. Ігнатенко Т. Творчі завдання на уроках розвитку мовлення / Т. Ігнатенко // Почат. шк. – 2006. – №2. – С. 11–12.
94. Історична граматики української мови / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волоха, С. П. Самійленко, І. І. Слинсько. – К. : Вищ. шк., 1980. – 321 с.
95. Історія української мови : хрестоматія / упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко ; авт. передм. С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 1996. – 288 с.
96. Калакура Я. С. Історичні засади українознавства. – К., 2007. – 381 с.
97. Канакина В. П. Взаимосвязь классной и внеклассной работы над трудными словами / В. П. Канакина, Г. А. Русакова // Нач. шк. – 1985. – № 4. – С. 24–28.
98. Каніщенко А. Етимологічний аналіз слів – активізуючий засіб розвитку зв'язного мовлення / А. Каніщенко, Л. Солдатова // Почат. шк. – 1997. – № 9. – С. 14–18.
99. Каніщенко А. Етимологічний аналіз слів – активізуючий засіб розвитку зв'язного мовлення / А. Каніщенко, Л. Солдатова // Почат. шк. – 1997. – № 10. – С. 5–8.
100. Канюка С. М. Вопросы методики работы учителя с учебником украинского языка школ с русским языком преподавания : автореф. дис...канд. пед. наук : 13.00.02 / С. М. Канюка. – К., 1957. – 20 с.
101. Капинос В. И. Ошибки и недочёты речи учащихся / В. И. Капинос // Методика развития речи на уроках русского языка : кн. для учителя / под ред. Т. А. Ладыженской. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Просвещение, 1991. – С. 29–38.
102. Капська А. Й. Педагогіка живого слова : навч.-метод. посіб. / А. Й. Капська. – К. : ІЗМН, 1997. – 140 с.

103. Ківшарь В. Використання елементів народознавства на заняттях гуртків еколого-натуралістичного профілю / В. Ківшарь // Почат. шк. – 2007. – № 6. – С.45–47.
104. Климова К. Я. Основи культури і техніки мови: навч. посіб. / К. Я. Климова. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Ліра, 2007. – 240 с.
105. Клочек Г. Риторика : навч.-метод. комплект для філолог. ф-тів / Г. Клочек // Дивослово . – 2002. – № 8. – С. 15–18.
106. Коваленко О. Вивчення словникових слів на уроках української мови / О.Коваленко // Почат. шк. – 2005. – № 5. – С. 19–22.
107. Коваль А. П. Методика преподавания русского языка в школах с украинским языком обучения : учеб. пособ. / А. П. Коваль. – К. : Вищ. шк., 1989. – 311 с.
108. Коваль А. П. Ділове спілкування: навч. посіб. / А. П. Коваль. – К. : Либідь, 1992. – 280 с.
109. Коваль А. П. Культура ділового мовлення. Писемне та усне ділове спілкування / А. П. Коваль. – К. : Вищ. шк., 1974. – 223 с.
110. Коваль А. П. Культура української мови / А. П. Коваль. – К. : Наук. думка, 1966. – 191 с.
111. Коваль А. П. Пригоди слова / А. П. Коваль. – К. : Рад. шк., 1985. – 212 с.
112. Коваль Г. П. Звукобуквений аналіз на уроках української мови у початкових класах: спецкурс з методики викладання укр. мови : навч.-метод. посіб. для студентів пед. ф-ту / Г. П. Коваль. – Тернопіль : Підруч. і посіб., 2003. – 80 с.
113. Ковальов П. Етимологізація як художній засіб / П. Ковальов // Мовознавство. – 1976. – № 5 . – С. 3– 7.
114. Козачук Г. О. Особливості вивчення займенника в діалектних умовах / Г. О. Ковальчук. – УМЛШ. –1974. – № 1. – С. 59-61.
115. Коломієць В. Т. Основні аспекти етимологічних досліджень / В. Т. Коломієць // Мовознавство . – 1977. – С. 38–47.

116. Коломієць В. Т. Типологічні риси української літературної мови на фоні інших слов'янських мов / В. Т. Коломієць // Мовознавство. – 1992. – № 7 – С. 4–8.
117. Колупаєва А. А. Методика обстеження фонематичного сприймання у першокласників з мовленнєвими вадами / А. А. Колупаєва // Почат. шк. – 1996. - № 10. – С. 11-14.
118. Кононенко В. Українське народознавство і проблеми національного виховання школярів / В. Кононенко, Р. Скульський. – Івано-Франківськ, 1995. – 72 с.
119. Кононенко П. П. Українознавство : навч. посіб. П. П. Кононенко. – К. :Заповіт, 1994. – 320 с.
120. Концепція виховання громадянина України : проект. – К., 2004. – 27 с.
121. Концепція загальної середньої освіти: 12-річна школа // Почат. шк. – 2002. – № 2. – С. 3–5.
122. Концепція навчання державної мови в Україні / О. Біляєв, Л. Скуратівський, Л. Симоненкова, Г. Шелехова // Дивослово. – 1996. – № 1. – С. 16–22.
123. Коршун Т. В. Відбір лексики для початкового етапу засвоєння української мови (на матеріалі шкіл з російською мовою викладання) : дис...канд. пед. наук : 13.00.02 / Т. В. Коршун. – К., 1995. – 206 с.
124. Костомаров В.Г. Общее и особенное в развитии языков. Литература. Язык. Культура / Г. В. Костомаров. – М. : Наука, 1985. – 268 с.
125. Кохичко А. Н. Этимологический анализ как методический приём при обучении орфографии / А. Н. Кохичко // Нач. шк. – 1998. – № 1. – С. 55 – 60.
126. Кохман С. Сочетаемость лексики и проблемы двуязычного описания / С. Кохман // Третий международный конгресс преподавателей русского языка и литературы, 23-28 августа 1976. – 263 с.

127. Кочетков В. В. Примітки о сучасних кліше та ходячих виразах / В. В. Кочетков, В. Н. Шапошніков // Рос. мовлення. – 1998. – № 6. – С. 60.
128. Краевский В. В. Предметное и общепредметное в образовательных стандартах / В. В. Краевский, А. В. Хуторской // Педагогика. – 2003. – № 2. – С.3–10.
129. Криворучко О. С. Народознавство на уроці мови / О. С. Криворучко // Укр. мова і літ. в шк. – 1992. – № 1. – С. 23-31.
130. Кудряшѐва М. Г. Словообразовательный анализ в системе развивающего обучения / М. Г. Кудряшѐва // Нач. шк. – 2001. – № 10. – С. 71–75.
131. Кузьмина Н. В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н. В. Кузьмина. – М., 1990. – 190 с.
132. Кутенко Л. А. Особенности работы по обогащению и активизации словарного запаса младших школьников в условиях близкородственного двуязычия : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.02 / Л. А. Кутенко. – К., 1985. – 25 с.
133. Кучинський М. В. Роль усної народної творчості у розвитку молодших школярів. / М. В. Кучинський // Почат. шк. – 1993. – № 1. – С. 8-18.
134. Ладыженская Т. А. Система работы по развитию связной устной речи учащихся / Т. А. Ладыженская. – М. : Педагогика, 1975. – 256 с.
135. Лѐвушкина О. Н. Закрепление лексики, освоенной с помощью этимологического анализа / О. Н. Лѐвушкина // Нач. шк. – 2001. – № 5. – С 47–51.
136. Левченко Г. Викорінити національне шкідництво в підручниках з мови / Г. Левченко. – К. : Рад. шк., 1934. – 28 с.
137. Левченко Т. М. Збагачення мовлення учнів 5-7 класів етнокультурознавчою лексикою : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.02 / Т. М. Левченко. – К., 2001. – 18 с.

138. Леонтьев А. А. К определению речевой ситуации / А. А. Леонтьев // Речевая ситуативность в преподавании иностранных языков в специальном языковом вузе. – М., 1973. – С. 117-136.
139. Леонтьев А. А. Психологические проблемы массовой коммуникации / А. А. Леонтьев. – М. : Просвещение, 1974. – С. 33.
140. Лещенко Г. Комунікативно-діяльнісний підхід до проведення уроків розвитку зв'язного мовлення / Г. Лещенко // Почат. шк. – 2003. – № 12. – С. 5–7.
141. Лещенко Г. П. Комунікативно-орієнтоване вивчення рідної мови в початкових класах / Г. П. Лещенко // Оновлення змісту, форм і методів навчання і виховання в закладах освіти : зб. наук. пр. : наук. записки РДГУ / РДГУ; [редкол.: І. М. Хом'як, М. С. Янцур, І. Д. Бех та ін.]. – Рівне : РДГУ, 2001. – Вип. 14. – С. 54–57.
142. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української літературної мови / Л. А. Лисиченко. – Львів : Вищ. шк., 1977. – 114 с.
143. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К. : ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.
144. Лобчук О. Робота з фразеологізмами на уроках української мови / О. Лобчук, Е. Ігнатенко // Почат. шк. – 2006. – № 4. – С. 10–12.
145. Лойченко А. Б. Викладати словесність / А. Б. Лойченко // Рос. мова в шк. – 1998. – № 4. – С. 3.
146. Лопатюк К. Прийом зіставлення у процесі вивчення української мови в російськомовному середовищі / К. Лопатюк // Дивослово. – 2003. – № 3. – С. 38–39.
147. Лук'яник Л. В. Вивчення власне української лексики учнями початкових класів / Л. В. Лук'яник // Нова пед. думка. – 2004. – № 3. – С. 46–49.
148. Лук'яник Л. В. Етимологічний аналіз як засіб розвитку мовлення / Л. В. Лук'яник // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : наук. зап. Рівненського державного

- гуманітарного університету : зб. наук. пр. : наук. записки РДГУ / РДГУ; [редкол.: І. М. Хом'як, М. С. Янцур, І. Д. Бех та ін.]. – Рівне : РДГУ, 2003. – Вип. 26. – С. 45–47.
149. Лук'яник Л. В. Мовленнєві деформації учнів початкових класів західного регіону України / Л. В. Лук'яник // Проблеми сучасної педагогічної освіти. – 2009. – Вип. 21. – Ялта. – С. 151–156.
150. Лук'яник Л. В. Навчаємо рідної мови (про мовлення учнів початкових класів у школах західного регіону України) / Л. В. Лук'яник // Розвиток освіти в умовах поліетнічного регіону. – Ялта. – 2009. – С. 55-58.
151. Лук'яник Л. В. Подолання інтерференційних явищ у мовленні школярів – загальнопедагогічна проблема: матеріали XI Всеукр. наук.-прак. конф. [«Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції»], (Київ, 14-16 травня 2008 р.). К., 2008. - С. 213–216.
152. Лук'яник Л. В. Роль культури мовлення вчителя-словесника у формуванні лінгвоукраїнознавчої компетенції молодшого школяра: матеріали Всеукр. наук.- метод. конф. [«Роль педагогічної етики у професійній підготовці сучасного вчителя»], (Київ, 15-16 травня 2008 р.). – К., 2008. – С. 127–129.
153. Лук'яник Л. В. Роль та місце підручника у формуванні лінгвоукраїнознавчої компетенції молодшого школяра / Л. В. Лук'яник // Нова пед. думка. – 2004. – № 2. – С. 52–57.
154. Лук'яник Л. В. Формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодшого школяра у школах західного регіону / Л. В. Лук'яник // Науковий часопис національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. – Вип. 2 (12). – С. 126 –130.
155. Лук'яник Л. В. Формування лінгвоукраїнознавчої компетенції молодшого школяра західного регіону України засобами

- мовленнєвого етикету / Л. В. Лук'яник // Педагогічні науки. – Вип. 49. – Херсон – С. 67–69.
156. Лунько Н. Вживання фразеологізмів в усному і писемному мовленні школярів / Н. Лунько // Почат. шк. – 2006. – № 2. – С. 12–13.
157. Луцан Н. І. Теорія і практика розвитку зв'язного мовлення дітей дошкільного віку в мовленнєво-ігровій діяльності : автореф. дис...д-ра пед. наук : 13.00.02 / Н. І. Луцан ; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – О., 2006. – 45 с.
158. Луцан Н. І. Збагачення лексики школярів шестиліток засобами народних ігор / Н. І. Луцан // Почат. шк. – 1996. – № 7. – С. 2–14.
159. Львов М. Р. Методика обучения русскому языку в начальных классах / М. Р. Львов, Т. Г. Рамзаева, Н. Н. Светловская. – М. : Просвещение, 1987. – 416 с.
160. Львов М. Р. Методика развития речи младших школьников : пособ. для учителя. – 2-е изд., перераб. / М. Р. Львов. – М. : Просвещение, 1985. – 176 с.
161. Львов М. Р. Основы теории речи : учеб. пособ. для студентов высш. учеб. заведений. – М. : Издат. центр «Академия», 2000. – 248 с.
162. Львов М. Р. Речь младших школьников и пути её развития / М. Р. Львов. – М. : Просвещение, 1975. – 176 с.
163. Масенко Л. Суржик як соціолінгвістичний феномен / Л. Масенко // Дивослово. – 2002. – № 3. – С. 11–13.
164. Матвіяс І. Г. Українська літературна мова і територіальні діалекти в їх взаємодії на різних історичних етапах / І. Г. Матвіяс // Матвіяс І. Г. Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами / І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 5–31.
165. Мацько Л. Матимемо те, що зробимо. До питання мовної культури / Л. Мацько // Дивослово. – 2001. – № 9. – С. 2–4.

166. Мацько Л. І. Культура мови / Л. І. Мацько // Почат. шк. – 1996. – № 5. – С. 33–35.
167. Мацько Л. І. Культура української фахової мови : навч. посіб / Л. І. Мацько, Л. В. Кравець. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 360 с.
168. Мацько Л. І. Українська мова і формування національної свідомості / Л. І. Мацько // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 1. – С. 67–70.
169. Мацько О. Формули ввічливості в дипломатичному листуванні / О. Мацько // Дивослово . – 2000. – № 2. – С. 14–17.
170. Мельничайко В. Я. Подолання інтерференції / В. Я. Мельничайко // Гуманітарна освіта і проблема виховання молоді : матеріали і метод. реком. Всеукр. наук.-практ. конф. – Херсон, 1995. – Ч. 1. – 125 с.
171. Мельничайко В. Я. Удосконалення змісту і методів навчання української мови / В. Я. Мельничайко, М. І. Пентиліук, Л. П. Рожило. – К. : Рад. шк., 1982. – 216 с.
172. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах : підруч. для студ.-філологів / за ред. М. І. Пентиліук. – К. : Ленвіт, 2000. – 264 с.
173. Мовчун А. Етимологія граматичних термінів / А. Мовчун // Дивослово. – 2000. – № 7. – С. 24–26.
174. Мовчун А. Етимологія як засіб патріотичного виховання / А. Мовчун // Почат. шк. – 1998. – № 5 . – С.8–12.
175. Морозько Н. П. Про зв'язок у викладанні української і російської мов / Н. П. Морозько // Укр. мова та літ. в шк. – 1976. – № 10. – С. 72–78.
176. Мосенкіс Ю. Л. Надродинні мовні зв'язки у працях О. С. Мельничука: теорія, методика і практика етимологічних досліджень / Ю. Л. Мосенкіс // Мовознавство. – 2001. – № 6. – С. 77–83.
177. Муқан А. М. Усунення діалектизмів з мови учнів / А. М. Муқан // УМЛШ. – 1963. – № 9. – С. 41–43.

178. Мызина В. А. Пути обогащения словаря учащихся для учителя / В. А. Мызина. – Таллин; 1972. – Ч. 1. – 142 с.
179. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. – К. : Аконт, 1999. – Т. 2. – 305 с.
180. Овчарук О. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти / О. Овчарук. – К., 2003. – С. 13–41.
181. Онищук В. О. Типи, структура і методика уроку в школі / В. О. Онищук. – К. : Рад. шк. – 1973. – 159 с.
182. Онкович Г. В. Українознавство і лінгводидактика / Г. В. Онкович. – К. : Логос, 1997. – 105 с.
183. Остапенко Н. Лінгводидактичні компетентності як основа професійно-педагогічної діяльності майбутніх учителів-філологів / Н. Остапенко // Укр. мова і літ. в шк. – 2006. – № 4. – С. 44–48.
184. Пашковская Н. А. Развитие речи учащихся / Н. А. Пашковская, Г. М. Иваницкая, Л. Н. Симоненкова. – К. : Рад. шк., 1983. – 199 с.
185. Пентилюк М. І. Культура мови і стилістика : проб. підруч. для гімназій гуманіт. профілю / М. І. Пентилюк . – К. : Вежа, 1994. – 240 с.
186. Пентилюк М. І. Робота з стилістики в 4-6 класах: посіб. для вчителів / М. І. Пентилюк. – К. : Рад. шк., 1984. – 136 с.
187. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг / Л. А. Петровская. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 216 с.
188. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова / Г. Півторак. – К. : Наук. думка, 1993. – 198 с.
189. Пометун О. І. Теорія та практика послідовної реалізації компетентнісного підходу в досвіді зарубіжних країн / О. І. Пометун // Пометун О. І. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / О. І. Пометун. – К. : К.І.С., 2004. – С. 16-33.

190. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки /О. І. Пометун// Вісн. програм шкiл. обмiнiв. – 2005. – № 23. – С. 18.
191. Пономарiв О. Д. Етимологiя. Стилiстичнi можливостi внутрiшньої форми слова / Пономарiв О. Д. // Пономарiв О. Д. Стилiстика сучасної української мови / О. Д. Пономарiв. – К. : Либiдь, 1992. – С. 112–121.
192. Пономарiв О. Культура слова: мовностилiстичнi поради : навч. посiб. / О.Пономарiв. – 2-е вид., стереотип. – К. : Либiдь, 2001. – 240 с.
193. Пономарьова К. І. Збагачення словникового запасу молодших школярiв синонiмами як засiб увиразнення мовлення : дис. канд. пед. наук : 13.00.02 / К. І. Пономарьова ; Ін-т педагогiки АПН України. – К.,2002. – 181 с.
194. Потебня А. Мысль и язык / А. Потебня. – К., 1993. – С. 98.
195. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 3-4 класи. – К. : Почат. шк. – 2003. – 296 с.
196. Програми для середньої загальноосвітньої школи: 1-2 класи. – К. : Почат. шк., 2001. – 296 с.
197. Програми для середньої загальноосвітньої школи: 1-4 класи. – К. : Почат. шк., 2006. – 432 с.
198. Психологiя : пiдруч. для пед. вузiв / за ред. Г. С. Костюка. – 3-є вид., допов. – К. : Рад. шк., 1968. – 568 с.
199. Радчук В. Суржик як псевдопереклад / В. Радчук // Укр. мова та лiт. – 2000. – №11. – С. 11–12.
200. Ращенко А. Особливостi формування національної самосвiдомостi пiдлiткiв у позашкiльних закладах / А. Ращенко // Рiдна шк. – 2003. – № 7. – С. 18.
201. Редько Ю. Дещо про етикет / Ю. Редько // Почат. шк. – 1995. – № 1. – С. 47–50.

202. Рекомендації щодо викладання української мови в новому 2002/2003 н. р. // Дивослово. – 2002. – № 8. – С. 65-70.
203. Рідна мова : підруч. для 4 кл. / М. С. Вашуленко, С. Г. Дубовик, О. І. Мельничайко, Л. В. Скуратівський ; за наук. ред. М. С. Вашуленка. – К. : Освіта, 2004. – Ч. I. – 128 с.
204. Рідна мова : підруч. для 4-го класу чотириріч. і 3 класу триріч. почат. шк. / М. С. Вашуленко, С. Г. Дубовик, О. І. Мельничайко, Л. В. Скуратівський. – К. : Освіта, 2002. – 256 с.
205. Рождественский Н. С. К проблеме развития речи / Н. С. Рождественский // Речевое развитие младших школьников : сб. ст. – М. : Просвещение, 1970. – С. 4–25.
206. Розцвітай же, слово! Розвиток сучасної української мови / В. М. Русанівський, А. П. Грищенко, Л. С. Паламарчук, М. М. Пилинський ; за ред. В. М. Русанівського. – К. : Рад. шк., 1983. – 223 с.
207. Руда О. Суржик або напівмовність / О. Руда // Укр. мова та літ. – 2000. – № 41. – С. 8–10.
208. Русанівський В. М. Життя слова / В. М. Русанівський, С. Я. Єрмоленко. – К. : Вищ. шк., 1978. – 190 с.
209. Русанівський В. М. Мова в нашому житті / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1989. – 112 с.
210. Рыбникова М. А. Система занятий по языку / М. А. Рыбникова // Избранные труды. – М. : Изд-во АН РСФСР, 1958. – 129 с.
211. Рыданова И. И. Основы педагогики общения / И. И. Рыданова. – Минск, 1989. – 279 с.
212. Савченко О. Я. Удосконалення професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів / О. Я. Савченко // Почат. шк. – 2001. – № 7. – С.1–4.
213. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля. – К., 2006. – 320 с.

214. Сербенська О. Про можливості мови і культуру слова / О. Сербенська, М. Волощак // Урок української. – 2002. – № 1. – С 17–19.
215. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб. : ООО «Речь», 2003. – 350 с.
216. Сидоренко Е. В. Тренинг коммуникативной компетентности в деловом взаимодействии / Е. В. Сидоренко. – СПб : Речь, 2000. – 208 с.
217. Сеницын В. А. Современные подходы к развитию речи младших школьников / В. А. Сеницын // Нач. шк. – 2003. – № 2. – С. 71–75.
218. Сениця І. О. Культура мови дітей в сім'ї / І. О. Сениця. – К. : Рад. шк., 1959. – 62 с.
219. Сениця І. О. Психологія усного мовлення учнів 4-8 класів / І. О. Сениця. – К. : Рад. шк., 1974. – 207 с.
220. Симонюк В. П. Міжмовні зв'язки як засіб інтенсифікації вивчення мови / В. П. Симонюк // Укр. мова і літ. в шк. – 1990. – № 10. – С. 3–5.
221. Скульський Р. Національне виховання учнів засобами українського народознавства : посіб. для вчителів / Р. Скульський. – Івано-Франківськ, 1995. – 190 с.
222. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – К., 1985. – С. 431.
223. Словник української мови. Т. II. – Київ : Наук. думка. – 550 с.
224. Словник-довідник української лінгводидактики : навч. посіб. / кол. авторів ; за ред. М. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2003. – С. 80.
225. Смаглій О. Застосування ігрових ситуацій на уроках математики / О. Смаглій // Почат. шк. – 2003. – № 7. – С.20–21.
226. Современный словарь иностранных слов. – СПб. : Дует, 1994. – 752 с.
227. Сокирко М.В. Особливості словникової роботи на уроках читання / М. В. Сокирко // Почат. шк. – 1980. – № 1. – С. 20 – 27.

228. Соколова І. Професійна компетентність вчителя: проблема структури та змісту / І. Соколова // Неперервна професійна освіта: теорія і практика : наук. - метод. журнал. – 2004. – № 1. – С. 8–16.
229. Соловець Л. Фразеологізми як засіб залучення школярів до витоків української культури / Л. Соловець // Почат. шк. – 2001. – № 3. – С. 38-40.
230. Спиркин А. Г. Происхождение языка и его роль в формировании мышления / А. Г. Спиркин // Мышление и язык / под ред. Д. П. Горского. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1957. – С. 3–72.
231. Стельмахович М. Г. Розвиток усного мовлення на уроках української мови в 4-8 класах : метод. посіб. / М. Г. Стельмахович. – К.: Рад. шк., 1976. – 192 с.
232. Стельмахович М. Г. Система роботи з розвитку зв'язного мовлення в 4-8 класах : навч.-метод. посіб. / М. Г. Стельмахович. – К. : Рад. шк., 1981. – 136 с.
233. Столяренко Л. Д. Основы психологии / Л. Д. Столяренко. – Ростов-на-Дону, 1997. – 327 с.
234. Супрун Е. А. Лингвистические основы изучения грамматики русского языка в белорусской школе / Е. А. Супрун. – Минск : Нар. асвета, 1974. – 142 с.
235. Сухомлинський В. О. Слово рідної мови / В. О. Сухомлинський // Укр. мова і літ. в шк. – 1989. – № 1. – С. 3–8.
236. Сучасна українська літературна мова / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; за заг. ред. А. П. Грищенка. – К. : Вищ. шк., 1993. – 366 с.
237. Сучасна українська літературна мова. Лексика, фразеологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1973. – 439 с.
238. Теклюк В. Фразеологізми як синтаксичні одиниці в публіцистиці / В. Теклюк // Дивослово. – 2002. – № 1. – С. 14–16.

239. Текучев А. В. Основы методики орфографии в условиях местного диалекта / А. В. Текучев. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1953. – 384 с.
240. Текучев А. В. Преподавание русского языка в диалектных условиях / А. В. Текучев. – М. : Педагогика, 1974. – 176 с.
241. Тихоша В. І. Система роботи над збагаченням мовлення учнів 5-9 класів власне українською лексикою та фразеологією : посіб. для вчителів / В. І. Тихоша. – Херсон, 1995. – 147 с.
242. Тихоша В. І. Формування лексичних умінь і навичок з української мови в учнів 5-6 класів шкіл з російською мовою навчання : дис..канд. пед. наук : спец. 13.00.02 / В. І. Тихоша. – К., 1993. – 180 с.
243. Тоїчкіна О. Формування культури українського мовлення російськомовних першокласників / О. Тоїчкіна // Почат. шк. – 2005. – № 2. – С. 13–14.
244. Токар Л. Усна народна творчість на уроках української мови та читання / Л. Токар // Почат. шк. – 2006. - № 7. – С. 20–24.
245. Топоров В. Н. О некоторых теоретических основаниях этимологического анализа / В. Н. Топоров // Вопр. языкознания. – 1960. – № 3. – С. 44 – 60.
246. Труб В. Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності / В. Труб // Мовознавство. – 2000. – № 1. – С. 46-58.
247. Трубачев О. Н. Задачи этимологического исследования в области славянских языков / О. Н. Трубачев // Актуал. пробл. славяноведения. – М., 1961. – С.33–34.
248. Трубачев О. Н. Об этимологическом словаре русского языка / О. Н. Трубачев // Вопр. языкознания. – 1960. – № 3. – С. 60–70.
249. Українське народознавство : навч. посіб. / за ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. – Львів : Фенікс, 1994. – 608 с.
250. Успенський М. Б. Русский язык в школах Украинской ССР. 4 – 8 классы : метод. пособ. для учителя / М. Б. Успенский. - К. : Рад. шк., 1987. - 176 с.

251. Успенский М. Б. Совершенствование методов и приемов обучения русскому языку в национальной школе / М. Б. Успенский ; под ред. Н. М. Шанского. – М. : Педагогика, 1979. – 129 с.
252. Феллер М. Чи може суржик стати мовою? / М. Феллер // Укр. мова та літ. – 2001. – № 40. – С. 1–3.
253. Флаєр М. Суржик: правила утворення безладу / М.Феллер // Критика. – 2000. – № 6. – С. 16–17.
254. Харченко В. К. Молоді про сквернословство / В. К. Харченко // Рос. мова в шк. – 1997. – № 1. – С. 97.
255. Ходанич Л. Українська поезія для дітей про «своє», як засіб формування ментальності / Л. Ходанич // Укр. мова і літ. в шк. – 1999. – № 4. – С. 65-67.
256. Хом'як І. Взаємодія літературної мови і діалектів / І. Хом'як // Дивослово. – 2000. – № 10. – С. 12–14.
257. Хом'як І. Особистісно зорієнтований підхід до навчання правопису в інтерференційних умовах / І. Хом'як // Нова пед. думка. – 2008. – № 4. – С. 205–208.
258. Хом'як І. Питання орфографії в програмах із рідної мови / І. Хом'як // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії. – Рівне : РДГУ, 2003. – Вип. 11.- С. 128–132.
259. Хом'як І. М. Лінгво-методичні засади навчання орфографії української мови в основній школі : автореф. дис. д-ра пед. наук : спец. 13.00.02 / І. М. Хом'як. – К., 2002. – 33 с.
260. Хом'як І. М. Навчання орфографії на синтаксичній основі / І. М. Хом'як // Психолого-пед. основи гуманізації навч.-вих. процесу в школі та вузі. – Рівне : Волин. обереги, 2002. – Вип. 3. – С. 160-162.
261. Хом'як І. М. Аналіз експериментального навчання української орфографії / І. М. Хом'як // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : зб. наук. пр. : наук. записки

- РДГУ / РДГУ; [редкол.: І. М. Хом'як, М. С. Янцур, І. Д. Бех та ін.]. – Рівне : РДГУ, 2006 – Вип. 34. – С.3–8.
262. Хом'як І. М. Комунікативні проблеми у писемному дискурсі / І. М. Хом'як // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : зб. наук. пр. : наук. записки РДГУ / РДГУ; [редкол.: І. М. Хом'як, М. С. Янцур, І. Д. Бех та ін.]. – Рівне : РДГУ, 2007. – Вип. 38. – С. 19 – 23.
263. Хорошковська О. Розвиток українського мовлення молодших школярів / О. Хорошковська // Почат. шк. – 1997. – № 8. – С. 14–17.
264. Хорошковська О. Українська мова як державна / О. Хорошковська // Почат. шк. – 2001. – № 8. – С. 13–20.
265. Хорошковська О. Н. Методика навчання української мови у початкових класах шкіл з російською мовою викладання / О. Н. Хорошковська. – К. : Промінь, 2006. – 256 с.
266. Хорошковська О. Н. Розвиток мовлення молодших школярів : посіб. для вчителів / О. Н. Хорошковська. – К. : Рад. шк., 1985. – 96 с.
267. Хуторской А. Ключевые компетентности как компонент лично ориентированной парадигмы образования / А. Хуторской // Народ. образование. – 2003. – № 2. – С. 58-64.
268. Цыганенко Г. П. Етимология на службе орфографии / Г. П. Цыганенко // Рус. яз. и лит. в сред. учеб. заведениях УССР. – 1989. – № 7. – С. 46–50.
269. Чак Є. Мовний етикет і ... займенник / Є. Чак // Дивослово. – 1997. – № 12. – С. 10–13.
270. Черниш Т. О. Про теоретико-методологічні засади гніздового підходу в етимологічних дослідженнях О. С. Мельничука / Т. О. Черниш // Мовознавство. – 2001. – № 6. – С. 50–56.
271. Шейнина Е. П. Работа над диалектными ошибками в речи учащихся / Е. П. Шейнина – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1963. – С. 4–26.

272. Шляхова В. Етимологізація синтаксичного терміна як методичний прийом / В. Шляхова // Укр. мова і літ. в шк. – 1999. – № 1. – С. 7–9.
273. Щербак М. К. Картинный словарь / М. К. Щербак. – М. : Просвещение, 1969. – 118 с.
274. Ягодовская В. К. Работа над словом с учащимися 2 класса / В. К. Ягодовская. – М. : АПН РСФСР, 1953. – 67 с.
275. Якимчук Р. І. Виправлення недоліків мовлення шестирічних учнів / Р. І. Якимчук // Оновлення змісту, форм і методів навчання і виховання в закладах освіти : зб. наук. пр. : наук. записки РДГУ / РДГУ; [редкол.: І. М. Хом'як, М. С. Янцур, І. Д. Бех та ін.]. – Рівне : РДГУ, 2002. – Вип. 19. – С. 121–122.
276. Янко Н. Причини стилістичних помилок у письмових роботах учнів та запобігання їм / Н. Янко // Почат. шк. – 2007. – № 2. – С. 7–9.

Додаток А

А. 1 Українознавчий словник-мінімум власне української лексики для учнів 3-4 класів

Українські національні страви

Борщ	– рідка страва з додаванням картоплі, червоного буряка, щавлю і т. ін.
Вареники	– страва з вареного тіста з начинкою всередині.
Галушки	– страва з вареного прісного тіста у солоній воді або молоці.
Голубці	– страва з фаршу, тушкованого в капустяних листках.
Горох	– рід рослин сім'ї бобових, з нього варять юшку або кашу.
Калач	– білий хліб, випечений у формі круга.
Калита	– корж, помашений медом, який використовується для ворожіння у день Святого Андрія.
Капусняк	– рідка страва з капусти.
Каша	– страва з гречаної крупи, заправлена маслом.
гречана	
Квасоля	– страва з плодів сімейства бобових.
Ковбаса	– страва з подрібненого м'яса та сала у копченому вигляді.
Коровай	– обрядовий весільний хліб.
Крашанки	– пофарбовані великодні яйця.
Куліш	– густа юшка (переважно з пшона).
Кутя	– обрядова каша з ячменю чи пшениці, заправлена медом, маком та горіхами.
Маківник	– корж з маком і медом.
Окіст	– печений, смажений чи копчений шматок м'яса із салом.
Паляниця	– велика хлібина з білої муки.

Пампушки	– невеликі булочки з пшеничної чи житньої муки.
Паска	– гарно випечений хліб із солодкого здобного тіста.
Пирогои	– булочки з начинкою.
Тертяники	– млинці з тертої картоплі.
Узвар	– варений солодкий напій із сухофруктів.
Холодець	– холодна м'ясна страва.
Хрін	– гостра приправа до м'ясних страв.
Шинка	– приправлений спеціями, запечений шматок м'яса.
Юшка	– рідка страва з додаванням картоплі, різних круп, риби, грибів і т. ін.

Посуд

Глек	– висока посудина, злегка розширена в нижній частині, призначена для молока, квасу і т. ін.
Горщик	– глиняний посуд, в якому варили їжу.
Дзбан	– глекоподібний, дерев'яний або металевий посуд для води, молока та ін.
Діжа	– посудина з дерева, в якій готували тісто на хліб.
Кадіб	– велика діжа для зберігання продуктів.
Казан	– металева, округлої форми посудина, у якій переважно варили рідку страву або куліш.
Кашник	– горщик, в якому варили кашу.
Макітра	– глиняний посуд великого розміру продовгуватої форми.
Миска	– посудина, в яку насипають страву.
Мисник	– полиця для посуду.
Ополоник	– велика глибока ложка з довгим держакком для насипання страви.
Рогач	– дерев'яний держак з металевими ріжками на кінці, яким дістають і ставлять у піч горщики з гарячими стравами.

Український національний одяг

Жупан	– верхній одяг з дорогого сукна яскравого кольору.
Запаска	– шматок тканини, яким обгортувалися жінки, заміняла спідницю.
Кармазин	– дороге сукно темно-червоного кольору, з якого переважно шили жупани.
Кацавейка	– верхнє жіноче вбрання на теплій основі.
Кожух	– тепле верхнє вбрання з хутром всередину.
Козачка	– короткий верхній одяг із сукна.

- Корсетка** – безрукавка приталеного фасону, одягається поверх сорочки.
- Кресаня** – капелюх.
- Намітка** – шматок тонкої тканини, яким пов'язують голову поверх очіпка.
- Очіпок** – головний убір, який носили заміжні жінки.
- Плахта** – жіночий одяг у вигляді спідниці з вовняної тканини.
- Попередниця** – маленький килимок з гарним орнаментом, який є необхідним додатком до плахти.
- Сап'янці** – взуття – чоботи або черевики, пошиті із сап'яну, тобто тонко вичиненої свинячої шкіри яскравого кольору.
- Свита** – верхній одяг з довгими полами, який носили бідні люди.
- Сорочка** – натільний одяг із лляного чи конопляного полотна білого кольору з широкими рукавами.
- Спідниця** – жіночий полотняний одяг, вкритий візерунками.
- Хустка** – жіночий головний убір, розшитий шовком, сріблом, золотом і т.ін.
- Шапка-бирка** – головний убір з короткого хутра.
- Шаровари** – широкі яскравого кольору штани, які заправлялися у халяви чобіт.
- Юпка** – верхнє жіноче вбрання у вигляді корсетки.
- Черевики** – невисоке взуття переважно на шнурках.
- Чоботи** – взуття з високими халявами.
- Жіночі прикраси
- Віночок** – сплетений з квітів у коло головний убір.
- Дукач** – прикраси з великої монети і каменя, яку носили на шиї.
- Згарда** – намисто з монет (див. намисто).
- Каблучка** – прикраса з коштовним камінцем, яку носять на пальці.
- Коралі** – те саме, що й намисто.
- Намисто** – прикраса, яку носять на шиї, виготовлена з перлів, коралів, коштовних камінців.
- Обручка** – кільце із золота, срібла чи іншого металу, яку носять на пальці як символ шлюбу.

Народна символіка

- Герб** – це символічна емблема держави, зображена на прапорах, печатках, монетах, документах та ін.

- Гімн** – урочиста пісня держави.
- Прапор** – одна з офіційних емблем держави, яка символізує її суверенітет. Державний прапор України являє собою синьо-жовте прямокутне полотнище.
- Тризуб** – Малий герб суверенної України.
- Дуб** – символ міцності і вічності, сили і надії.
- Верба** – символ ніжності.
- Вишня** – символ безсмертя, вічної пам'яті.
- Віночок** на – символ дівочтва, чистоти.
- голові молодії**
- Дерево** – символ життя.
- Калина** – символ краси, вірності, незалежності.
- Коровай** – символ достатку і добробуту.
- Лебідь** – символ вірності і любові.
- Лелека** – символ нескінченності людського життя.
- Образи** – символ віри і благополуччя.
- Піч** – символ домашнього затишку і достатку.
- Рушник** – символ чистоти, вірності, добропорядності, єднання.
- Сіль** – символ дружби і гостинності.
- Скрина** – символ заможності майбутньої сім'ї, працелюбності нареченої.
- Стіл** – символ добробуту і єднання родини.
- Сонце** – символ Всевидящого божественного сяйва.
- Тополя** – символ гордості, нескореності.
- Трава** – символ добрих сил природи.
- Хліб** – символ життя, добробуту, гостинності.
- Явір** – символ краси і кохання.
- Українська хата, предмети інтер'єру
- Долівка** – утрамбована, вирівняна і помазана глиною земля у хаті.
- Ганок** – прибудова з площадкою і східцями біля входу до хати.
- Клуна** – будівля для зберігання збіжжя, а також для молотьби, віяння.
- Колиска** – маленьке ліжечко для немовляти.
- Комора** – окреме приміщення в хаті.
- Лава** – дошка на стояках, на яку сідають.
- Ліжко** – рівна площина з матрацом та двома бильцями.
- Ослони** – те саме, що й лава.
- Оборіг** – повітка на чотирьох стовпах для сіна, збіжжя.
- Образи** – живописне зображення Бога, Діви Марії та Ісуса, святих, якому поклоняються віруючі.

- Піч** – споруда з цегли, призначена для опалення хати, приготування страв.
- Повітка** – приміщення для зберігання сільськогосподарського реманенту.
- Покуть** – священне місце у хаті по діагоналі від печі, де висіли образи.
- Світлиця** – велика кімната у хаті.
- Скриня** – великий ящик з кришкою і замком для зберігання одягу і коштовностей.
- Стіл** – кругла або прямокутна дошка на чотирьох ніжках, за якою їдять.

Рослинний світ

- Батіжок хмелю** – рослина, на стеблі якої ростуть маленькі шишки, символізує гнучкість розуму.
- Барвінок** – вічнозелена багаторічна рослина з тонким стеблом і маленькими квітами, символ життя.
- Безсмертник** – рослина з сухими квітами, дарує людині здоров'я.
- Блекота** – дикоростуча отруйна рослина.
- Бузок** – кущова рослина з великим ліловим або білим суцвіттям.
- Волошки** – рослина з квіточками синього кольору, має приємний запах і лікувальні властивості.
- Деревій** – рослина із суцвіттям, квіточки якої нагадують дерево, є символом нескорення.
- Дурман** – отруйна рослина, запах якої є небезпечним.
- Калина** – кущова рослина, що має білі квіти і гіркі червоні плоди, символ краси.
- Лілія** – рослина з великими красивими квітами білого кольору, символ ніжності.
- Любисток** – рослина із суцвіттям, символ людської відданості.
- Мальва** – рослина з великими яскраво-червоними чи рожевими квітами, символ дівочої вроди.
- Мак** – рослина з високим стеблом і великими червоними квітами, пізніше утворювалася голівка з зерном, є символом краси.

- М'ята** – рослина, листя якої має специфічний запах, використовується в народній медицині, є символом дівочтва.
- Папороть** – трав'яниста рослина, що ніколи не цвіте, за народними повір'ями, її квітку можна побачити лише у ніч на Івана Купала.
- Полин** – кущоподібна трава з гірким запахом, використовується як оберіг від русалок, є символом нещасливого кохання.
- Ромашка** – квітка з великою кількістю пелюсток, символізує здоров'я.
- Рута** – багатолітня рослина, квіти якої мають синій і своєрідний запах, символізує самотність і нещасливе кохання.
- Чемериця** – отруйна рослина.
- Череда** – рослина з жовтим суцвіттям.
- Чорнобривці** – невисока рослина з квітами жовтогарячого та оранжевого кольору, символ сонця.

Запорізька Січ. Козацтво.

- Бунчук** – символ влади, палиця з кулею на кінці і волоссям з кінського хвоста.
- Булава** – символ влади, палиця з важкою кулею.
- Гетьман** – військовий керівник у 16-17 ст., голова реєстрових козаків.
- Запорізька Січ** – суспільно-політична та військово-адміністративна організація українського козацтва, що утворилася у 16 ст. за дніпровими порогами на острові Хортиця.
- Клейноди** – символи влади.
- Козак** – вільна людина, яка ставала членом запорізького війська.
- Корогва** – тканина червоного кольору, що заміняла прапор.
- Кошовий** – посадова особа, яка обиралася козацькою радою на один рік.
- отаман** – один рік.
- Курінь** – велика продовгувата будівля, в якій жили козаки.
- Мушкети** – ручна вогнепальна зброя.

Оселедець	– характерна зачіска запорожця.
Писар	– посадова особа, яка відала документами Коша Запорізької Січі.
Пістоль	– ручна вогнепальна зброя.
Сагайдак	– мішок для стріл.
Сотник	– особа, яка очолювала сотню у запорізькому війську.
Старшина	– керівна особа українського козацтва.
Чайка	– бойовий довбаний човен із вітрилами та веслами.
Шабля	– холодна ручна зброя.

Українські народні свята

Різдво Христове	– народ святкує народження святого дитяти – Ісуса. Це свято започаткувало християнську добу.
Свято Василя	– святкується з 13 на 14 січня. За звичаєм, вранці посівали, щоб був щедрим і щасливим Новий рік.
Богоявлення	– вважалося, що набрана вода у переддень свята є цілющою і має лікувальні властивості. Цього дня всі
Господнє (Водохреща)	п'ють свячену воду, кроплять нею приміщення та господарство, щоб бути міцними та здоровими.
Свято Явдохи (14 березня)	– це свято знаменує пробудження природи. У цей день співають веснянки, заклички, славлять весну, водять хороводи, а господині печуть печиво у вигляді птахів.
Великдень	– свято воскресіння Христового, увесь народ славить Ісуса. У цей день освячують паски, крашанки, та інші святкові страви.
Трійця	– святкують на 50 день після Великодня. Прихід Святого Духа до Апостолів відзначається святом Трійці. На це свято люди прикрашають свої оселі гілками берези, верби, осики, клена, липи ... Зіллям, лепехою, м'ятою устеляють підлогу.
Свято Юрія (6 травня)	– Цей святий був покровителем диких звірів та охоронцем свійських тварин. З цього дня всі посіви мали піти у зріст.
Свято Миколая	– землеробське свято. Святий Миколай виступав заступником і покровителем хліборобів.

- Івана Купала** – обряд пов'язаний з ушавленням Даждбоба, який дарував життя Землі. Святкового вечора дівчата плетуть вінки, водять хороводи, молодь стрибає через купальське вогнище.
- Свято Петра і Павла** – З цього дня починаються жнива. Господиня виходила у поле і зажинала першого снопа, після цього продовжувалося збирання врожаю хліба.
- Свято Маковея** – На це свято освячують головки маку, печуть пироги, коржі з маком, варять кутю.
- Свято Спаса** – Цього дня святять яблука, груші, сливи, мед, хліб з нового урожаю.
- Свято Покрови** – До цього свята треба було закінчити сівбу озимини.
- (14 жовтня)** Покрова покривала землю або листом, або снігом, це означало початок холоду.

А.2 Етимологічний словник-мінімум власне української лексики для учнів 3-4 класів

Українські національні страви

- Борщ** – слов'янська назва, суп із буряка, капуста із різних спецій звідки рос. борщ, ч. слов. boršč.
- Вареники** – [варенина] «варене, страва», походить від старослов'янської *варити* - псл. Variti «варити», пов'язане з вьгѣти «кипіти»; - споріднене з лит. verdu, virti «бурлити, кипіти».
- Галушки** – від [галун] «вареник із грушею» або [галух], «кількість галушок, що зліпилися докупи»; [галуха] «велика галушка».
- Голубці** – «вид галушок, похідне утворення від го'луб, означає капустяний лист, голубець».
- Горох** – горохъ, пояснюють первісне значення як «щось розтерте», походить від лит. žirnis «горох» псл. зьрно, укр. зерно.
- Калач** – рос. калач, «круглий крендель, плетена булочка з білої муки», пол. kolacz – «обрядовий весільний хліб круглої форми», слов. kolac «здобна булка, пиріг».
- Калита** – рос. ватрушка, пиріжок, корж, пол. kaletka «вид їжі» очевидно пов'язане з калита «гаманець, торбинка, мішечок» з огляду на зовнішню схожість пиріжка і торбинки.
- Капусняк** – запозичення з польської мови; пол. karusniak від [кар] «крапля... капотіння» з нарощенням двох суфіксів –us I –ak – «борщ із квашеної капусти».
- Каша** – походить від стсл. *кашица* – «просіяне потовчене зерно» або «проціджена (густа) їжа».
- Квасоля** – від рос. фасоль, пол. fasola слов. fazul'a, це слово потрапило з німецької мови через польське посередництво.
- Ковбаса** – походить з давньоукр. ковбик – шлунок або ковбаска

- «кусень м'яса» та болг. кълцам «рубати, дрібно різати м'ясо».
- Коровай** – рос. каравай «велика кругла хлібина» п. kogowaj «весільний обрядовий хліб» походить від усл. *коровай* «хліб».
- Крашанки** – стсл. *краса*, пов'язується: з п.сл. kresati «кресати» первісно «створювати, творити», означає «пофарбоване на Великдень яйце».
- Куліш** – слов. [kuliasa] «каша, мамалига». Св. куму'еш «мамалига», кула'га «густа страва з борошна» походить з угор. köles «просо», споріднене з манс. kwoläs «борошно», [kolas] борошно з м'яса або риби.
- Кутя** – стсл. *коуци* «вид страви» (очевидно, горох або хліб, розмочений у воді, рос. кутя «кутя», бр. куця «кутя; святий вечір», др. Кутія «кутя» кутя, болг. [куча] «зварена пшениця».
- Узвар** – солодка рідка страва із сушених фруктів і ягід, зварених у воді, компот, походить з української узвар – то же от въз й вар (варити).
- Холодець** – походить від укр. холод, блр. Холод, ст.-слав. *кладъ*, польської chlod.
- Хрін** – укр. хрін, у слав.мові *хрѣнь*, означає пекуча, їдка приправа.
- Шинка** – від укр. шинкувати, польськ. Szynkować – дрібно нарізати м'ясо.
- Юшка** – суп м'ясний, картопляний, рибний.

Посуд

- Глек** – походить від давньорус. гълькъ, що означає округла посудина для води.
- Горщик** – походить від пол. grnysьськь похідне від прикметника grnysьськь «горновий, пічний» відбулося випадіння н, означає рід тарілочки з невипаленої глини».
- Дзбан** – у сл. гъбанъ – czban, пов'язане з п.сл. събанъ з кубъ

- «куб, кубок», або «невеликий дерев'яний посуд».
- Діжа** – п. *dzieza*, *dieża* означає «мажу, ліплю», місити тісто.
- Кадіб** – «велика діжка», «велика бочка» видовбана з дерева для зберігання хліба, п. *kadlub* «тулуб», «видовбаний пень» походить від дієслова *dolbti* «довбати».
- Казан** – п. [*kazan*] – «казан, басейн, резервуар».
- Кашник** – «горщик», у якому варять кашу, поход. від сл. *kasa*.
- Макітра** – п. *makotra*, *makutra* (з укр.), слн., [*'makoter*] «макогін» – складне утворення з основ слів мак і терти (тру), макітра – «глиняний посуд».
- Миска** – походить від ст.сл. миса «блюдо», п.сл. *misa* пов'яз. з *metior* «міряю, вимірюю».
- Мисник** – «полиця або буфет для посуду».
Одяг
- Жупан** – п. *zupan*, ч.слц. *zupan* – означає «селянський каптан».
- Кармазин** – «червоне сукно», п. *karmazyn*, ч.слц. *karmazyn* означає «червоний, кармазиновий».
- Кацавейка** – нагрудник з рукавами без коміра вид куртки, запозичення з нім.мови *kutzboi*, що означає груба тканина.
- Кожух** – є похідним від *kozuch*, що означає шкурка, пов'язане з [кожа].
- Корсетка** – широкий пояс під сукнею, твердий бандаж, пішло з болгарської мови, запозичено з французької мови *korset*, означає «тіло».
- Кресаня** – від [кресан] капелюх, бриль, гуцульський капелюх чорного кольору з павиним пером, походить з польської *kresa* «лінія, криси».
- Намітка** – покривало на голову у жінок поверх очіпка, походить з болгарської наметка «накидка», пелерина, плащ.
- Плахта** – походить від [плахотка] означає плаття, рядно, польське *plachta* «рядно» – це жіночий одяг замість спідниці.
Прикраси
- Віночок** – походить зі старослов'янської мови вьпуць, що означає «плетінка», пов'язане з дієсловом *vitі* «вити».
- Дукач** – з польської *ducat* означає «золота монета».

- Згарда** – «прикраса, оздоба», прикраса з монет з польської *garda* «кругла бляха», походить з французької мови і пов'язане з дієсловом *garder* «зберігати».
- Коралі** – «намисто з коралів», походить від [кор'алка] «вид полуниці яскраво-червоного кольору», походить зі словацької *koral*.
- Намисто** – пішло від [мони'сто], пізніше додався префікс на-.
- Обручка** – походить зі сл. обруч, «кільце», утворилося поєднанням прийменника *ov* «навколо» і основи іменника *roka* «рука».
- Символіка
- Герб** – це емблема роду, міста, країни, походить з польської мови *herb*, означає «спадщина, спадкоємець».
- Гімн** – ч.слц. *hymna* «гімн» *hymnus* «церковна пісня урочистого характеру».
- Прапор** – знамено, походить з усл. прапоръ «прэпор; дзвоник».
- Дуб** – з праслов. мови *dumbas* «дупло, дуплице; дерево».
- Врѣба** – ст. сл. *врѣба* з псл. *vyrba* – споріднене з лит. *virbas*, означає «прут, лозина, стебло».
- Вишня** – ч. *višen* (дерево), *višně* (плід); слц. *všňa*, слн. *višnja*, ч *višeň* (дерево).
- Дерево** – дръво – «сосна, смола».
- Калина** – псл. *kalina* «мокра земля, болото, драговина, грязь»; назва зумовлена вологолюбністю калини і її поширенням у болотистих місцях.
- Коровай** – у сл. короваи «хліб», псл. *когвѣјъ* «коровай».
- Лебідь** – ст.сл. *лебедь*, споріднене з латинською *allus* «білий», назва птаха зумовлена білим кольором його пір'я.
- Лелека** – перс. *leklek*, має звуконаслідувальне походження.
- Інтер'єр
- Долівка** – з польської *dyl, dylina, dylowka*, «підлога».
- Ганок** – запозичення з польської мови п. *ganek* «ганок, галерея» як і ч. *ganek* «коридор; стежка».
- Клуня** – стодола, литовська *kenonas* «тік, стодола, клуня».
- Колиска** – псл. [kolysati] «колисати, колихати».
- Образи** – др. образъ, слц. *obraz* «зображення, картина; образ, ікона».

Піч – від стсл. пешти, сл. ректі «пекти», ректь «піч».

Додаток Б

Словник етикетних формул для учнів 3-4 класів

Привітання:

- *Доброго ранку!*
- *Добридень!*
- *Здрастуйте!*
- *Привіт!*
- *Вітаю!*
- *Здоровенькі були!*
- *Моє Вам вітання!*
- *Вітаю з днем народження.*
- *Моє Вам шанування!*
- *Як поживаєте?*
- *З приїздом Вас.*
- *Щире вітання ...*

Побажання:

- *Веселих Вам, (тобі) свят.*
- *Вітаю Вас! (тебе).*
- *Хай щастить.*
- *На здоров'я. Будьте здорові!*
- *Зичу Вам (тобі).*
- *Нехай збудуться всі Ваші мрії!*
- *Поздоровляю Вас!*
- *Хай щастить.*
- *На здоров'я.*
- *Зі святом Вас!*
- *Щасливих Вам свят.*

Звертання:

- *Друзе!*
- *Матусю! Ненько!*
- *Татусю.*
- *Бабуню, бабцю!*
- *Однокласники!*
- *Дорогі друзі!*
- *Добродію.*
- *Шановний (шановна ...)*
- *Дозвольте вас запитати ...*

Прохання:

- *Будь ласка ...*
- *Будьте ласкаві ...*
- *Прошу Вас ...*
- *Будьте люб'язні ...*
- *Чи не могли б Ви ...*
- *Я хочу попросити вас про послугу ...*
- *Скажіть, будь-ласка ...*
- *Маю до Вас прохання ...*
- *Якщо Ваша ласка ...*
- *Дозвольте Вас потурбувати ...*
- *Якщо Вам не важко ...*
- *Дозвольте ...*
- *Даруйте, можна вас попрохати?*
- *У мене є прохання ...*
- *Будьте ласкаві, допоможіть мені ...*

Знайомство:

- *Моє ім'я ...*
- *Знайомтеся, це ...*

- *Дуже радий (рада) нашому знайомству.*
- *Познайомтеся, будь-ласка ...*
- *Будьте ласкаві, познайомте мене ...*
- *Мені дуже приємно ...*
- *Мене звати ...(прізвище, ім'я).*
- *Було приємно з вами познайомитися.*

Прощання:

- *До побачення!*
- *До завтра!*
- *Усього найкращого!*
- *Успіхів Вам!*
- *До скорої зустрічі!*
- *На добраніч!*
- *На все добре!*
- *Щастя вам!*
- *Щасливо! Щасливої дороги!*
- *Бувайте здорові!*
- *Прощавайте!*
- *На добраніч!*
- *Вибачте, мені вже пора!*
- *Передавайте мої щирі вітання!*
- *Бажаю вам усього доброго!*

Вибачення:

- *Даруйте мені!*
- *Простіть.*
- *Перепрошую Вас ...*
- *Не ображайтесь!*
- *Прошу вибачення ...*

- *Ще раз перепрошую за цю прикрість ...*
- *Шкодую, що ...*
- *Вибачте, будь-ласка ...*
- *Пробачте за турботу ...*
- *Пробачте мені, будь ласка.*

Подяка:

- *Дякую!*
- *Красно дякую!*
- *Сердечне спасибі!*
- *Щиро дякую!*
- *Дозвольте подякувати Вам.*
- *Висловлюю Вам свою вдячність.*
- *Безмежно Вам вдячний.*
- *Прийміть мою щирю вдячність!*
- *Дуже вдячний за Вашу турботу.*
- *Дякую Вам від щирого серця!*
- *Велике спасибі!*
- *Безмежно вдячний.*
- *Це дуже люб'язно з Вашого боку!*

Прохання:

- *Будь ласка ...*
- *Будьте ласкаві ...*
- *Будьте люб'язні!*
- *Прошу Вас ...*
- *Дозвольте Вас попрохати ...*
- *Якщо вам не важко ...*
- *Якщо Ваша ласка ...*
- *Дозвольте попросити Вас ...*

- *Чи не могли б Ви ...*
- *Чи можу я звернутися до Вас із проханням ...*
- *Дозвольте Вас потурбувати ...*
- *Скажіть, будь-ласка ...*
- *Даруйте, чи не могли б Ви ...*

Відмова:

- *Ні, дякую.*
- *Дякую, але я не можу ...*
- *Дуже шкода, але змушений відмовити ...*
- *Шкодную, але ні.*
- *Дякую, не хочу.*
- *На жаль, ні.*
- *Дякую, не потрібно.*

Відповідь на подяку:

- *Прошу!*
- *Будь ласка!*
- *Нема за що.*
- *Спасибі і Вам!*
- *Ну що Ви!*
- *Це було неважко!*
- *Звертайтеся, коли потрібно, ще.*
- *Радий був допомогти!*
- *Завжди готовий допомогти!*

Похвала:

- *Так, добре.*
- *Дуже добре.*
- *Чудово!*
- *Так тримати!*

- *Так діяти!*
- *Прекрасно!*
- *Молодець!*
- *Як у тебе (Вас) чудово виходить.*
- *Саме те, що треба!*

Підтвердження, згода:

- *Звичайно!*
- *Гаразд!*
- *Безперечно.*
- *З приємністю.*
- *Чудово!*
- *Домовились.*
- *Я згоден (згодна).*
- *Я не заперечую.*
- *Безумовно.*
- *Звичайно.*
- *Саме так.*
- *З приємністю.*
- *Ви праві.*
- *Авжеж.*
- *Із задоволенням!*

Додаток В

Вправи, що виконувалися під час експериментально-дослідного навчання

В.1 Вправи на формування фонетико-орфоепічної компетенції

3 клас

Вправи на спостереження за вимовою

1. Прочитайте слова, зверніть увагу на їх вимову і написання:

Голубці, холодець, поріг, зілля, насіння, пшоно.

– Зробіть звукобуквений розбір цих слів.

2. Прочитайте слова, назвіть голосні звуки у кожному вимовленому слові. Зробіть звукобуквений розбір цих слів. Який спільний голосний звук зустрічається у кожному слові?

Кішка, ліжка, дзвін, обід.

3. Прочитайте подані слова. Запишіть їх і вставте пропущені букви. Слідкуйте за твердою вимовою шиплячих звуків [ш],[ч],[шч].

Ч...тири, ч...рнобривці, щ...ка, ч...рнота.

4. Прочитайте слова, перепишіть їх та вставте пропущені букви. Поставте у словах наголоси. Зверніть увагу на вимову ненаголошених голосних звуків.

В...рба, гл...бокий, в...сна, дівч...на, сит...чко, Гус...нята, літ...чко.

5. Прочитайте слова, вимовте послідовно кожен звук. Який звук вимовляється подовжено? Якими буквами позначається подовжений звук на письмі? Прослідкуйте за вимовою слів, зробіть їх звукобуквений розбір.

Сіл...ю, багат...я, л...ють, навман...я, житт...я.

6. Прочитайте слова. Зробіть їх звукобуквену модель. Запам'ятайте вимову цих слів:

Кінь, віл, жінка, буряк, свято, шість, стіл, ліжка, хитра.

7. Прочитайте слова. Поясніть значення кожного з них. Якими звуками вони відрізняються? Спостерігайте за вимовою та написанням цих слів. Зробіть їх звукобуквений розбір.

Гриб - грип, гадка - гатка, нитка - нирка, ліз - ліс, лід - літ, везти - вести.

Ще раз прочитайте ці слова, правильно вимовляйте останній приголосний складу.

8. Прочитайте слова, поділіть їх на склади. Виконайте звукобуквений розбір цих слів: *Відріж, воджу, джерело, дзига, сиджу, кукурудза, слабкий, легко.*

9. Прочитайте слова, поділіть їх на склади. Назвіть останній приголосний складу. Як вимовляються ці звуки?

Дуб, казка, сад, дід, вудка, стежка, загадка, грибки.

10. Прочитайте слова, знайдіть у них помилки та виправте їх.

Меньше, кукуруза, гурки, ножиці, памідори, радіво.

11. Прочитайте слова, вставте у них пропущені букви. Перевірте правильність виконаного завдання за зразком:

Зелений – зелень.

Куч...рявий, ст...повий, в...ликий, в...сокий, , з...мляний, т...хенький.

Імітаційні вправи:

1. Вимовляємо зливо звуки [дж], [дз] і [дз'] у різних позиціях слова. Запам'ятай вимову цих звуків

На початку	У середині	У кінці
[дзв'ін], [дз'об]	[городжу]	[тедз']
[дзбан]	[труджус']	[гандж]
[джерело]	[охолоджуйу]	
[дзв'иниц'а]	[ходжу]	
[дзус'ки]	[кукурудза]	
[джигун]	[гудзик]	
[джигіт]		

2. Прочитайте слова, поставте у них наголос. Назвіть наголошені голосні у кожній парі слів. Що ви помітили?

се́ло - се́ла

мі́сто – мі́ста

вчі́тель – вчителі́

крі́ль – кролі́

о́зеро – озе́ра

ша́пка – шапкі́

3. Прочитайте слова. Вимовте слова зі звуками [ґ],[г]. Розподіліть слова у дві колонки. В першу запишіть з літерою ґ, у другу – з літерою г. Зробіть звукобуквений аналіз слів:

Газда, гудзик, агрус, гуля, галстук, гринджоли, гречний, ганок, газета, гвіздок, гедзь, гасло, гість, губка, дзига, грім, дзиглик, гроші.

4. Прочитайте слова, зробіть їх звуко-буквений аналіз. Навчіться вимовляти слова з префіксами -роз, -без.

Безплатний, безхмарний, безстрашний, безсмертний, зціпити, зсунути, зшивати, розкривати, розжарити, розставляти.

5. Змініть один звук у слові так, щоб змінилось значення слова. Замініть значення слова за допомогою одного звука. Зверніть увагу на вимову. Зразок: *Дзень – пень.*

Джміль (хміль), дзявкати (гавкати).

6. Прочитайте і правильно вимовляйте слова. Чітко вимовляйте звук [і]. Не допускайте у вимові наближення до у та и:

Північ, півтора, півріччя, підвода, підкова; кінь, віл, сіль, ніч, піч, тільки, скільки, біг, бік, біль, більш, вівсяний, грім, гріх, дім, звір, звідки.

7. Прочитайте слова, чітко вимовляючи тверді приголосні [ж], [ч], [ш] у словах:

Вижити, дружити, душити, житло, жилетка, житель, житній, життя, жінка, щічки, зважити, ночі, зшити, кошик, межі кришіїти, лічити, лóкишина, ліпший, машина, миші мжічити, менший, мерéжити, мерцій, минушина.

Значення невідомих слів з'ясуйте за тлумачним словником.

8. Вимовляйте звук [р] твердо у словах:

Радощі, раз, рак, ранок, регіт, рибалити.

9. Вимовляйте звук [р'] м'яко у словах:

Рів, рівнина, ріг, рідня, різати, рік, рілля, ріка, річка, рішучий.

10. Вимовляйте звук [ц'] м'яко у словах:

Горобець, вулиця, хлопець, праця, холодець, молодець, їздець.

11. Вимовляйте звуки [т'], [с'] м'яко у словах:

Ходить, десь, робить, гордість, ввічливість, годить, вдячність, міський, кіготь, сільський.

12. Прочитайте слова. Замість крапок вставте голосний [и] або [і]:

Безв...льний, б...тися, б...льше, блискуч...й, веч...рній, вил...зти, вітч...зна, зав...рюха, х...трість, кор...чневий, легк...ий, пекуч...й, рясн...й.

4 клас

Вправи на спостереження за вимовою:

1. Прочитайте слова, зверніть увагу на їх вимову і написання.

Перепишіть слова, вставляючи пропущені букви:

В...рба, ка...ка, ду..., кі..., ві..., ...артух, ...ерма.

– Зробіть звукобуквений розбір цих слів.

2. Прочитайте слова, назвіть голосні звуки у кожному вимовленому слові. Зробіть звукобуквений розбір цих слів. Якою буквою у словах позначається звук [а]?

Криниця, буряк, свято, подвір'я.

3. Прочитайте подані слова. Запишіть їх і вставте пропущені букви.

Слідкуйте за твердою вимовою шиплячих звуків [ш],[ч],[шч].

Щ...ка, ч...рний, ч...біт, щ...вель, щ...сь, ч...ловік, ш...пка, щ...тка.

4. Прочитайте слова, перепишіть їх та вставте пропущені букви.

Поставте у словах наголоси. Зверніть увагу на вимову ненаголошених голосних звуків. Написання звірте за орфографічним словником.

М...жа, ст...жки, ст...пи, галяв...на, улюбл...ний, вибач...ння, піс...нька.

5. Прочитайте слова, вимовте послідовно кожен звук. Який звук вимовляється подовжено? Якими буквами позначається подовжений звук на письмі? Прослідкуйте за вимовою слів, зробіть їх звукобуквений розбір.

Збіж...я, бадил...я, колос...я, світан...я, зіл...я.

6. Прочитайте слова, поділіть їх на склади. Назвіть останній приголосний звук складу. Як вимовляються ці звуки? Виберіть і вставте потрібну букву. Написання звірте за орфографічним словником.

Нагі(т, д)ка, коро(п, б)ка, ка(з, с)ка, во(х, г)ко, бері(с, з)ка.

7. Прочитайте слова. Запишіть їх у дві колонки: в першу ті, що закінчуються на -ця, в другу - на -ться. Як вимовляються ці слова? Виконайте їх звукобуквений розбір.

Шовкови...я, сміє...я, вули...я, паляни...я, сподіває...я, столи...я, спідни...я, пшени...я, бої...я, паляни...я, залишається.

8. Прочитайте. Утворіть прикметники за допомогою суфіксів -ськ-, -зьк-, -цьк-. Як вони вимовляються? Складіть звукові моделі утворених слів.

Село - сіль...ий, Волинь - волин...ий, ву...ий, люди - люд...ий, ткач - тка...ий, козак - коза...ий, Львів - Львів...ий, коваль - коваль...ий.

9. Прочитайте слова. Поставте наголос у словах (звірте за орфографічним словником). Запам'ятайте, як вони наголошуються.

Близький, віпадок, одина́дцять, тонкий, весня́ний.

10. Прочитайте. Які це слова? Навчіться їх правильно вимовляти і писати. Прослідкуйте за відмінністю у вимові слів. У чому полягає різниця? Запам'ятай їх вимову і написання.

Сердечний - серце.

Сонячний - сонце.

Область - обласний.

Серце - сердечний.

Вість - вісник.

Тиждень - тижневий.

Виїзд - виїзний.

11. Прочитайте слова, поділіть їх на склади. Назвіть кінцеві приголосні складу. Як вони вимовляються?

Шубка, мороз, шибка, сусід, рибка, везти, вудка, голуб.

12. Прочитайте слова. Виправте помилки у наголошуванні слів. Звірте наголос за орфографічним словником.

Українець, приятель, предмет, чотірнадцять, чітання.

13. Прочитайте слова, знайдіть у них помилки та виправте їх.
Телефон, скікі, пашилі, воззал, соняшний, хвартух.

14. Прочитайте слова, розподіліть їх у три колонки: іменники, прикметники, дієслова. Замість крапок вставте потрібну букву (е чи и).
Поряд запишіть перевірене слово. Зразок: *синіти – синій.*

*См...ркати, гл...боке, ж...ття, оз...рце, в...чірне, розв...днятися, пов...
рх, з...лена, в...сокий, , п...куче, в...рбовий, в...рує, в...черя.*

Імітаційні вправи:

1. Прочитайте слова за поданим вчителем зразком:

Вимовляй правильно

*ме́ні
ку́плю
веде́те
гово́рю
пи́шу
заро́блю
лю́блю*

Так неможна

*ме́ні
ку́плю
веде́те
гово́рю
пи́шу
заро́блю
лю́блю*

2. Прочитайте слова, поставте у них наголос. Що ви помітили?

*пляшка – пляшкі
хустка – хусткі
човен – човні
садо́к – садкі
ка́зка – казки
гора́ - го́ри*

3. Прочитайте слова, дотримуючись вказаного наголошування звуків.
Прослідкуйте за зміною наголосу. Як він впливає на значення слів?

За́мок – замо́к, бра́ти – брати́, ко́си – коси́.

4. Прочитайте слова, складіть їх звукові моделі. Виконайте звукобуквений аналіз цих слів.

Мажся, берешся, сподіваєшся, смієшся, бентежишся; китичці, дичці, синичці, собачці, волошці, книжці, коробочці, гречці.

5. Прочитайте слова, порівняйте їх вимову в обох мовах. В чому полягає різниця?

Російська мова	Українська мова
далекó	далéко
зага́дка	загадка
лёгкий	легкий
о́лень	о́лень
фа́ртук	фарту́х
че́тырнадцать	чотирна́дцять

6. Прочитайте слова. Чітко вимовляйте звук [і]. Не допускайте у вимові наближення до у та и:

Ківи, кістка, кіт, ліжка, лінь, ліс, літо, міст, місце, місяць, міцний, ніж, ніде, ніколи, нічого, ніякий, півень, підлога, піт, рік, рів, річ, рід.

7. Прочитайте слова. Чітко вимовляйте голосні [и], [і] у словах після [ж], [ч], [ш]:

Навчити, начисто, нищити, ножиці, нічий, обмежити, обчищати, печиво, спішити, потішити, починати, поширити, пташиний, прочитати, рушій, рушити, скучити, спочити, чистий, циглик, щирий, щітка, щілина.

Значення невідомих слів з'ясуйте за тлумачним словником.

8. Прочитайте. Вимовляйте звук [р] твердо у словах:

Рис, родинний, робота, розмова, розлука, руйнувати, рука.

9. Прочитайте. Вимовляйте звук [р'] м'яко у словах:

Зустріч, рядок, рябий, рясний, рясніти, рятівний, рятуватися, рятунок, говорю, зоря, буряк.

10. Прочитайте. Вимовляйте звук [ц'] м'яко у словах:

Боєць, взірець, гучномовець, жнець, карбованець, кінець, купець, сміливець.

11. Прочитайте. Вимовляйте звуки [т'], [с'] м'яко у словах:

Ніготь, сміливість, товариський, хтось, цікавість, чомусь, чуткість, щирість, щось.

12. Прочитайте слова. Складіть їх звукові моделі. Запам'ятайте вимову:
Життя, зілля, колосся, волосся, насіння, коріння, гілля.

В.2 Вправи на формування лексичної компетенції

3 клас

Лексико-семантичні вправи:

1. Прочитайте. З поданого тексту виписіть власне українські слова. Розкрийте їх значення, поясніть походження власне українських слів. Користуйтеся етимологічним словником.

Мама окинули поглядом хату й зупинили зір на покуті. На ньому яскраво святкувався рукодільний рушник. Великі ружі, вимережані дбайливими руками, красувалися на білій полотнині.

(за В. Скуратівським).

2. Прочитайте слова. За тлумачним словником з'ясуйте їх значення, поясніть походження слів за етимологічним словником:

Очіпок, узвар, бунчук.

Складіть із цими словами речення. Виконайте звукобуквений аналіз цих слів.

3. Доповніть українські народні прислів'я та приказки доречними словами з довідки.

Не той друг, хто медом маже, а той, хто правду каже.

Зароблена копійка краще краденого карбованця.

Не бажай синові багатства, а бажай розуму.

Поперед охоти не лови зайця.

Довідка: *медом, копійка, багатства, охоти.*

Логіко-лексичні вправи:

1. Прочитайте. Назвіть одним словом подані власне українські слова, наприклад: *вареники, шинка, пироги – страви.*

Клейноди, отаман, сотник.

Кресаня, очіпок, корсетка.

Тополя, хліб, явір.

Вправи на редагування

1. Прочитайте речення. Що б ви хотіли у них змінити? Виділені слова замініть словами з довідки.

Вийшов газда з жінков жати пшеницю та й виніс дитину і положив під кіпку. Тогди вовк забіг та й хлопця вхопив, зачав утікати. А Терко тогди за вовком, вовка догонив, відібрав дитину і заніс свому газді. Газда зараз виймив із торби кавалок солонини і хліба і дав то Теркові.

(Казки Карпат: Українські народні казки).

Довідка: *газда – господар, тогди – тоді, зачав – почав, догонив – наздогнав, виймив – вийняв, та – те.*

2. Прочитайте щедрівку. Знайдіть помилки у вимові і написанні окремих слів. виправте їх. Запишіть текст щедрівки без помилок.

Щедривочка щедрувала –

У виконце заглядала:

Що ти, титко, напекла –

Давай сюди до викна.

Лексичні вправи на встановлення значення слова на основі

контексту:

1. Розкрийте зміст прислів'їв та приказок. Підкресліть антоніми. Поясніть значення виділених слів.

Бесіди багато, а розуму малувато.

Добро переймай, а зла уникай.

2. Випишіть із щедрівки власне українські слова, поясніть їх значення:

Щедрику - ведрику

Дайте вареника,

Грудочку кашки,

Кільце ковбаски,

*А ще й вареничку,
А ще й паляничку,
А ще й на дохід
Паляницю й хліб,
Решето вівса,
А зверху – ковбаса!
Добрий вечір!*

Вправи на розуміння значення слова через його внутрішню форму.

1. Доберіть до поданих слів синоніми та антоніми за зразком:

Холодний – крижаний – гарячий.

Спека – духота – мороз.

Старанний - пильний – лінивий.

Чесність - совісність, щирість – обман.

Дорогий - коштовний – дешевий.

Радісно - весело – сумно.

2. Знайдіть у текстах емоційні слова, що мають пестливе значення.

Визначте, від яких слів і яким способом вони утворилися?

Біжить зайчик – стрибунець,

Надів штанці й жупанець,

Ще й червоні чобітки,

Виблискують підківки.

3. З довідки доберіть слова, що відповідають поданим визначенням

1). Обробка металу способом гарячого кування.

2). Найдавніший тип чоловічого убору.

3). Різні способи вгадувати долю, передрікати майбутнє.

4). Вічнозелена трав'яниста рослина, листя якої зберігає зелений колір навіть під снігом.

5). Традиційний атрибут різдвяного обряду колядування

Довідка: зірка, ковальство, шапка, ворожіння, барвінок.

4. Спишіть речення, поясніть значення виділених слів:

*Разом із **дукачами**, **дукатами**, **хрестиками** **намисто** завершувало ансамбль жіночого одягу. (Л. Орел).*

4 клас

Лексико-семантичні вправи:

1. Прочитайте. З поданого тексту виписіть власне українські слова. Розкрийте їх значення, поясніть походження власне українських слів. Користуйтеся етимологічним словником.

Чумаками називаються українці, які ходять із волами й возами своїми за рибою і сіллю, переважно в Крим і на Дін. Відправляючись чумакувати, вони, звичайно, надягають сорочку й шаровари, опущені в дьоготь, і залишаються в них усю дорогу. (За М. Максимовичем).

2. Прочитайте слова. За тлумачним словником з'ясуйте їх значення, поясніть походження слів за етимологічним словником:

Макітра, навзнак, паляниця, вишиванка.

Складіть з цими словами речення.

3. Доповніть українські народні прислів'я та приказки доречними словами з довідки.

Вечір ... - ніч морозяна. ... у грудні глибокий – урожай високий. Ворони кричуть – на ... , кружляють у небі – на сніг. Зозуля до ... кує.

Довідка: зоряний, сніг, мороз, Петрівки.

Виконайте звукобуквений аналіз цих слів.

Логіко-лексичні вправи.

1. Знайдіть ряд слів, які є близькими за значенням:

Мама, матуся, ненька.

Плахта, фартух, запаска.

Опришок, розбійник, козак.

2. Прочитайте. Назвіть одним словом подані власне українські слова:

Тертяники, узвар, галушки.

Сап'янци, намітка, кожух.

Любисток, м'ята, папороть.

Вправи на редагування:

Прочитайте речення. Що б ви хотіли у них змінити? Користуйтеся довідкою.

Довідка: *Файно – гарно, борзо – швидко, кождий – кожний, най – нехай, газда – господар, ніц – нічого, вздрів – побачив, меш – будеш, рискаль – лопата, тя – тебе, відтогди – відтоді, когут – півень, генде – он.*

Ой спи, дитя, колишу тя,

Скоро заснеш – відійду тя.

На полі виросла файна пшеница, а вночі дес взялася бура з градом і вибила її всю.

Нічо'я не хочу, тільки йду світом шукати їх.

Най бог звидит і вам заплатит, що я так тяжко три ночі пас вашу кобилу, а ви міні не хочете платити.

- *Вуйку, вам пора женитися.*

- *Буду женитися, Іванку, най минуться жнива.*

- *Ніц, - каже, - не роби, лиш як газда прийде, а ти ся зроби неживою – опусти голову і ноги, так як би-с була мертва, і, може, си ця штука удасть.*

- *Ади, я тихо сидів, кури кричали, але ніхто мене не видів, як я їх брав.*

- *А що ти кудись задивився і не ідеши д'мені? – запитав лис когута, як уздрів, що когут так ся приязно дивить у ліс, а й лис зачув брехання котюг та й крик людей.*

- *Куди я ся дивлю? – зачав спокійно говорити когут до лиса. – Ади генде з лісу ідуть стрільці з котюгами, то я ся на них дивлю, як вони файно сюди просто на нас ідуть.*

І вздрів він, що вона ся не боїть, біжить до нього, а він зі страху виліз на явір.

Та й борзо скочив до баби та й хап за чобіт, що уже один ззула, та й понад берег, та й брід.

Відтогди лис не хотів, ся вже з тим заходить та й носив мамі аж до смерті кури.

Котрий прийшов до його печери, дивитися, лев з'їв кожного і тим піддержував собі життя.

Каже лис:

- Ходи у село, там є великий кружок масла та меш їсти.

Прийшов додому, взяв рискаль і копає яму на самім тракті, куди двірина ходить. Але як копав, то ніхто не звидів, лиш лисиця.

(Казки Карпат).

Лексичні вправи на встановлення значення слова на основі контексту.

1. Прочитайте. Поясніть значення прислів'їв. Випишіть слова-антоніми. Визначте, до якої частини мови вони належать.

Згода дім будує, а незгода руйнує.

Сміливий там знайде, де боягуз загубить.

Ластівка день починає, а соловей кінчає.

Літо біжить, підстрибуючи, а зима бреде, похнюпившись.

2. Доберіть до поданих слів синоніми, складіть з ними речення

Крихкий – (ламкий, слабкий, тонкий, тендітний).

Пам'ять – (згадка, спогад, спомин).

Повага – (поважання, пошана, шаноба).

Турбуватися – (дбати, піклуватися, клопотатися).

Вправи на розуміння значення слова через його внутрішню форму:

1. Прочитайте. Випишіть з тексту іменники, виділіть у них суфікси. Якого емоційного відтінку набувають ці слова?

В гостях у білочки

У рудої білочки

Дуже гарні діточки.

Одне, як мізинчик,

Сіло на ослінчик.

Друге, як грибочок.

Третє, як мишка,

Ухопило книжку.

Сторінки гортає,

Казочку читає.

(А.Камінчук)

2. Доберіть до поданих слів синоніми та антоніми за зразком:

Зразок: *Холодний – крижаний – гарячий.*

Скромність (порядність) – нахабність.

Перемога (успіх) – поразка.

Чистий (охайний) – брудний.

Багато (достатньо) – мало.

Швидко (стрімко) – повільно.

3. Підкресліть у тексті власне українські слова

Ой ну люлі, люлі

Налинули гулі

Сіли на воротях

В червоних чоботях.

Сіли на колисці

В червонім намисті ...

Стали думать і гадать,

Чим дитину годувать:

Чи вареничком

Із вареннячком,

Чи кутицею

Із ситицею

Чи кашкою, чи борщем ...

4. Пригадайте і напишіть 10 діалектних (характерних) слів, що є поширеними у вашій місцевості.

5. Випишіть з тексту емоційно-експресивні слова. За допомогою яких суфіксів вони утворені?

Соньки, дрімки в головоньки,

Здоров'ячко у серденько,

А рісточки у кісточки,

Розум добрий в головоньку.

А в росточок говорушки,

А в ніженьки ходусеньки,

А в рученьки ладусеньки.

6. Спишіть речення. Введіть пропущені слова, які, на вашу думку, найбільш підходять по змісту. Користуйтеся довідкою.

Ой маю я одну ... та їй нема року. 2. На Святвечір водохресний підкидали ... до стелі, щоб бджоли роїлися. 3. На Великдень в Україні завжди випікали обрядовий хліб – ..., , фарбували ..., й писали ... 4. Звичайно ... купами ходили і мали своїх ватажків, отаманів. (З народного календаря).

(Слова для довідки: *козаки, паска, хустка, крашанки, куця, писанки*).

7. Визначте, яким поняттям відповідають народні символи:

1). Рослина з великими червоними чи рожевими квітами, символізує дівочу вроду.

2). Куц, що цвіте білим і має гіркі червоні плоди, символ краси.

3). Струнке високе дерево, символ гордості, нескореності.

4). Символ міцності і вічності.

(Слова для довідки: *Дуб, калина, мальва, тополя*).

Вправи на засвоєння фразеологізмів:

3 клас

1. Розкрийте зміст висловів. Уведіть їх в речення.

Гнути спину, по гарячих слідах, як води в рот набрати.

2. Складіть твір-мініатюру на тему: «Зробив діло – гуляй сміло».

Поясніть зміст цього вислову.

3. Дібрати синоніми до слова *повільно йти*: (*волочити ноги, ледве плентатися*).

4. Поясніть зміст стійких висловів. Доберіть до них вислови-синоніми.

Гнути кирпу (задирати носа).

Теревені править (молоти язиком).

5. Як ви розумієте зміст прислів'їв та приказок?

«Світ не без добрих людей».

«Друзі пізнаються в біді».

«Моя хата скраю».

4 клас

1. До якого стилю (художнього чи наукового) можна зарахувати дані стійкі вислови?

За царя Гороха.

Сім мішків гречаної вовни.

Звести до нуля.

Сісти за круглий стіл.

Сім п'ятниць на тиждень.

Бути на сьомому небі.

2. З довідки доберіть до стійких висловів антоніми:

Ковтнути язика, витрішки продавати, сім п'ядей в лобі, валиться з рук, як кіт наплакав.

Довідка: *молоти язиком, опустити очі, пуста голова, як по майну йде, хоч греблю гати.*

3. За допомогою фразеологічного словника поясніть зміст таких висловів. Розкрийте їх походження за допомогою етимологічного словника:

До третіх півнів.

Одним миром мазані.

Топтати ряст.

Восьме чудо світу.

4. Поясніть значення порівняльних висловів. Складіть з ними речення:

Обличчя: як місяць, морда як перепічка, пика суха як тріска, гарна як торішня весна.

Очі: очі як волошки, сяють як зірки на небі, косоокий як заєць.

Волосся: рудий як вогонь, сивий як полин, кучерявий як верба.

5. Визначте, яке із словосполучень є фразеологізмом, а яке – ні?

Замітати двір

замітати сліди

Дивитися крізь скло

дивитися крізь пальці

Пекти пироги

пекти раки

Рівчак по коліна

море по коліна

Ламати гілки

ламати голову

Повісити одяг

носа повісити

6. До стійких висловів із протилежної колонки доберіть антоніми:

Хоч греблю гати

Як кіт з собакою

Не розлий вода

Ковтнути язика

Молоти язиком

Сісти за круглий стіл

Горшки побити

Яблуку ніде впасти

По гарячих слідах

Ноги волочити

Давати драла

Замітати сліди

В.3 Вправи на попередження явища інтерференції

(для обох класів)

Вправи на подолання інтерференції

1. Прослідкуйте за закінченнями іменників в обох мовах. Що змінилося?

Укр.мова

Рос.мова

їде на машині

едет на машинє

стоїть на столі

стоит на столе

декілька днів

несколько дней

четверо курей

*четверо кур_*

по містах

по городам

по дорогах

по дорогам

на малюнку

на рисунке

2. До прикметників доберіть вищий і найвищий ступені порівняння за зразком:

Високий – вищий – найвищий

Темний, глибокий, широкий, синій, важкий.

3. Порівняйте найвищі форми прикметників в обох мовах:

Укр. мова	Рос. мова
<i>найтемніший</i>	<i>темнейший</i>
<i>найглибший</i>	<i>глубочайший</i>
<i>найширший</i>	<i>шире всех</i>
<i>найсиніший</i>	<i>синее всех</i>

4. Поспостерігайте за вимовою дієслів минулого часу однини чоловічого роду в обох мовах:

Укр. мова	Рос. мова
<i>малював</i>	<i>рисовал</i>
<i>ходив</i>	<i>ходил</i>
<i>робив</i>	<i>делал</i>
<i>носив</i>	<i>носил</i>
<i>писав</i>	<i>писал</i>
<i>сидів</i>	<i>сидел</i>

5. Зверніть увагу на вимову дієслів майбутнього часу.

Укр. мова	Рос. мова
<i>робитиму</i>	<i>буду делать</i>
<i>ходитиму</i>	<i>буду ходить</i>
<i>вишиватиму</i>	<i>буду вышивать</i>
<i>співатиму</i>	<i>буду петь</i>
<i>любитиму</i>	<i>буду любить</i>

6. Що відбувається із закінченнями дієслів 3 особи однини?

Укр. мова	Рос. мова
<i>співає</i>	<i>поёт</i>
<i>грає</i>	<i>играет</i>
<i>малює</i>	<i>рисует</i>
<i>вишиває</i>	<i>вышивает</i>
<i>пише</i>	<i>пишет</i>

та неозначеної форми?

Укр.мова	Рос.мова
<i>шити</i>	<i>шить</i>
<i>танцювати</i>	<i>танцевать</i>
<i>говорити</i>	<i>говорить</i>
<i>пекти</i>	<i>печь</i>
<i>стригти</i>	<i>стричь</i>

Вправи на спостереження за мовними змінами:

1. Визначте рід іменників, в українській та російській мовах: яка відмінність цих слів у правописі? Поставте наголос у словах.

рукопись – рукопис

тополь – тополя

полинь – полин

подпись – підпис

пыль – пил

Складіть з поданими словами речення.

2. Визначте відмінності у вимові. В чому вони проявляються?

	Російська		Українська
<i>зага́дка</i>	<i>посере́дине</i>	<i>зага́дка</i>	<i>посере́дині</i>
<i>гра́бли</i>	<i>босо́й</i>	<i>грабл́і</i>	<i>бо́сій</i>
<i>ве́рба</i>	<i>настро́ение</i>	<i>верба́</i>	<i>на́стрій</i>
<i>ла́сковый</i>	<i>не́нависть</i>	<i>ласка́вий</i>	<i>ненáвисть</i>
<i>я́сный</i>	<i>ночь</i>	<i>ясні́й</i>	<i>ніч</i>
<i>ма́ленький</i>	<i>се́льський</i>	<i>мале́нький</i>	<i>сі́льський</i>

3. Зверніть увагу на вимову і написання слів:

Російська	Українська
<i>радо́стный</i>	<i>раді́сний</i>
<i>нае́здник</i>	<i>наї́зник</i>

4. Прослідкуйте за ненаголошеними [o] – [a]:

Російська	Українська
<i>расти́</i>	<i>рості́</i>
<i>расшири́ть</i>	<i>розширити</i>

5. Зверніть увагу на вимову та правопис слів, що пишуться з апострофом

Російська	Українська
<i>объезд</i>	<i>об'їзд</i>

<i>племя</i>	<i>плем'я</i>
<i>повязка</i>	<i>пов'язка</i>
<i>пять</i>	<i>п'ять</i>
<i>пламя</i>	<i>полум'я</i>

6. Яка відмінність у вимові слів із м'яким знаком ?

Російська	Українська
<i>боец</i>	<i>боєць</i>
<i>украинец</i>	<i>українець</i>
<i>календар</i>	<i>календарь</i>
<i>заяц</i>	<i>заєць</i>
<i>меньший</i>	<i>менший</i>

7. Порівняйте слова в обох мовах, зверніть увагу на подовження приголосних звуків у вимові:

Російська	Українська
<i>одноклассник</i>	<i>однокласник</i>
<i>невежливый</i>	<i>неввічливий</i>
<i>пограничник</i>	<i>прикордонник</i>
<i>рассказывать</i>	<i>розповідати</i>

Вправи на переклад:

1. Перекладіть словосполучення з російської на українську мову. Що змінилося?

Новая посуда, добрая собака, вкусная картофель, зелёная степь, острая боль, кожаная обувь, свежая почва.

2. Перекладіть числівники:

Один, четырнадцать, двадцать, шестьдесят, четыре, около пяти часов, троих друзей.

Вправи на використання порівняльно-зіставного методу:

1. Прослідкуйте, який додатковий звук з'являється під час вимови українською мовою:

Російська мова	Українська мова
<i>Вялый</i>	<i>В'ялий</i>
<i>вянуть</i>	<i>в'янути</i>
<i>деревянный</i>	<i>дерев'яний</i>
<i>девять</i>	<i>дев'ять</i>

<i>зав'язать</i>	<i>зав'язати</i>
<i>им'я</i>	<i>ім'я</i>
<i>кипяток</i>	<i>кип'яток</i>
<i>мясо</i>	<i>м'ясо</i>
<i>мята</i>	<i>м'ята</i>
<i>мяч</i>	<i>м'яч</i>
<i>память</i>	<i>пам'ять</i>

2. Порівняйте вимову звуків [ш],[з] в російській мові та [дж], [дз] в українській мові:

Російська мова	Українська мова
<i>Звон</i>	<i>Дзвін</i>
<i>Звонок</i>	<i>Дзвінок</i>
<i>Зеркало</i>	<i>Дзеркало</i>
<i>Звенеть</i>	<i>Дзвеніти</i>
<i>шмель</i>	<i>Джміль</i>

3. Прослідкуйте за зміною вимови сполучень звуків [жц] на [з'ц'], [шц] на [с'ц'], чц та тц [ц':] у давальному та місцевому відмінках, наприклад: сорочка – сорочці [сороц'і]

<i>книжка</i>	<i>дошка</i>	<i>квітка</i>
<i>кружка</i>	<i>галушка</i>	<i>сорочка</i>
<i>смужка</i>	<i>юшка</i>	<i>дочка</i>
<i>стежка</i>	<i>кішка</i>	<i>пучка</i>

Виконайте звукобуквений аналіз цих слів.

В.4 Вправи на формування граматичної компетенції:

3 клас

1. Прочитайте словосполучення, розкриваючи дужки, оберіть правильне закінчення (-а, -я чи -и, -і). Що викликає сумнів? Правильну вимову і правопис перевірте за словником.

Два (рушник), три (халат), півтора (день), три (віз), два (ящик), обидва (злодій).

2. Прочитайте слова. Визначте число іменників:

Сіно, колосся, двері, листя, добро, ніжність, чорнило, пахоці, ночви, чари, вода.

3. Змініть подані іменники за запитаннями: кому? чому? Позначте у словах корінь. Порівняйте форми одного і того ж слова. Зразок: *рука – руці*
Нога, чашка, чайка, дошка, свекруха, гілка, стежка, книга.

4. Змініть слова, що в дужках так, щоб вони відповідали на запитання кого? чого? Прочитайте утворені сполучення слів. Запишіть їх. Цифри замініть словами.

6 (вареник), 4 (качка), 7 (дівчата), 3 (двері), 10 (ягода), 40 (вівця), 5 (доба), 2 (граблі).

5. Перекладіть з російської мови словосполучення:

Две руки, несколько чашек, много цветов, оба мальчика, три тыквы, пять лимонов.

Порівняйте вимову.

6. Порівняйте рід іменників в російській та українській мовах. Доберіть прикметники до поданих слів:

Російська мова

хлопок м.р.

беспорядок м.р.

бельё с.р.

Українська мова

ж.р. бавовна

с.р. безладдя

ж.р. білизна

7. Прочитайте слова. Перекладіть слова з російської мови. Визначте у них рід, доберіть прикметники та складіть з ними речення.

Загар (м.р.) – засмага (ж.р.).

Тополь (м.р.) – тополя (ж.р.).

Продажа (ж.р.) – продаж (ч.р.).

Вспышка (ж.р.) – спалах (ч.р.).

8. Прочитайте слова, визначте їх рід. Змініть подані іменники за запитаннями: ким? чим? Зразок: *радість – радістю.*

Честь, матір, любов, мідь, ніч, злість, блакить, кров, верф, піч, повінь, постать. Яка особливість у вимові цих слів?

9. Утворіть форму звертання іменників:

Земля, любов, Петро, смерека, луг, втіха, буряк, гай, круча, вовк, брат, заєць, мрія, Надія, доня.

Складіть речення з утвореними іменниками.

10. Прочитайте. Розкрийте дужки. Запишіть правильний варіант.

Я отримав листи від (Надія, Микола, Назар, Дмитрик, Ганнуся, Оля, Наталка, Сергійко) з (Рівне, Львів, Луцьк, Івано-Франківськ, Тернопіль, Київ).

11. Прочитайте, поставте іменники у множині. Змініть утворені іменники за зразком.

Зразок: *хата – хат.*

Корова, вода, душа, сестра, коза, пісня, земля, вишня, рука, нога, голова, дошка, петля, хмара, ялинка, ліс, поле, море.

12. Прочитайте речення. Замість крапок допишіть закінчення іменників:

*Назлітаються сніжинки і вкривають земл... білою скатертин... .
Багата наша Батьківщина повноводними рік..., квітучими сел... . За
гостинним українським звич... дорогих гост... зустрічають хліб... і сілл... .*

13. Прочитайте речення. Розкрийте дужки, поставте іменники у потрібному відмінку:

*(Рушник) перев'язують старостів та сватів. На нашій (вулиця)
ростуть молоді соняшники. Багато гарних пісень створено (народ). (Ранок)
туман підіймається і утворює купчасті хмари.*

14. Провідмінійте іменники I відміни:

Пісня, душа, земля, дорога.

15. Поставити іменники у Кл. відмінку:

Петро, Ганна, верба, криниця, зоря.

16. Поставте іменники у Р. відм., вставте пропущені букви:

Вечір – веч...ра, промінь – пром...ня, ячмінь – ячм...ню.

17. Напишіть закінчення в іменниках чоловічого роду Р. відм.:

*Дощ – дощ..., плуг – плуг..., горобець – горобц..., мед – мед..., гарбуз –
гарбуз..., ніж – нож..., ліс – ліс..., луг – луг....*

18. Поставте дані іменники у Д. та М. відм. Прослідкуйте, як змінилися приголосні у коренях слів.

Крига – кри...і, зірка – зір...і, рука – ру...і, дорога – доро...і, кожух – кожу...і, око – в о...і, тривога – триво...і, гуска – гус...і.

19. Поставте іменники в О. відм. однини:

Надія – наді...ю, груша – груш...ю, вулиця – вулиц...ю, згряя – згра...ю, каша – каш...ю, м'ята – м'ят...ю, осика – осик...ю.

20. Допишіть закінчення іменників жіночого роду у Р. відм:

Калюж..., суниц..., каш..., втеч..., реч..., меж..., мух..., уваг..., дочк..., тітк....

21. Провідмініайте іменники III відміни, простежте за закінченням:

Повінь, радість, осінь.

22. Які риси характеру притаманні чемній людині? (*порядність, увічливість, щирість*). Поставте ці слова в О. відм. однини.

23. Провідмініайте іменники: *хлоп'я, дівча, немовля, кошеня, ягня*, виділіть закінчення.

Вправи на вивчення прикметника:

1. Допишіть закінчення прикметників:

Зодягнув лісочок

Зелен... шубку, -

Повно у лісочку

Зелен... шуму!

(Л.Компанієць).

2. Випишіть з тексту прикметники. Допишіть закінчення.

Чому це надворі блищать, мов перлини,

І чист... й прозор... грайлив... краплин...

На мамине свято приходить весна!

(І.Кульська).

Розкривай зимов... книжку,

Хай сосна дарує шишку.

Не барися – приїжджай

В мій поліськ... гарн... край.

(М.Сингаївський).

3. Замість крапок допишіть у прикметниках закінчення:

Селянськ... хата, настінн... розпис, зручн... знаряддя, свіж... хліб, смачн... страва, тепл... одяг, солом'ян...брить, свіж... повітря, рідк... тісто, пшеничн... борошно, козяч... молоко, золот... зброя, велик... вогнище, смажен... млинець, густ... гілля, вільхов... кора, густ... ліс.

4. У тексті української народної пісні знайдіть дієслова, підкресліть їх і визначте час.

*«Ой чого ти, дубе,
На яр похилився?
Ой чого, козаче,
Не спиш, зажурився?»*

*«Гей, мене чарують
Зорі серед ночі.
Не дають заснути
Серцю карі очі.
Гей, лети, мій коню,
Степом і ярами,
Розбий мою тугу
В бою з ворогами».*

4 клас

1. Розкрийте дужки у словосполученнях, поставте слова у потрібному відмінку. Де потрібно, використовуйте прийменники:

Туга (Батьківщина), вибачити (подруга), навчати (рідна мова), святкувати (сім'я), гуляти (собачка), дякувати (дідусь), розмовляти (телефон), підніматися (сходи), іти (луг), пішов (хліб), поїхати (Львів).

Зустрітися (товариш), користуватися (словники), вболівати (однокурсник), дружити (дівчина), користуватися (олівець), думати (майбутнє), змиритися (проблема), прикріпити (стіна), підійти (вона).

2. Виберіть правильний варіант граматичної форми:

Травма – завдяки неуважності, через неуважність. Турбуватися – за бабуся, про бабуся. Дізнатися – від знайомого, через знайомого. Перейти – крізь ліс, через ліс. Пам'ятати про обіцянку, за обіцянку. Ліки – для грипу, від грипу.

3. Подані іменники поставте у М. відм. однини:

Стріха, сорочка, невістка, свекруха, сваха, втіха, дорога, ялинка, луг, стежка, гілка, горох, дірка, палка, рік, батіг, око, молоко.

4. Поясніть значення прислів'їв. Розкрийте дужки і поставте іменники у потрібному відмінку:

Пташка красна своїм (пір'я), а людина – своїм (знання). Добре тому (коваль), що на обидві (рука) кує.

5. Поставте подані іменники у Р. відм. однини. Зверніть увагу на закінчення. Звірте правопис за орфографічним словником.

Ганок, дощ(у), вогонь(ю), чагарник(а), мед(у), відчай(ю), місяць(я), стілець(я), вечір(а), степ(у), вигон(у), квітень(я), тиждень(я), ранок(у), Тернопіль(я), Луцьк(а), Львів(а),

6. До якого роду належать подані іменники. Поставте їх в О. відм. однини. Яка між ними відмінність у вимові?

Радість, честь, матір, любов, мідь, ніч, злість, блакить, кров, верф, піч, повінь, постать.

Вправи на вивчення числівника:

7. Знайдіть і підкресліть у реченнях числівники:

Облітав журавель сто морів, сто земель ...

(П.Воронько)

У синьому мішечку

Золотих гудзиків багато (Небо і зорі).

У палиці два кінці (один по мені, а другий по тобі).

Завтра скажу вам казку (шість),

А позавтра вже решту:

(Сім, вісім, дев'ять),

А в неділю (десять).

8. Запишіть числівники словами:

700 одержок і всі без застєжок, і не шиті, і не краяні, і всі в рубцях.

Стоїть пані, чепуритьсѧ, бо одягла сорочок 300.

40 сорочок, 40 торочок, все одягає – не застїбає

(Капуста).

1, 2 – дерева!

3, 4 – вийшли звїрі.

5, 6 – пада лист!

7, 8 – птахи в лісі!

9, 10 – он сунічки

Підвели червоні лички!

9. Випишіть словосполучення із числівниками. Провідмініайте їх.

Два півники, два півники

Горох молотили

Дві курочки – чубарочки

До млина носили.

Вправи на вивчення прикметника:

1. Підкресліть прикметники з пестливими суфіксами:

Тихесенький вечір на землю спадає,

і сонце сідає в темнесенький гай ...

(В.Самійленко).

(Тема: Ненаголошені е^и, и^е у прикметниках.)

2. Відгадайте загадку. Підкресліть прикметники, виконайте звуко-буквений аналіз.

У вінку зеленолистім,

у червоному намисті,

видивляється у воду

на свою чудову вроду. (Калина).

- Прочитайте прислів'я та приказки. Випишіть антоніми-прикметники:

З великої хмари – малий дощ.

Молоде орля та вище старого літає.

Мудрий їсть, щоб жити, а дурний живе, щоб їсти.

Повний колос до землі гнеться, а пустий угору пнеться.

12. Відгадайте загадки. Розкрийте дужки, поставте прикметники у потрібному відмінку. Прослідкуйте за закінченнями:

Прийшла до нас бабуся

У (білий) кожусі.

Поля причепурила – (пухнастий) снігом вкрила.

Вгадайте, хто вона – бабуся (чепурна).

(Зима)

(Жовтувата) сукню маю.

В теплий край я не літаю.

Все дерева доглядаю

І (весела) вдачу маю

(Синичка)

У місяці (спекотній) цім

Жарко дуже нам усім.

Хочеться в саду побути,

Смакувати (спілий) фрукти.

(Серпень)

Вправи на вивчення займенника:

1. Прочитайте залички та примовки. Підкресліть займенники.

Розкрийте дужки, поставте займенник у потрібному відмінку:

Мишко, мишко,

На (ти) кістяний зубок,

А (я) дай залізний.

Мишко, мишко,

На (ти) мій зуб старий,

А дай (я) свій новий.

Ластівко, ластівко!

На (ти) веснянки,

Дай (я) білянки!

Ластівки, ластівки,

Візьміть (себе) веснівки,

Нате (ви) камінці,

Дайте (я) рум'яні.

2. Визначте особу займенників.

Коляди – дин,

Я, бабусю, один.

Винеси мені пиріжок

Та положи у мішок.

З руками, з ногами,

Щоб бігав за нами ...

(Колядка)

Ти ляжеш у ніжках,

Я ляжу в голівках.

Ти будеш дрімати,

А я буду присипляти ...

(Колискова)

Навчіть мене співаночок

Із рідного краю

Легше стане на чужині,

Як їх заспіваю ...

(Співанка).

15. Прочитайте текст. Знайдіть і виправте недоліки:

Жив собі лісник. Лісник не мав дітей. Одного разу лісник пішов у ліс і побачив на дубі великого орла. Лісник підняв рушницю, націлився, щоб того орла вбити. А орел злетів йому на плечі. І сказав орел, куди нести. Приніс його лісник у ту хатину ... (Українська народна казка).

16. Провідмініайте займенник себе, вона, хтось і щось.

Вправи на вивчення дієслова:

1. Поставте дієслова у потрібній формі. Як пишуться дієслова з не -?

Орел мухи (не) ловити), а слон за мишею (не) ганятися). Кого (не) бити) слово, тому й палиця (не) допомогти). Мудра голова (не) сказати) дурні слова. (Не) дивитися) на чоловіка, а на його діло. Правда і в огні (не) горіти), і у воді (не) тонуті. Тяжко тому жити, хто (не) хотіти) робити. Хто за все береться, той нічого (не) зробити).

2. Підкресліть у тексті дієслова. Визначте їх дієвідміну та час:

Зійшли сніги, шумить вода,

Весною повіва.

Земля квіточки викида,

бує травка молода,

все мертве ожива.

(П.Грабовський).

Зайчик сів на бистрого коня

Та й поїхав із двора

В чисте поле погулять,

Русалоньок поганяють,

Які в житті гуляють,

Колосочки ламають.

(Колискова).

3. Перепишіть речення. Замість крапок, де потрібно вставте дієслова з часткою ся.

Кожного вечора я ... до школи, вчу уроки. У вихідні я з мамою ... смачні страви. (готую, готуюся).

Перед святами я люблю ... свою кімнату.

На шкільному святі перед виступом на сцені потрібно... (причепурити, причепуритися).

Я допомагаю мамі ... маленького братика. Влітку я люблю ... на гамаку (поколихати, поколихатися).

Вправи на вивчення прислівника:

1. Прочитайте прислів'я, поясніть їх значення. Випишіть прислівники:

Хороше далеко чути, а погане – ще далі.

Новий віник гарно мете.

Менше говори – більше діла твори.

Темно, хоч око виколи.

Де тонко, там і рветься

Високо літає – низько сідає.

Утворіть від виписаних прислівників, де можливо, ступені порівняння за зразком:

Тонко – тонше – найтонше.

2. Підкресліть у реченнях прислівники. Доберіть до них антоніми:

На купах гною вранці з'явилися пасльони, які вирости за ніч, - удень буде дощ.

Добре вродили опеньки – буде врожай жита наступного року.

Калина рано зачервоніла – на ранню й люту зиму.

Виореш мілко, посієш рідко, то й вродиться дідько.

Посієш густо – не буде пусто.

3. Знайдіть у прислів'ях та приказках прислівники, доберіть до них антоніми.

Сій не пусто, то збереш густо.

Рясно цвіте гречка – на спекотне літо.

Вечірня роса лягла рано – наступний день буде сонячний.

Говори мало, слухай багато.

Що сильніше сонця, а слабше вітру (Дощ).

В.5 Вправи на формування діалогової компетенції

Вправи на розвиток умінь побудови монологу та діалогу

1. Прочитайте речення і розташуйте їх у такому порядку, щоб вийшов текст. Запишіть виправлений варіант і визначте: за метою висловлювання даний текст – опис, роздум чи розповідь?

Одного разу пішов він у ліс і побачив на дубі великого орла. Жив собі лісник. А орел злетів йому на плечі і говорить: «Неси мене в лісову хатину, бо я не годен летіти». Він не мав дітей. І сказав орел, куди нести.

(«Укр. нар. казки»).

2. Пригадайте загадки про тварин та предмети, зображені на малюнках.

3. Розкажіть, як у вашій сім'ї готуються до Великодня?

4. Які українські національні страви з нагоди свята готує ваша мама?

Вправи, спрямовані на побудову висловлювань-міркувань:

1. Розіграйте ситуацію «Розмова по телефону». Ваш однокласник захворів і не прийшов до школи. Ви телефонуєте йому, щоб поцікавитись його станом здоров'я.

2. Візьміть участь у рольовій грі «Прогноз погоди». Учні обирають «диктора» всі інші – «глядачі». «Диктор» проголошує прогноз погоди на завтра, а глядачі після виступу обговорюють, який одяг потрібно одягнути.

3. Складіть діалог: ви запитуєте у незнайомого перехожого, котра зараз година. Використовуйте слова з довідки.

Довідка: Котра година, чи ви не скажете, о пів на шосту, п'ята година тридцять хвилин.

4. Розіграйте ситуацію: ви запрошуєте друга на перегляд кінофільму. Місце, час, дата йому невідома. Користуйтеся словами з довідки.

Довідка: О котрій годині, на коли призначено зустріч, як довго триватиме, коли відбудеться, за чверть сімнадцята, о шістнадцятій годині сорок п'ять хвилин, чи скоро розпочнеться, два квитки.

Вправи, спрямовані на побудову висловлювань-міркувань

1. Складіть текст – міркування «Яку професію я вважаю найкращою?»
Доведіть чому.

2. Складіть і розіграйте діалог між двома однокласниками, які висловлюють протилежні думки про новенького хлопчика, який щойно прийшов у їхній клас.

Для діалогу використайте фразеологізми: *Ні риба, ні м'ясо, ні се, ні те, як води в рот набрав,*

3. Складіть діалог між двома ровесниками, один з яких хлопчик з міста, а другий – з сільської місцевості, у своєму мовленні використовує діалектні слова. Міський хлопчик не розуміє значення невідомих йому слів і просить пояснити.

Довідка: *матра, свіні, кут, круль, кунь, бураки.*

Вправи, спрямовані на побудову діалогу за змодельованою ситуацією:

Побутові діалоги:

- Відпросіться у батьків після уроків піти з однокласниками у зоопарк.
- Поділіться з товаришем враженнями після перегляду улюбленого мультфільму. Розкажіть, чому він вам сподобався.
- По дорозі в їдальню ви випадково штовхнули вчителя. Що потрібно сказати?

Казкові діалоги:

- Як би ви побували на Запорізькій Січі і зустрілися з козаками, про що б ви їх запитали?
- Уявіть вашу зустріч з улюбленим казковим героєм.

Діалоги за малюнками:

- Складіть діалог на 5-6 реплік за малюнком «Мої домашні обов'язки», «Особливості українського народного вбрання».

Вправи на створення усних та письмових текстів українознавчого характеру

1. Розкажіть про народний звичай зустрічати гостей хлібом-сіллю.
2. Що ви можете розповісти про дитячі роки Т.Г.Шевченка?
3. Напишіть лист-звернення до директора школи про організацію екскурсії до Берестечка.

Вправи – асоціативні завдання

- З яким поняттям у вас асоціюється слово гречність?
- Як ви розумієте зображення тризуба?

В.6 Вправи на формування комунікативної компетенції (завдання для учнів 3 - 4 класів)

Вправи на засвоєння етикетних мовних формул

1. У яких ситуаціях доречними будуть такі етикетні мовні формули?
  - *З Різдвом Христовим!*
  - *Христос Воскрес – Воістину воскрес!*
  - *Смачного!*
  - *Дозвольте привітати вас ...*
  - *Перепрошую Вас.*
  - *Прийміть мою щирю вдячність ...*
  - *Ласкаво просимо.*
  - *Якщо Вам не важко ...*
  - *З присмністю.*
  - *На жаль, не можу.*
  - *Дозвольте поцікавитись.*

2. До кого і в яких випадках можна використовувати наступні звертання:

- *Шановні ... запрошуємо вас.*
- *Привіт! Як справи?*
- *Пані та панове, просимо уваги!*
- *Бувай! Щасливо!*
- *Перепрошую, чи не могли б ви ...*
- *Я тебе розумію.*
- *Будьте люб'язні.*
- *Ходи здоровий!*

3. Дайте відповідь на запитання: Яку роль в житті людини виконують чарівні слова? Для чого вони нам потрібні? Підберіть основні етикетні формули, які виражають:

- подяку;
- згоду, підтвердження;
- запрошення, прохання;
- вибачення;
- відмову;
- вітання;
- прощання;
- побажання.

4. Поясніть, як ви розумієте прислів'я та приказки про мовленнєвий етикет:

Дурний язик голові не приятель.

Слово – не стріла, а глибше ранить.

Ласкаве слово – що весняний день.

Що маєш сказати – наперед обміркуй.

Гостре словечко коле сердечко.

Умій вчасно сказати і вчасно замовкнути.

Лагідні слова роблять приятелів, а гострі слова – залятих ворогів.

І від солодких слів буває гірко.

Дав слово – виконай його.

Говоріть так, щоб словам було тісно, а думкам просторо.

5. Доберіть потрібні формули мовленнєвого етикету, які використовують при:

- привітанні друга з днем народження;
- при зустрічі гостей з господарями дому, що свідчить про гостинність українського народу;

- на Великдень;
- на Різдво Христове;
- на День матері.

6. Дайте відповідь на запитання:

У стосунках з людьми потрібно бути чемним чи брутальним? Поясніть чому.

7. Написати лист рідній людині (бабусі, мамі...) або другові (подрузі), використовуючи емоційно-експресивне звертання, напр. любий, дорогий, рідненький ... і т.д.

Вправи – творчі ігри

1. Гра «Історія ввічливого слова». Учні отримують картки, на яких написано ввічливі слова, наприклад: «пусте» , «усього вам найкращого», «будьте люб'язні» і уявляють, що ці слова ожили і розповіли про себе історію, в яких мовленнєвих ситуаціях їх можна використовувати.

2. Гра «Відгадай професію». Учень згадує якусь професію і в процесі діалогу однокласники за опорними стилістично забарвленими словами відгадують її.

3. Гра «Чи поводжуся я чемно ?» Учні впродовж дня підраховують яку кількість ввічливих слів вони сказали оточуючим і навпаки – яку кількість слів почули у відповідь.

4. Гра «Продовж прислів'я , приказку». Учні обговорюють, пояснюють зміст висловів , наприклад: «Хочеш їсти калачі...» , «Гостре словечко...» , «У невмілого руки...»

5. Гра «Ввічливо – неввічливо». Вчитель називає ім'я учня , а потім запитує, наприклад: «Не привітатися з сусідською дівчинкою». Учень відповідає одним словом «ввічливо» або «неввічливо».

Додаток Д

Анкета для вчителів початкових класів:

1. Як Ви розумієте поняття «лінгвоукраїнознавча компетенція»?
2. Чи існує у Вашій школі система лінгвоукраїнознавчої роботи?
3. Якими методами і засобами Ви залучаєте учнів до пізнання української національної культури?
4. Які труднощі Ви спостерігаєте у вихованні в учнів української самосвідомості?
5. Яку кількість власне українських слів Ви опрацьовуєте за урок у другому (третьому, четвертому) класі? Які власне українські слова, на Вашу думку, необхідно вводити у зміст уроків?
6. Як Ви працюєте над збагаченням словникового запасу школярів українознавчою лексикою?
7. Який стиль, на Вашу думку, найважчий для сприйняття учнями початкових класів?

8. Чи достатньо, на Ваш погляд, учні оперують власне українською лексикою?

9. Якою мірою учні використовують мовленнєвий етикет у спілкуванні:

- використовують;
- частково використовують;
- не використовують.

10. Чи опрацьовуєте на уроках української мови фразеологізми?

11. Чи застосовуєте етимологічний аналіз власне української лексики?

12. Чи аналізуєте на уроках мови тексти українознавчого спрямування?

Яку тематику використовуєте?

Додаток Е

Завдання для констатувального зрізу

Лексична компетенція

3 клас

Показник: володіння семантикою слова

Вправа 1.

Визначте, яке значення (пряме чи переносне) мають словосполучення: *Золота мова, вишневий садок, кам'яне обличчя, сонячна посмішка, зелена трава, вогка земля, залізна витримка, колючі очі, темна ніч, веселий потічок.*

Вправа 2.

Поясніть значення фразеологічних зворотів: *клювати носом; пасти задніх; тримати рот на замку; бачили очі, що купували; пекти раки.*

Показник: обізнаність з етимологією власне української лексики

Вправа 1.

Розкрийте лексичне значення власне українських слів, поясніть їх етимологічне походження:

Жупан, дукач, намисто, кирея, кадіб.

Вправа 2

Згрупуйте слова тематично, розкрийте їх етимологічне походження: *Явір, коровай, глек, куліш, дзбан, тризуб, галушки, діжа, кожух, герб, кацавейка.*

Показник: багатство словникового запасу

Вправа 1.

До поданих прикметників доберіть антоніми: *боязкий, доброзичливий, кволий, міцний.*

Вправа 2.

Подані слова замініть нормативними: *ровер, телік, пірожане, катлети, заре, мона, в єї, канешно, слідуєчий.*

4 клас

Показник: володіння семантикою слова

Вправа 1

Поясніть значення слів. Розподіліть їх у дві колонки: у першу – запозичені, а в другу – власне українські: *покуття, аеродром, бар'єр, космонавт, бруківка, арена, курінь, таксі, велосипед, калач, кваліфікація, обрій.*

Вправа 2

Поясніть значення фразеологізмів: *неначе води в рот набрав; ловити вітер в полах; ні в тин, ні в ворота, дерти носа; слізьми вмиватися, намотувати на вус; дати ногам волю.*

Показник: обізнаність з етимологією власне української лексики

Вправа 1.

Розкрийте лексичне значення власне українських слів, поясніть їх етимологічне походження:

Кацавейка, танок, маківник, бунчук, юпка.

Вправа 2

Згрупуйте слова тематично, розкрийте їх етимологічне походження:

Маківник, рогач, юпка, окіст, казан, запаска, кутя, свита, сап'янци, мисник, калина, лелека, піч, долівка.

Показник: багатство словникового запасу

Вправа 1. До поданих слів доберіть синоніми:

Збентежитися, шанувати, незрадливий, горизонт, гомінкий, похмурий, тьмянний.

Вправа 2.

Подані слова замініть нормативними:

Лучче, сьодні, тиї олівці, всьо равно, допіру, цвашок, вп'ять, на своєму місці, довирай другу, стікі двойок, уфатив.

Фонетико-орфоепічна компетенція

3 клас

Показник: нормативна вимова звуків

Вправа 1.

Прочитайте, замість крапок вставте букви у словах, назвіть у них тверді та м'які приголосні:

Щаве..., цв...х, зор..., с т...л, в...кно, гілл..., ж...нка, хлопец..., к...нь, в...л, х...трість.

Вправа 2.

Прочитайте слова. Замість крапок вставте букви, що позначають голосні звуки. Зверніть увагу на вимову наголошених та ненаголошених голосних:

В...рба, в...селий, п...мідори, ст...повий, пекучий.

Вправа 3.

Прочитайте слова, чітко вимовляючи шиплячі [ж],[ч],[ш], фрикативні [дж], [дз], дзвінкий [і] та проривний [г]:

Гудзик, дощ, жовтий, черга, труджусь, дзбан, тедзь, тринджоли, шовк, червоний, гриб, джерело.

Вправа 4.

Прочитайте слова, чітко вимовляючи приголосні в кінці складу: *стежка, гриб, дуб, стриж, казка, вудка.*

Показник: мовний розбір:

Вправа 1.

Виконайте звукобуквений розбір слів, підкресліть букви, які позначають по два звуки: *гусеня, яблуко, в'янути, пір'я, солов'ї.*

Вправа 2.

Прочитайте, зробіть складоподіл у словах: *зсунутися, роз'їхати, безмежний, скинути.*

Показник: мовне конструювання

Вправа 1.

Доберіть слова зі звуками [р], [л].

Вправа 2.

Прочитайте слова: *насіння, ім'я, цвях, рясний*. До яких слів підходять схеми?

Показник: мовленнєва виразність

Вправа 1.

Поставте наголос у словах: *зароблю, кажу, чотирнадцять, навчання*.

Вправа 2.

Чи правильно поставлено наголос у словах: *прéдмет, пріяте́ль, ві́разний, чі́тання?*

Фонетико-орфоепічна компетенція**4 клас**

Показник: нормативна вимова звуків

Вправа 1

Прочитайте, замість крапок вставте букви у словах, назвіть у них тверді та м'які приголосні:

Збіжж..., вулиц..., ...ерма, холоде..., л...жко, коричн...вий, м...ст, м...цний.

Вправа 2.

Прочитайте слова. Замість крапок вставте букви, що позначають голосні звуки. Зверніть увагу на вимову наголошених та ненаголошених голосних:

...люблений, ст....жки, вибач...ння, м...локо, з...зуля, г...лова, к...жух, галяв...на.

Вправа 3.

Прочитайте і правильно вимовте слова: *кішці, подружці, ніжці, мисці, пляшці, качці, у коробочці, на ручці.*

Вправа 4.

Прочитайте прикметники, зверніть увагу на вимову суфіксів:
поліський, козацький, вузький, людський, ковальський, ткацький.

Показник: мовний розбір**Вправа 1.**

Складіть звукові моделі слів: *джерело, дзьоб, бадилля, пшениця.*

Вправа 2.

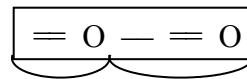
Виконайте звукобуквений аналіз слів: *виїзний, боїться, волинський, щітка.*

Показник: мовне конструювання**Вправа 1.**

Доберіть слова зі звуками [ґ], [ґ], [дж], [дз], [дз'].

Вправа 2.

Прочитайте слова: *шовковиця, світання, козацький, сім'я.* До яких слів підходять схеми?

Показник: мовленнєва виразність**Вправа 1.**

Поставте наголос у словах: *говорю, мені, веде́те, зага́дка, ле́гкий.*

Вправа 2.

Чи правильно поставлено наголос у словах: *сере́діна, новина́, випа́док, украї́нський?*

Граматична компетенція**3 клас****Показник: морфемна вживаність у мовленні****Вправа 1.**

Назвіть закінчення у словах:

Весна, весняний, весною; море, морський, морем; дерево, дерев'яний, дерев'яного.

Вправа 2.

Утворіть слова *корінь – втіх, закінчення – а; корінь – тесл, суфікс –яр;*
корінь – стеж, суфікс – к, закінчення –а.

Показник: морфологічна нормативність мовлення**Вправа 1.**

Поставте іменники у Р.в. множини і запишіть їх:

Хата – село – рушник – совість –

Чому іменник «совість» не можна поставити у формі множини?

Вправа 2.

Визначте рід прикметників, складіть з ними словосполучення:

Скупий, весела, дерев'яне, чистий, добра, гарне.

Вправа 3.

Змініть дієслова в усіх особових формах минулого, теперішнього і майбутнього часів: *сміятися, боятися, мріяти, плекати.*

Показник: синтаксична структура мовлення**Вправа 1.**

Прочитайте прислів'я. Поясніть їх зміст. Доберіть до них відповідні схеми

Не купуй kota в мішку. Від теплого слова і лід розмерзає. І сила перед розумом никне. Заздрий від чужого щастя сохне.

_____ ~~~~~ ~~~~~ = = = •   = = = ~~~~~ ~~~~~ •
 ~~~~~ ~~~~~ _____ = = = •   _____ ~~~~~ ~~~~~ = = = •

Вправа 2.

Підкресліть головні та другорядні члени, встановіть зв'язок слів у реченнях:

Не одежа красить людину, а добрі діла.

Згаяного часу і конем не доженеш.

Хотів минути пень, та й наїхав на колоду.

Граматична компетенція

4 клас

Показник: морфемна вживаність у мовленні

Вправа 1.

Виділіть у словах префікси: *перейти, перелаз, змиритися, прикріпити, навчати.*

Вправа 2.

Утворіть за допомогою суфіксів нові слова, змініть їх за питаннями кому? чому? за зразком: вишня – вишенька – вишеньці

Зірка, паска, хустка, миска.

Виділіть у словах суфікси і закінчення.

Показник: морфологічна нормативність мовлення

Вправа 1.

Запишіть подані іменники у Д. та М. відм. однини: *тесляр, муляр, лікар, чоботар, столяр.*

Вправа 2.

Запишіть подані іменники в О. відм. однини. Побудуйте їх звукові моделі: *тінь, ніч, честь, ніжність.*

Вправа 3.

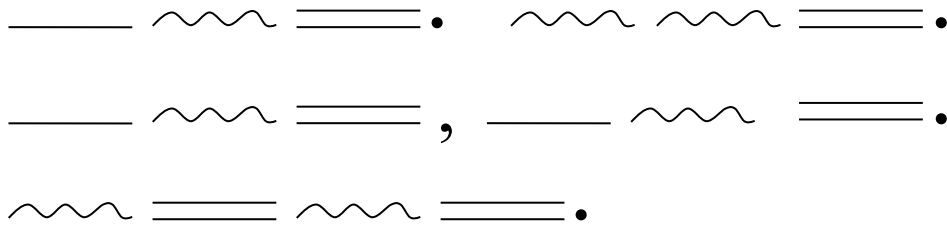
Прочитайте. Розкрийте дужки. Поясніть зміст прислів'їв та приказок: *На (слова), як на (цимбали). Більше вір своїм (очі), ніж чужим (речі). Праця чоловіка (годувати), а лінь (марнувати). (Розумна) голові досить два слова. Тяжко (той) жить, (кому) не хоче робить. За (один) вченого дають (десять) невчених.*

Показник: синтаксична структура мовлення

Вправа 1.

Як ви розумієте зміст прислів'їв? Яким реченням відповідають ці схеми?

В очі співає, а позаочі лає. Правда і в морі не втоне. Хто знання має, той мур зламає. І за холодну воду не береться.

Вправа 2.

Складіть і запишіть речення за поданими моделями, підкресліть в ньому граматичну основу та другорядні члени речення. Визначте кожне речення за метою висловлювання та інтонацією.

Діамонологічна компетенція

3 клас

Показник: уміння вести діалог

Вправа

Складіть діалог (на вибір) на запропоновані теми: *Запрошення друга на день народження. Зустріч з товаришем, який щойно повернувся з відпочинку. Відвідування хворого друга. У крамниці.*

Показник: уміння будувати репродуктивні висловлювання

Вправа

Перекажіть улюблене оповідання чи прочитану вами українську народну казку.

Показник: уміння будувати творчі висловлювання

Вправа

Складіть розповідь за змістом прислів'я: *«У дитини заболить пальчик, а в мамі – серце».*

4 клас

Показник: уміння вести діалог

Вправа

Складіть діалог за поданими темами (на вибір): *Зустріч з давнім другом з іншого міста. У книжковому магазині. Проїзд у тролейбусі. Запрошення товариша у зоопарк.*

Показник: уміння будувати репродуктивні висловлювання**Вправа**

Перекажіть улюблене оповідання чи прочитану вами українську народну казку.

Показник: уміння будувати творчі висловлювання**Вправа**

Складіть розповідь за змістом прислів'я: «Не одежа красить людину, а добрі діла».

Комунікативна компетенція**3 клас****Показник: володіння етикетними нормами****Вправа 1.**

Назвіть форми мовленнєвого етикету, які означають: звертання, побажання, прощання, вибачення, комплімент, подяку, прохання, відмову, співчуття, втішання, пропозицію, запрошення, похвалу, привітання, пораду, згоду.

Вправа 2.

Дайте відповідь на запитання: яку роль в житті людини виконують чарівні слова? Підберіть основні етикетні формули, які виражають ситуацію заспокоєння.

Показник: наявність ініціативності спілкування**Вправа 1.**

Доберіть потрібні етикетні формули, які вживають при:

- зустрічі з учителем;
- зустрічі з другом;
- ви помилились номером телефону;
- ви в незнайомому місті запитуете перехожого, як потрапити на потрібну вулицю.

Вправа 2.

Пригадайте прислів'я чи приказки про мовленнєвий етикет.

Вправа 3.

Поясніть зміст прислів'їв:

Умій сказати, умій і змовчати.

Рана загоїться, зле слово – ніколи.

Більше діла – менше розмов.

4 клас**Показник: володіння етикетними нормами****Вправа 1.**

Назвіть форми мовленнєвого етикету, які означають: звертання, побажання, прощання, вибачення, комплімент, подяку, прохання, відмову, співчуття, втішання, пропозицію, запрошення, похвалу, привітання, пораду, згоду.

Назвіть основні етикетні формули, які виражають ситуацію підбадьорення.

Вправа 2.

Поясніть зміст прислів'їв:

Що вимовиш язиком, то не витягнеш і волом.

Довгим язиком тільки полумиски лизать.

Не говори, що знаєш, але знай, що говориш.

Показник: наявність ініціативності спілкування**Вправа 1.**

Доберіть потрібні етикетні формули, які вживають при:

- привітанні бабусі з днем народження;
- візиті до бібліотеки;
- вибаченні перед мамою за скошений негарний вчинок;
- знайомстві з новеньким учнем у класі.

Вправа 2.

Пригадайте прислів'я чи приказки про мовленнєвий етикет.

Вправа 3.

Прочитайте прислів'я, поясніть, як ви розумієте їх значення: *покра стіну пробиває. У нього стільки правди, як у решеті води. Роботящі руки гори вернуть.*

Додаток Ж

Завдання для перевірки результатів експериментального дослідження

Граматична компетенція

3 клас

Показник: морфемна вживаність у мовленні

Вправа 1.

- Підкресліть закінчення у словах:

Забава – забавляти – забавою; джерело – джерелом – джерельний;
ранок – ранком – ранковий.

Вправа 2.

- Утворіть слова:

Корінь – греч, суфікс – н, закінчення – ий; префікс – пере, корінь – лаз;
корінь – вечір, суфікс – н, закінчення – ій.

Показник: морфологічна нормативність мовлення

Вправа 1.

- Поставте іменники у формі множини і запишіть їх.

Зразок: *рука – рук.*

Коробка -   чесність -   зоря -   голуб -   .

- До якого іменника неможливо поставити форму множини?

Вправа 2.

Визначте рід прикметників:

Гучний, дальній, безмежна, сіре, весела, темне.

Вправа 3.

- Прочитайте прислів'я. Розкрийте дужки і змініть слова за родом, числом та відмінком.

1) *Колись зачіску оздоблювали (живі квіти).*

2) *Терти (хлопець), - будеш (козак), а з (козак) зробишся (отаман)...*

3) *Краще з (ведмідь) борюкатись, ніж із (пан) рахуватись. (прислів'я).*

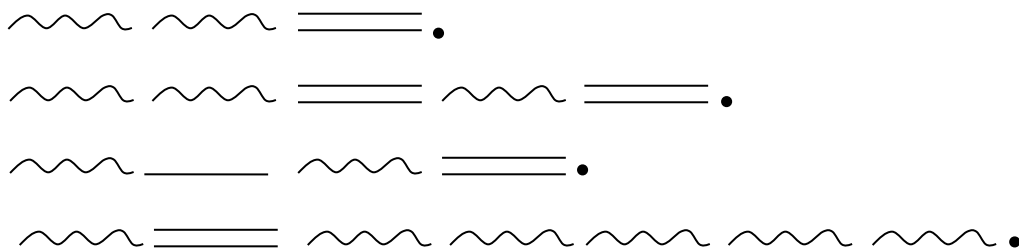
- 4) *На (один) покосі сієм жито, гречку й просо. (приказка).*
- 5) *Плету хлівець на (чотири) овець, а на (п'ятий) кізку. (загадка).*
- 6) *Що то: як голодне, то (кричати), а як (наїстися), то (мовчати)? (загадка).*
- 7) *У (дві) матерів по (п'ять) синів. (загадка).*
- 8) *Білий камінь у воді (танути). (загадка).*

Показник: синтаксична структура мовлення

Вправа 1.

- Прочитайте прислів'я. Поясніть їх зміст. Доберіть до них відповідні схеми:

- 1) *Тільки гав ловить та витрішки продає.*
- 2) *Більше вір своїм очам, ніж чужим речам.*
- 3) *Роботящі руки гори вернуть.*
- 4) *Розуму за гроші не купиш.*

Вправа 2.

- Підкресліть головні та другорядні члени, встановіть зв'язок слів у реченнях:

На людей складайся, розуму ж тримайся.

Чужого не бери, а свого не попусти.

Нема гіршого ворога, як дурний розум.

Комунікативна компетенція

3 клас

Показник: володіння етикетними нормами

Вправа 1.

- Пригадайте відомі вам форми мовленнєвого етикету, які вживають при:
  - привітанні;
  - побажанні;
  - звертанні;
  - проханні;
  - знайомстві;
  - прощанні;
  - вибаченні;
  - подяці;
  - відмові;
  - відповіді на подяку;
  - похвалі;
  - підтвердженні;
  - згоді.

Вправа 2.

- Поясніть яку людину називають чемним співрозмовником, а яку – брутальним?

Показник: наявність ініціативності спілкування

Вправа 1.

Доберіть потрібні етикетні формули, які вживають під час:

- вітання рідних з Новим роком;
- прохання у товариша позичити вам олівці;
- ваші пропозиції допомогти бабусі піднести важку торбину;
- втішання дівчинки, яку щойно образили.

Вправа 2.

Пригадайте відомі вам прислів'я та приказки про мовленнєвий етикет.

Вправа 3.

Поясніть смисл прислів'їв:

Вода все сполоще, а злого слова – ні.

Їж борщ з грибами і тримай язик за зубами.

Слово – не полова, язик – не помело.

Діамонологічна компетенція

3 клас

Показник: уміння вести діалог

Вправа.

- На вибір складіть діалог на запропоновану тему:

Ви прокидаєтеся вранці і вітаєтеся з мамою. Ви в гостях у друга (подруги). Ви в іграшковому магазині вибираєте подарунок другові. Обміняйтеся враженнями від переглянутого пригодницького кінофільму.

Показник: уміння будувати репродуктивні висловлювання

Вправа.

- Перекажіть улюблене оповідання чи прочитану вами українську народну казку.

Показник: уміння будувати творчі висловлювання

- Складіть розповідь за змістом прислів'я:

«Хто людям добра бажає, той і собі має».

Лексична компетенція

3 клас

Показник: володіння семантикою слова

Вправа 1.

Поясніть значення фразеологізмів. Замініть вислови одним словом. Складіть з ними речення.

Боки вилежувати-

*Ні світ, ні зоря-
Ні пуху, ні пера-
Гострий на язык-
Золоте серце-
Ніде яблуку впасти -.*

Вправа 2.

- Визначте, яке значення (пряме чи переносне) мають словосполучення:

Чисте сумління, солодкі слова, порожня голова, вродлива дівчина, висока гора, лютий мороз, лютий ворог, свіжий вітер, свіжа голова, прозора вода.

Пряме значення:

Переносне значення:

Вправа 3.

Згрупуйте слова тематично:

Свято Маковея, кадіб, калач, жупан, макітра, кожух, тризуб, горщик, калина, дукач, гімн, рушник, кресаня, коралі, прапор, лелека, тополя, сіль, танок, коралі, шинка, сорочка, клуня, хліб, піч, стіл, Івана Купала, узвар, Різдво Христове.

Свята:

Посуд:

Страви:

Одяг:

Символи:

Інтер'єр:

Прикраси:

Показник: обізнаність з етимологією власне української лексики

Вправа 1.

- Розкрийте лексичне значення власне українських слів, поясніть їх етимологічне походження:

Калита-

Коровай-

Кожух-

Згарда-

Ганок-

Вправа 2.

- Підкресліть у тексті власне українські слова. Розкрийте їх лексичне та етимологічне значення. Відповіді звірте за лексичним та етимологічним словниками:

Протягом століть скриня в Україні була у великій пошані. Сюди складали одяг, рушники, полотно, прикраси – все найцінніше для господині. Тут зберігався посаг нареченої. Виходячи заміж, дівчина забирала з собою й скриню, котра символізувала працелюбність нареченої та й родини, бо все, що в ній було, виготовлялося власноруч (Л.Орел).

Показник: багатство словникового запасу

Вправа 1.

- До поданих словосполучень доберіть антоніми:

Вірний друг –

гіркий вік –

ганебний вчинок –

убогий чоловік-

Вправа 2.

Знайдіть у реченнях недоліки та виправте їх:

Я на городі знайшла штири гурки. Мама попросила купити насінне. Січас наступлять веселі празнікі. Ви получили мої пісьма і откриткі? Зважте мені півкіля канхвет і два пірожана. Мій тато саме лучче ремонтірує телікі. Осторожно – тут опасний поворот. Сьгодні моя мама приготовила дуже вкусну жарану картошку.

Фонетико-орфоепічна компетенція

3 клас

Показник: нормативна вимова звуків

Вправа 1.

- Замість крапок вставте букви у словах. Прочитайте слова, назвіть у них тверді і м'які приголосні.

Р...сно, св...то, г...лубці, хол...дець, житт..., х...трий, ж...нка, ч...йка, ч...рнило.

Вправа 2.

- Прочитайте слова. Замість крапок вставте букви, що позначають голосні звуки.

П...мідори, ст....л, л...жко, к...т, з...зуля, к...жух, печ...во, т...хий, ст....повий.

Вправа 3.

- Прочитайте слова. Зверніть увагу на вимову [ж], [ч], [ш], африкатів [дж], [дз], дзвінкого [г] та проривного [г].

Сердечний, ячмінь, щиглик, гуща, хрущ, гандж, телотати, огірки, горіх, джерело, дзвін, джура, дзвіниця.

Вправа 4.

- Замість крапок вставте букви на позначення приголосних звуків:

Сла...кий, ву...ка, зага...ка, ка...ка, ні...ка, кру...ка, ду..., гарбу..., про...ба.

Показник: мовний розбір**Вправа 1.**

- Виконайте звукобуквений розбір слів. В яких словах буква я позначає два звука?

Земля, бур'ян, в'юнкий, люлька, щастя.

Вправа 2.

- Прочитайте, зробіть складоподіл у словах:

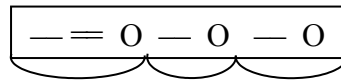
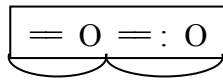
Мережити, безсердечний, розсипати, зціпити, безхмарний.

Показник: мовне конструювання**Вправа 1.**

- Доберіть слова зі звуками [р], [л].

Вправа 2.

- Прочитайте слова: *суниця, гілля, в'янути*. До яких слів підходять подані схеми?

Показник: мовленнєва виразність**Вправа 1.**

- Поставте наголос у словах:

Візьму, зроблю, піду, одинадцять, середина, беремо, котрий.

Вправа 2.

- Перевірте чи правильно поставлено наголос у словах:

Гурто́житок, ві́зьму, завданн'я, со́бі.

Граматична компетенція**4 клас****Показник: морфемна вживаність у мовленні****Вправа 1.**

- Виділіть у словах префікси:

Вишивка, загородити, обсмалити, перемогти, ухвалити.

Вправа 2.

- Утворіть за допомогою суфіксів нові слова, змініть їх за питаннями кому? чому? за зразком: паляниця – паляничка – паляничці.

Шпилька-

Книжка-

Запаска-

Стежка-

Квітка-

- Виділіть у словах суфікси і закінчення.

Показник: морфологічна нормативність мовлення**Вправа 1.**

- Запишіть подані іменники у Д. та М. відм. однини. Зразок: *Лікар – лікареві – на лікареві.*

Весляр-

Плугатар-

Кобзар-

Зброяр-

Вправа 2.

Запишіть подані іменники в О. відм. однини. Побудуйте їх звукові моделі. Зразок: *тінь – тінню.*

Чуйність-

Совість-

Піч-

Верф-

Біль-

Вправа 3.

- Поясніть зміст прислів'їв. Розкрийте дужки, поставте слова у потрібному роді, числі та відмінку:

- *Птаха пізнати по (пір'я), а пана по (халяви).*

- *Хоч у (голова) пусто, аби (гроші) густо.*

- *Дметься, як жаба на (кладка) (приказка).*

- *(Ваші уста) мед пити. (приказка).*

- *Не стало (та) курочки, що несла (золотий) яєчка.*

- *Як не (наїстися), то не (нализатися).*

- *В роботі «ох», а їсть за (три).*

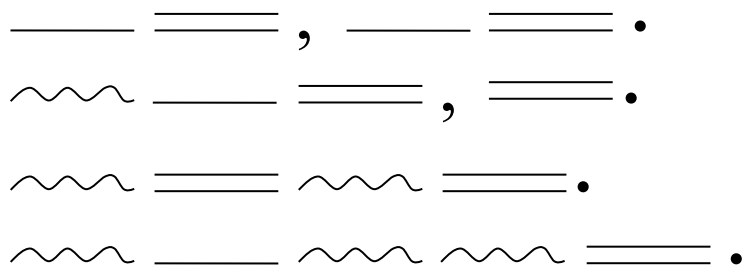
Показник: синтаксична структура мовлення

Вправа 1.

- Як ви розумієте зміст прислів'їв? Яким реченням відповідають ці схеми?

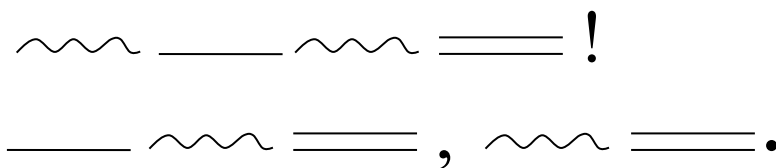

1) Мудрий ніхто не вродився, а навчився. 2) Всяка пташка своє гніздо знає. 3) З ким поведешся, того й наберешся. 4) Розумний учить, дурень повчає.

Вправа 2.

Складіть, запишіть речення за поданими моделями, підкресліть в ньому граматичну основу та другорядні члени речення. Визначте кожне речення за метою висловлювання та інтонацією.

Комунікативна компетенція

4 клас

Показник: володіння етикетними нормами

Вправа 1.

- Пригадайте відомі вам форми мовленнєвого етикету, які вживають при: - привітанні;
- побажанні;
- звертанні;
- проханні;
- знайомстві;
- прощанні;
- вибаченні;
- подяці;
- відмові;

- відповіді на подяку;
- похвалі;
- підтвердженні;
- згоді.

Вправа 2.

Поміркуйте: чи можна людині обійтися без чарівних слів?

Показник: наявність ініціативності спілкування

Вправа 1.

Доберіть потрібні етикетні формули, які вживають під час:

- вітання з великодніми святами:
- проїзду в тролейбусі, коли ви поступаєтесь місцем жінці похилого віку:
- прохання дозволу у сусідського хлопчика прийти покататися на його качелі:
- сімейного обіду за столом:

Діамонологічна компетенція

4 клас

Показник: уміння вести діалог

Вправа.

- На вибір складіть діалог на запропоновану тему:

Ви з мамою збираєте у лісі гриби. Син із татом ремонтують велосипед. Друг не прийшов на зустріч, ви телефонуєте йому, щоб дізнатися причину. Ви просите батьків організувати вам поїздку до цирку.

Показник: уміння будувати репродуктивні висловлювання

Вправа.

- Перекажіть улюблене оповідання чи прочитану вами українську народну казку.

Показник: уміння будувати творчі висловлювання

- Складіть розповідь за змістом прислів'я:

«Все добре переймай, а зла уникай».

Лексична компетенція

4 клас

Показник: володіння семантикою слова

Вправа 1.

- Поясніть значення фразеологізмів:

Як Пилип з конопель -

Хоч кіл на голові теши -

За царя Гороха -

Зуб на зуб не попадає -

Братися за розум -

Помозолити руки -

Вправа 2.

- Поясніть значення слів. Розподіліть їх у дві групи: у першу – запозичені, а в другу – власне українські:

Паляниця, брезент, свита, графік, обручка, сигнал, верба, перон, лелека, мандарин, скриня, матч, образи.

Запозичені:

Власне українські:

Вправа 3.

- Які слова відповідають поданим лексичним значенням?

- *Страва з вареного тіста з начинкою всередині -*

- *Велика діжа для зберігання продуктів -*

- *Полиця для посуду -*

- *Натільний одяг із лляного чи конопляного полотна білого кольору з широкими рукавами -*

- *Сплетений з квітів у коло головний убір -*

- *Символ заможності майбутньої сім'ї, працелюбності нареченої -*

Показник: обізнаність з етимологією власне української лексики**Вправа 1.**

- Розкрийте лексичне значення власне українських слів, поясніть їх етимологічне походження:

Дзбан-

Кацавейка-

Дукач-

Долівка-

Колиска-

Вправа 2.

- Підкресліть у тексті власне українські слова. Розкрийте їх лексичне та етимологічне значення. Звірте за словником.

Великого значення у вихованні надавалося заохоченню. Похвалу, правда, ніколи не висловлювали вголос, бо це вважалося нескромним. Знаючи, яку втіху дитині дає подарунок, батько, перебуваючи на ярмарку, найчастіше привозив з міста малюкам ласощі, бублик, маківник, медівник, а старшим – щось із цікавих речей, зокрема дівчаткам – дешеві сережки, хустки, разочки намиста... (О.Кравець).

Показник: багатство словникового запасу**Вправа 1.**

- До поданих слів доберіть синоніми:

Окрилений-

Ретельно-

Теревенити-

Гомоніти-

Знітитися-

Вправа 2.

Знайдіть у реченнях недоліки та виправте їх: *Почому кубаса? Я покладу на ню. Заре надворі трохи холудно. Я піду до єїної матри. У мене є велике хазайство: кунь, кут, круль, свіні. Ваші сѣмучкі добрі? Ці*

арбузи вкусні? Немедленно закрийте вікно бо сквозняк. Я закажу собі дві катлети і суп.

Фонетико-орфоепічна компетенція

4 клас

Показник: нормативна вимова звуків

Вправа 1.

Прочитайте. Замість крапок вставте пропущені літери:

С...ляський, к...ви, м...цний, молоде..., р...бий, гово..., корінн..., р...тунок.

Вправа 2.

- Прочитайте. Замість крапок вставте пропущені літери на позначення голосних звуків:

В...рба, св...то, галяв...на, піс...нька, веч...рній, х...трий, ч...ловік, п...куче, оз...ре.

Вправа 3.

- Прочитайте і правильно вимовте слова:

Сусі...ці, подру...ці, голу...ці, сте...ці, коли...ці, воло...ці, сини...ці.

Вправа 4.

- Прочитайте прикметники, зверніть увагу на вимову суфіксів:

Лу...кий, Рівнен...кий, ву...кий, тка...кий, тесляр...кий, парубо...кий.

Показник: мовний розбір

Вправа 1.

- Складіть звукові моделі слів:

Дзвіниця, пір'я, насіння, труджусь.

Вправа 2.

- Виконайте звукобуквений аналіз слів.

Борщ, водиця, горщик, взірець.

Показник: мовне конструювання

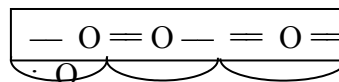
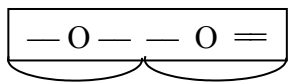
Вправа 1.

- Доберіть слова зі звуками [г], [ґ], [дж], [дз], [дз'], [щ]:

Вправа 2.

- Прочитайте слова: *українець, вечірній, сільський, тиждень.*

Яким словам відповідають подані схеми?

Показник: мовленнєва виразність**Вправа 1.**

- Поставте наголос у словах:

Зроблю, підете, хустки, люблю, фартух.

Вправа 2.

- Перевірте, чи правильно поставлено наголос у словах?

Котрий, загадка, легкий, одинадцять.